IKINYARWANDA

AMASHURI NDERABAREZI (TTC)

IGITABO CY'UMUNYESHURI

1

Ishami ry'Indimi n'Uburezi

&

Ishami ry'Uburezi bw'Inshuke n'Ikiciro cya Mbere cy'Amashuri Abanza

© 2020 Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda,

Iki gitabo ni umutungo wa Leta y'u Rwanda

Uburenganzira bw'umuhanzi w'ibikubiye muri iki gitabo bufitwe n'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB).

IBIMENYETSO N'IMPINE BYAKORESHEJWE

I.N.R.S	Institut National de Recherche Scientifique
IRST	Institut de Recherche Scientifique et Technologique
Mgr	Monseigneur
NCDC	National Curriculum Development Center
REB	Rwanda Education Board
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNICEF	United Nations Children's Fund
UR	University of Rwanda
USAID	United State Agence for International Development
nt.	Inteko
GR	Ingombajwi y'indagi
D	Indomo
J	Inyajwi
Co	Igicumbi kirimo inyajwi o
Ce	Igicumbi kirimo inyajwi e
RT	Indanganteko
RS	Indangasano
Rkzn	Indangakinyazina
Z	Umuzi
Zo	Umuzi urimo inyajwi o
Ze	Umuzi urimo inyajwi e
C	Igicumbi
+	Ukwiyunga ku inyajwi cyangwa ingombajwi
→	Ihinduka, bibyara
Ø	Iburizwamo/izimira ry'ijwi; ibura ry'akaremajambo gateganyijwe muri uwo mwanya

IJAMBO RY'IBANZE

Munyeshuri wiga mu mwaka wa mbere mu mashuri nderabarezi mu Ishami ry'Indimi no mu Ishamiry'Uburezi bw'Inshuke n'Ikiciro cya Mbere cy'Amashuri Abanza, iki gitabo ni wowe kigenewe.

Iki gitabo ni imwe mu mfashanyigisho zigomba kugufasha kwiga isomo ry'Ikinyarwanda. Cyanditswe gihereye ku nteganyanyigisho y'Ikinyarwanda ishingiye ku bushobozi yateguwe n'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB) mu mwaka wa 2019.

Iki gitabo kigabanyijemo imitwe ikenda. Buri mutwe ufite insanganyamatsiko wubakiyeho. Insanganyamatsiko zigaragara mu myandiko inyuranye. Izo nsanganyamatsiko ni izijyanye n'uburezi n'uburere, umuco nyarwanda, kubahiriza uburenganzira bwa muntu, kubungabunga ibidukikije, kubungabunga ubuzima, itumanaho n'ikoranabuhanga mu iterambere, gukunda Igihugu n'imiturire. Mu mitwe imwe n'imwe harimo ikibonezamvugo kizagufasha gucengera imikoreshereze y'ururimi rw'Ikinyarwanda. Buri mutwe usozwa n'umwitozo w'ubushobozi ngiro ndetse n'isuzuma rusange bizagufasha gusuzuma ubushobozi ukuye muri uwo mutwe.Ibyo bigamije kuguteguririra kugira ubushobozi buzagufasha mu mirimo iboneka mu muryango nyarwanda no gukomeza amashuri muri za kaminuza n'ibigo by'amashuri makuru bitandukanye.

Iki gitabo kirimo imyandiko inyuranye izagutoza umuco wo gusoma no kuvugira mu ruhame ushize amanga. Imyandiko izagufasha kumva ibyo wasomye usubiza ibibazo byo kumva umwandiko, kwiyungura amagambo no gutekereza byimbitse ushakisha ibisubizo by'ibibazo byo kuyisesengura. Imyandiko izanagufasha kwiyungura ubumenyi ku nsanganyamatsiko zitandukanye, bityo ubashe guhanga imyanndiko y'ubwoko bunyuranye.

Iyo wiga hari byinshi wigira kuri bagenzi bawe mu ishuri. Ni yo mpamvu imyinshi mu myitozo ikubiye muri iki gitabo igusaba kujya impaka wungurana ibitekerezo na bagenzi bawe mu matsinda. Indi myitozo irimo izagusaba gukora ubushakashatsi mu nzu y'isomero, kuri interineti cyangwa wifashisha ibitangazamakuru binyuranye.

Muri iki gitabo kandi hakubiyemo imyitozo izagufasha kwimakaza umuco w'amahoro, kurwanya jenoside n'ingengabitekerezo yayo, gusobanukirwa n'uburinganire n'ubwuzuzanye ndetse n'uburezi budaheza, kumva neza ubuzima bw'imyororokere, kurangwa n'umuco wo kuzigama, kwita ku bidukikije no kugira umuco w'ubuziranenge.

Imyitozo ikubiye muri iki gitabo iteguye mu buryo igusaba kugira ubushishozi bwo gushakira ibibazo ibisubizo, igusaba kandi guhanga udushya, gukora ubushakashatsi, gusabana n'abandi mu Kinyarwanda, kugira ubufatanye, imibanire ikwiye mu bandi n'ubumenyi ngiro mu buzima bwa buri munsi. Harimo kandi imyitozo n'imikoro igufasha guhora wiyungura ubumenyi.

Twizeye ko iki gitabo kizagufasha kwiga neza Ikinyarwanda, kigukundisha ururimi rw'Ikinyarwanda, umuco kibumbatiye, umuco wo gusoma no guhanga wigana ubuvanganzo wize, kugira ngo ukurane inyota yo kugira ubushobozi bwo gusabana n'abandi mu Kinyarwanda.

Dr. NDAYAMBAJE Irénée

Umuyobozi Mukuru w'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda/REB

GUSHIMIRA

Ndashimira mbikuye ku mutima abantu bose bagize uruhare mu itegurwa ry'iki gitabo. Ntabwo iki gitabo cyashoboraga kwandikwa uko bikwiye iyo hatabaho uruhare rw'abafatanyabikorwa banyuranye mu burezi. Nejejwe no gushima ubufatanye n'ubwitange batugaragarije.

Mbere na mbere ndashimira inzego nkuru zishinzwe uburezi mu Rwanda zakurikiraniye hafi umurimo wo kwandika iki gitabo.

Ndashimira abakozi b'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda, cyanecyane abo mu Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho bagize uruhare rukomeye muri uyu mushinga wo kwandika ibitabo by'amashuri nderarezi.

Ndashimira nanone abarimu bigisha mu mashuri yisumbuye bitanze batizigamye kugira ngo iki gitabo gishobore kwandikwa.

Byongeye kandi ndashimira abayobozi b'ibigo by'amashuri bitandukanye bemereye abarimu babo kuza gufatanya natwe kwandika no gukosora iki gitabo.

Ndashimira kandi abashushanyije amashusho yakoreshejwe muri iki gitabo n'abatuganyije iki gitabo.

Ndangije nshimira by'umwihariko, Ikigo cya Leta Zunze Ubumwe za Amerika Gishinzwe Iterambere Mpuzamahanga (USAID) ku bufatanye gihuriyeho na Leta y'u Rwanda kibinyujije mu mushinga USAID Soma Umenye, cyateye inkunga bimwe mu bikorwa byo kwandika iki gitabo.

Habaye hari ubundi bwunganizi ku byanozwa muri iki gitabo twabwakira kugira ngo buzifashishwe mu ivugururwa ryacyo.

MURUNGI Joan

Umuyobozi w'Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho (CTRLD)

ISHAKIRO

IBIMENYETSO N'IMPINE BYAKORESHEJWE iii

IJAMBO RY'IBANZE v

GUSHIMIRA vii

UMUTWE WA 1: 1

UBUREZI N'UBURERE 1

I.1. Umwandiko: Kabayiza mu ihuriro 2

I.2. Umwandiko: Ntibabyumva kimwe 6

I.3. Ikiganiro mpaka 10

I.4. Amabwiriza y'imyandikire y'ikinyarwanda 14

I.5. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri......................... 34

I.6. Isuzuma risoza umutwe wa mbere 34

UMUTWE WA 2: 39

UMUCO NYARWANDA 39

II.1. Umwandiko: Ruhinyuza 40

II.2. Ubuvanganzo nyarwanda: Ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bwo muri rubanda 43

II.3. Umwandiko: Inkuru yabaye kimomo....................................... 52

II.4. Izindi ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bwo muri rubanda 56

II.5 Ubutinde bw'inyajwi n'imiterere y'amasaku.............................. 69

II.6 Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 76

II.7. Isuzuma risoza umutwe wa kabiri 76

UMUTWE WA 3: 81

KUBAHIRIZA UBURENGANZIRA BWA MUNTU 81

III.1. Umwandiko: Turyamagane twese 82

III.2. Umuvugo 86

III.3. Ubwoko bw'amagambo 90

III.4. Umwandiko: Rutabikangwa yisubiyeho.................................. 95

III.5. Andi magambo ahinduka 99

III.6. Inyunguramagambo 108

III.7. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 113

III.8. Isuzuma risoza umutwe wa gatatu 114
UMUTWE WA 4: 119
KUBUNGABUNGA IBIDUKIKIJE 119
IV.1. Umwandiko: Tubifate neza 120
IV.2. Ihinamwandiko 123
IV.3. Amoko y'imyandiko 124
IV.4. Ihimbamwandiko/ihangamwandiko 129
IV.5. Umwandiko: Bamugiriye inama 132
IV.6. Amagambo ahinduka: Ibinyazina 134
IV.7.Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 150
IV.8. Isuzuma risoza umutwe wa kane 150
UMUTWE WA 5: 155
KUBUNGABUNGA UBUZIMA 155
V.1. Umwandiko: Kwirinda biruta kwivuza 156
V.2. Ibindi binyazina 160
V.3. Imyitozo y'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 174
V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu 175
UMUTWE WA 6: 177
ITUMANAHO N'IKORANABUHANGA MU ITERAMBERE 177
VI.1. Umwandiko: Ikoranabuhanga ryaragikemuye. 178
VI.2. Ubwoko bw'amagambo: Amagambo adahinduka 182
VI.3.Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 189
VI.3. Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu 189
UMUTWE WA 7: 193
INGARUKA Z'IBIYOBYABWENGE 193
VII.1. Umwandiko: Ingaruka z'ibiyobyabwenge 194
VII.2. Inkuru ishushanyije 205
VII.3. Ikomora: Ikomorazina 207
VII.4. Ikeshamvugo 215
VII.5. Inshoberamahanga 220
VII.6. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 225
VII.7. Isuzuma risoza umutwe wa karindwi 226

UMUTWE 8: **231**
GUKUNDA IGIHUGU **231**
VIII.1. Umwandiko: Twitabire umuganda 232
VIII.2. Iyigamajwi 235
VIII.3 Iyigamvugo 245
VIII.4 Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 247
VIII.5 Isuzuma risoza umutwe wa munani 248
UMUTWE WA 9: **253**
IMITURIRE **253**
IX.1. Umwandiko: Duture heza 254
IX.2 Inkuru ngufi 258
IX.3 Umwandiko: Ibikorwa remezo byaratwegereye 262
IX.4 Ibaruwa mbonezamubano 264
IX.5 Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri 265
IX.6.Isuzuma risoza umutwe wa kenda 265
IBITABO N'INYANDIKO BYIFASHISHIJWE **268**
IMIGEREKA **269**

UMUTWE WA 1:

UBUREZI N'UBURERE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko agaragaza ingingo z'ingenzi ziwugize.
- Gutanga ibitekerezo mu bwubahane mu biganiro mpaka.
- Kwandika yubahiriza amabwiriza y'imyandikire.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ushingiye ku bumenyi ufite, sobanura mu magambo yawe bwite uburezi n'uburere ibyo ari byo, ugaragaze n'itandukaniro riri hagati yabyo.

I.1. Umwandiko: Kabayiza mu ihuriro

Mu mudugudu wa Gahinga hari ingimbi n'abangavu biga mu bigo by'amashuri binyuranye. Mu kiruhuko, mu masaha ya nimugoroba barahuraga bakungurana ibitekerezo ku nsanganyamatsiko zinyuranye. Kabayiza, umwe mu ngimbi zari zituye muri uwo mudugudu ntiyagiraga amahirwe yo kujya mu ihuriro nka bagenzi be kuko ababyeyi be bamubwiraga ko yaba agiye gucumba urugomo. Yahoraga abinginga ngo na we agende, bakamutsembera, ibyo bikamubabaza cyane.

Igihe kimwe, yinginze ababyeyi ngo ajyane na bagenzi be mu ihuriro, baramwemerera ariko bamusaba ko navayo ababwira ibyo yungukiyemo. Nuko agenda yishimye. Ageze mu ihuriro, bamwakirana urugwiro. Ntibyatinze umusangiza w'amagambo yakira umusaza Kanyamibwa bari batumiye ngo abaganirize ku nsanganyamatsiko y'uwo munsi ari yo "Uburezi n'uburere mu Rwanda rwo hambere". Yasabye buri wese gukurikira atuje kandi yandika ikibazo yifuza kuza kubaza nyuma y'ikiganiro.

Kanyamibwa yatangiye ababwira ko mu Rwanda rwo hambere Abanyarwanda bari bafite irerero gakondo ari ryo torero. Ryatangirwagamo uburezi n'uburere ku ngimbi zaturutse hirya no hino mu gihugu. Bahuriraga ibwami no mu batware, bakabatoza ibintu byinshi binyuranye. Ibijyanye n'umuco nyarwanda batozwaga byabagiriraga akamaro ku giti cyabo ndetse no ku muryango nyarwanda muri rusange. Muri byo twavuga nk'indangagaciro na za kirazira zubakaga umunyarwanda mo ubumuntu n'ubunyarwanda.

Kanyamibwa yakomeje ababwira bimwe na bimwe mu byigirwaga mu

itorero: Icya mbere bigiragamo ni ukwimakaza umuco w'imibanire myiza bakabana nk'abavandimwe badahemukirana. Yabasobanuriye ko intore yimakazaga umuco w'amahoro iharanira kubana neza n'abandi. Intore wasangaga ari inshuti zikomeye, zishyize hamwe ku buryo na nyuma y'ubuzima bwo mu itorero ubucuti bwakomezaga bitewe n'inyigisho bahabwaga zatumaga bumva ko ari abavandimwe. Mu itorero kandi nta vangura ryarangwagamo. Mu kubigisha iyi ndangagaciro y'imibanire myiza barashotoranaga mu biganiro kugira ngo barebe uko uwo bashotoye yifata. Iyo byamurakazaga baramusekaga kugeza igihe abicitseho. Iyi nyigisho yatumaga abitabiriye itorero hagati yabo ubwabo babana mu mahoro.

Icya kabiri bigishwaga kiza ni ugukunda Igihugu. Batozwaga ibyivugo bigizwe n'ibigwi n'ibirindiro by'intwari za kera z'ibirangirire. Babifataga mu mutwe kugira ngo babashe guhimba ibyabo ndetse bizatume na bo bagira ubwo butwari. Ibyo byatumaga bavamo intwari z'Igihugu mu buryo butandukanye. Urugero ni nk'abatabazi n'abacengeri bemeraga gupfira Igihugu ku bushake kugira ngo kibone umutsindo. Ibi byagaragazaga urukundo rukomeye rwo kwitangira Igihugu. Ni na ho havuye umugani uvuga ngo "Wima amaraso Igihugu, imbwa zikayanywera ubusa".

Icya gatatu kandi intore zigiraga mu itorero ni amateka y'Igihugu n'Ikinyarwanda nk'ururimi n'umuco. Zigaga uko umuntu yifata n'uko avuga imbere y'abamuruta n'abo aruta ndetse n'imbere y'umwanzi kugira ngo amwime ikico. Intore zatozwaga uko zifata imbere y'abo ziyobora n'abaziyobora. Zatozwaga ubuvanganzo bunyuranye nk'ibyivugo maze mu nkera y'imihigo bakivuga ibigwi n'ibirindiro. Intore kandi zigaga kuvuga neza no kutizimba mu magambo.

Icya kane, mu itorero abahungu batozwaga gukoresha intwaro zitandukanye n'ubuhanga bwo kurwana. Muri byo twavuga nko gufora umuheto, kumasha, gukinga ingabo, gutera icumu, gusimbuka, gukirana, kuzibukira n'ibindi. Ibi kwari ukugira ngo igihe baba basakiranye n'umubisha bazirwaneho, ntazabafate mpiri. Bigaga kandi amategeko y'intambara. Muri yo harimo ko kwica abagore n'abana no gufata ku ngufu abagore n'abakobwa byaziraga. Ikindi kandi bamenyaga ko umugabo wafatwaga mpiri arwana batagomba kumwica, na we yazaga mu minyago nk'abagore n'abana. Uretse n'abantu, n'inyamaswa yahungiraga mu nzu cyaraziraga kuyitanga, kabone n'ubwo yaba iribwa cyangwa iryana.

Abakobwa bo ntibajyaga mu itorero ahubwo bajyaga mu rubohero ari byo twagereranya n'itorero kuri bo. Bahabwaga impanuro zirimo kwiyubaha, kubaha abandi, kuzavamo abagore babereye u Rwanda, kuzamenya kurera Igihugu no kujya inama zubaka imiryango yabo. Bahigiraga kandi imirimo itandukanye nko kuboha ibyibo, ibiseke n'imisambi, ndetse no gusenga inkangara n'ibindi.

Mu nshamake, Kanyamibwa yababwiye ko itorero ryari rifite akamaro ntagereranywa mu burezi n'uburere mu Rwanda rwo hambere. Abavaga mu itorero basakazaga umuco mwiza baryigiyemo aho batuye. Nta ntore yitwaraga nabi ivuye mu itorero ahubwo wasangaga intore n'utaratojwe batandukanye cyane. Intore zabaga zifite inshingano yo kwigisha rubanda batagiye mu itorero, zibagaragariza urugero rw'umuco mwiza, ndetse zimwe zigashinga ayandi matorero ku misozi.

Kanyamibwa yashoje ikiganiro ingimbi n'abangavu bo mu mudugudu wa Gahinga bagifite amatsiko yo kumenya byinshi ku nyigisho zatangirwaga mu itorero. Ibyo byatumye bamubaza ibibazo byinshi. Kabayiza ni we wabimburiye abandi kubaza. Yabajije ibibazo byiza maze Kanyamibwa na we amusubiza abivuye imuzi. Kabayiza asobanukirwa neza ibijyanye n'uburezi n'uburere mu Rwanda rwo hambere.

Kabayiza yageze mu rugo asobanurira ababyeyi be ibyo yungukiye mu ihuriro ku nsanganyamatsiko y'uburezi n'uburere bw'ingimbi n'abangavu mu Rwanda rwo hambere. Ababyeyi be banejejwe n'izo nyigisho nziza ingimbi n'abangavu bo mu mudugudu wa Gahinga bigira mu ihuriro. Kuva ubwo, ntibongera kumubuza kurijyamo ahubwo bakajya bamuhwitura ngo adakererwa.

1.1.1 Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Kabayiza mu ihuriro", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo cyangwa inyito afite mu mwandiko.

Imyitozo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro.
   a) Kuzibukira
   b) Umutsindo
2. Ijambo "itorero" rifite inyito zinyuranye. Rikoreshe nibura mu nteruro eshatu uriha inyito zitandukanye.
3. Wubahiriza isanisha rikwiye, uzuza interuro zikurikira ukoresheje aya magambo: **abatabazi, gufata mpiri, gufora umuheto.**
   a) Abajura bagiye kwiba mu kigo cyacu.........................
   b) Kera abahigi .... barasa inyamaswa
   c) .... bari bafite ubwitange bukomeye mu Gihugu.

1.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Kabayiza mu ihuriro", hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ni hehe Abanyarwanda batangiraga uburezi n'uburere ku ngimbi n'abangavu?
2. Rodora bimwe mu byo abahungu n'abakobwa batozwaga mu itorero no mu rubohero byavuzwe mu mwandiko.
3. Ni iyihe mpamvu yatumaga ababyeyi ba Kabayiza bamubuza kujya mu ihuriro?
4. Ni akahe kamaro itorero ryari rifite mu burezi n'uburere mu Rwanda rwo hambere?
5. Sobanura nibura ibikorwa ndangamuco bitatu bigaragara mu mwandiko.
6. Kubera iki abo bahimbiraga ibyivugo babifataga mu mutwe?

1.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko"Kabayiza mu ihuriro", hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Garagaza ingingo z'ingenzi zigize umwandiko "Kabayiza mu ihuriro".
2. Kuba itorero rya kera ryarahezaga abana b'abakobwa byerekanaga iki? Kuri ubu bimeze bite?
3. Utekereza ko itorero ryagiraga uruhe ruhare mu kurema Umunyarwanda w'intwari, wuzuye indangagaciro z'umuco nyarwanda?
4. Gereranya itorero ryo mu gihe cyo hambere n'itorero ryo muri iki gihe.

1.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Mwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko zikurikira.

a) Itorero ry'Igihugu ryaje gusubiza ibibazo urubyiruko rw'u Rwanda rwahuraga na byo mu bijyanye n'uburere bwarwo.

b) Uburezi budaheza ntibwubahirizwaga mu itorero ryo mu Rwanda rwo hambere. Sobanura.

I.2. Umwandiko: Ntibabyumva kimwe

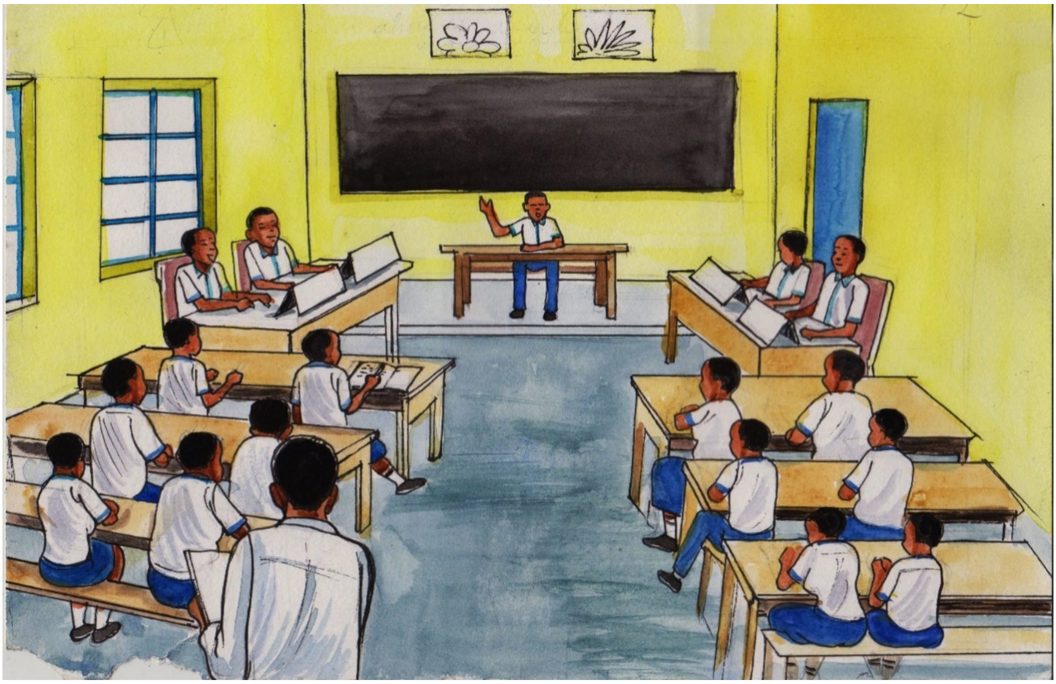

Hari mu isomo ry'Ikinyarwanda, umwarimu Rumanzi abwira abanyeshuri be ati: "Uyu munsi mu isomo ryacu ry'Ikinyarwanda ndifuza ko tuganira ku nsanganyamatsiko igira iti: 'Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere'. Ndifuza ko buri wese akigiramo uruhare. Nimwitoremo uyobora ikiganiro uzajya asangiza amagambo, umwanditsi utwandikira ingingo z'ingenzi z'ibyavuzwe mu kiganiro, uduhwitura kugira ngo dukoreshe igihe cyacu neza; babiri bashyigikiye insanganyamatsiko na babiri batayishyigikiye; abaza kugaragaza uruhande rwatanze ibitekerezo bihiga iby'abandi nta ruhande babogamiyeho ndetse n'abaza kurebera uko ikiganiro gikorwa na bo bakaba baza kuvuga uko babyumva nyuma y'ibitekerezo by'uruhande rushyigikiye n'urudashyigikiye insanganyamatsiko.

Umwarimu Rumanzi akimara kuvuga igikorwa mu isomo ry'Ikinyarwanda, abanyeshuri be babyumvise vuba, bitoramo ibyiciro yavuze kugira ngo bose bagire uruhare mu kiganiro. Barangije, yabahaye igihe kingana n'isaha kugira ngo abashyigikiye insanganyamatsiko n'abatayishyigikiye babone umwanya wo gukora ubushakashatsi buhagije begeranya ingingo bari bushingireho batanga ibitekerezo byabo. Igihe bahawe kirangiye umwarimu yaberetse uko bicara akurikije uruhare buri wese ari bugire mu kiganiro kugira ngo batangire abasaba ashimangira ko ikiganiro kigomba kuba mu mutuzo buri wese yumva kandi yubaha ibitekerezo bya mugenzi we. Yabibukije ko nibarangiza ikiganiro, umwanditsi aza kuvuga mu nshamake uko ikiganiro cyagenze.

Umuyobozi w'ikiganiro: "Tubahaye ikaze mu kiganiro cyacu ku nsanganyamatsiko igira iti: 'Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere'. Umwe mu bashyigikiye insanganyamatsiko yabanza agatanga ibitekerezo bye

Uwa mbere ushyigikiye insanganyamatsiko: "Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere":

Murakoze kuduha uyu mwanya wo gutanga ibitekerezo byacu ku nsanganyamatsiko igira iti: "Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere". Ibi ni ukuri koko. Ishuri ni irerero riganwa n'abantu b'ingeri zose. Umwana aravuka, ababyeyi bakamwitaho, bamugaburira, bamwambika ndetse bakamuvuza mu gihe yarwaye. Iyo amaze gukura bamutangiza ishuri, inshingano zabo nk'ababyeyi ni ukumuha ibikoresho byose bikenerwa no gukomeza kumwitaho mu mibereho. Uburezi n'uburere nyakuri abihabwa n'umwarimu mu gihe cyose amara ku ishuri. Nkaba nemeza rero ko ishuri ari ryo musingi nyawo w'uburezi n'uburere kubera ko utarigannye ngo abarimu bamurere bamutoza ikinyabupfura ndetse banamuhe ubumenyi nta terambere yageraho.

Umuyobozi w'ikiganiro: Ngira ngo murumva ibyo amaze kuvuga, mwe mudashyigikiye insanganyamatsiko murabivugaho iki?

Uwa mbere udashyigikiye insanganyamatsiko: "Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere":

Murakoze cyane ku ngingo yanyu mutanze, nge ariko si ko mbibona. Uburezi n'uburere nyabwo buhera mu muryango aho umwana avuka. Ababyeyi b'umwana cyangwa abamurera ni bo bafata iya mbere mu kumuha uburezi n'uburere kuko agiye mu ishuri nta burezi n'uburere by'ibanze yahawe n'ababyeyi cyangwa abamurera, mu ishuri umwarimu yagosorera mu rucaca. Mu yandi magambo umwarimu yubakira ku byo ababyeyi batoje abana babo. Bityo nkaba nemeza ko umuryango ari wo musingi w'uburezi n'uburere.

Umuyobozi w'ikiganiro: Undi mu bashyigikiye insanganyamatsiko nawe yagira icyo abivugaho.

Uwa kabiri ushyigikiye insanganyamatsiko: "Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere":

Murakoze cyane ku gitekerezo cyanyu mutanze ariko nge si ko mbyumva. Umuntu agana ishuri agatozwa ikinyabupfura, akamenya gusoma no kwandika, akahigira n'ubundi bumenyi bumufasha kuzavamo umuntu nyamuntu. Ndemeza ko umuntu utaragana cyangwa utaragannye ishuri nta burezi n'uburere bihamye yaba afite. Ibi bikaba ari byo nshingiraho mvuga ko ishuri ari wo musingi nyawo w'uburezi n'uburere.

Umuyobozi w'ikiganiro: Mwakomeje kumva ibyo abashyigikiye insanganyamatsiko bagenda bavuga, mwe abo ku rundi ruhande nta kindi mwakongeraho?

Uwa kabiri udashyigikiye insanganyamatsiko: "Ishuri ni umusingi nyawo w'uburezi n'uburere":

Murakoze cyane ku bw'icyo gitekerezo ariko nk'uko mu Kinyarwanda babivuga "uburere buruta ubuvuke". Kimwe na mugenzi wange wambanjirije, sinshyigikiye ko ishuri ari ryo musingi nyawo w'uburezi n'uburere. Uburere n'ubumenyi dukura mu ishuri si byo byaba umusingi w'uburezi n'uburere byacu kuko uburere nyabwo tugomba kubuhabwa mbere yo kugana ishuri. Mu muryango ni ho h'ibanze umwana atorezwa hakiri kare indangagaciro z'umuco na kirazira bityo yajya mu ishuri abarimu bakabona aho bahera. Muri make, uburezi n'uburere umwana yahawe mu muryango ni wo musingi uburezi n'uburere byo mu ishuri byubakiraho.

Abashyigikiye insanganyamatsiko n'abatayishyigikiye barangije gutanga ibitekerezo byabo, umuyobozi w'ikiganiro yasabye abandi bantu bose bari aho gutanga ibitekerezo byabo. Ibitekerezo batangaga byagaragazaga ko ishuri atari ryo musingi w'uburezi n'uburere. Barangije asaba umwanditsi gusoma ingingo zatanzwe na buri ruhande ku nsanganyamatsiko. Nyuma umuyobozi w'ikiganiro aha umwanya umwe mu bari bafite inshingano zo kugaragaza itsinda ryahize irindi mu gutanga ingingo zifatika. Maze arahaguruka aravuga ati: "Ndashimira muri rusange buri wese witabiriye ikiganiro kuko mwaranzwe n'umutuzo. Ndashimira by'umwihariko kandi buri wese ku mpande zombi watanze ibitekerezo byiza by'uko yumva insanganyamatsiko bari bahawe bashize amanga kandi mu bwubahane. Ibitekerezo byatanzwe byose byumvikanaga ariko abahize abandi mu gutanga ingingo zumvikana ni abatari bashyigikiye insanganyamatsiko. Murakoze".

Nyuma y'ibyo, umuyobozi w'ikiganiro yashimiye abagize uruhare bose mu kiganiro, n'uburyo cyagenze neza mu mutuzo nta kubangamirana.

1.2.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Ntibabyumva kimwe", ushakemo amagambo akomeye hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranya.

Umwitozo

Shaka amagambo ikenda ari muri iki kinyatuzu afitanye isano n’uburezi n‘uburere.

Urugero wahawe: Ikinyabupfura

g	u	k	w	i	g	a	i	n	d	e	g	e
i	b	k	i	k	g	a	t	g	w	r	u	k
i	k	i	n	y	a	b	u	p	f	u	r	a
s	k	r	d	o	r	u	m	u	c	o	e	e
h	a	a	a	t	d	v	r	b	t	u	t	r
u	m	z	n	o	b	u	d	u	z	b	p	g
r	i	i	g	f	g	r	e	r	u	u	g	h
i	s	r	a	u	b	a	k	e	k	r	u	k
	k	a	g	t	b	f	t	r	y	w	p	l
	j	u	a	p	y	m	n	e	v	r	y	z
p	h	a	c	d	q	e	r	r	h	e	t	h
l	i	e	i	t	y	u	i	e	u	z	r	e
i	k	w	r	g	i	s	h	a	s	i	g	h
u	m	u	o	k	u	b	a	h	a	t	o	s

1.2.2. Kumva no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko bari bagiye kuganiraho mu isomo ry’Ikinyarwanda?
2. Ni izihe mpande zunguranye ibitekerezo ku nsanganyamatsiko “Ishuri ni umusingi nyawo w’uburezi n’uburere”
3. Ni nde washoje ikiganiro?

1.2.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko hanyuma usubize ibibazo bikurikira

1. Mu magambo yawe bwite sobanura imvugo “Ntibabyumva kimwe”.
2. Ni iyihe nyito twaha ikiganiro cy’abantu barimo kuvuga ku nsanganyamatsiko imwe ariko ibitekerezo byabo bigaragaza ko batabyumva kimwe?

I.3. Ikiganiro mpaka

Igikorwa

Mu gusesengura umwandiko “Ntibabyumva kimwe” twabonye ko uyu mutwe w’umwandiko ufite inyito y’ikiganiro mpaka. Ese ikiganiro mpaka ni iki? Kora ubushakashatsi utahure inshoza y’ikiganiro mpaka, imbata yacyo, uko bagitegura n’uko gikorwa.

1.3.1. Inshoza y’ikiganiro mpaka

Ikiganiro mpaka ni urubuga rwo gukusanyamo ibitekerezo ku nsanganyamatsiko runaka. Bene icyo kiganiro kiba kiyobowe kandi buri ruhande ruba ruhatanira guhiga urundi mu gutanga ibitekerezo neza. Ibyo bigatuma buri ruhande rutsimbarara ku murongo w’ibitekerezo rwahisemo. Ikiganiro mpaka kigira abantu bafite inshingano zinyuranye zituma kigenda neza kandi cyubahiriza igihe cyagenwe.

1.3.2. Uturango tw’ikiganiro mpaka

- Ikiganiro mpaka kirangwa no kuba hari insanganyamatsiko igibwaho impaka.
- Kibamo impande ebyiri zidahuje ibitekerezo ku nsanganyamatsiko yatanzwe.
- Abitabiriye icyo kiganiro bagira uburyo bicara cyangwa bahagarara buri tsinda ukwaryo.
- Ikiganiro mpaka kigira umuyobozi, umwanditsi, abashyigikiye n’abadashyigikiye insaganyamatsiko, abakemurampaka, umuhwituzi n’indorerezi.

1.3.3. Abagize ikiganiro mpaka

Umuyobozi, umwanditsi, abashyigikiye n’abadashyigikiye insaganyamatsiko (abajya impaka), abakemurampaka, umuhwituzi n’indorerezi.

- **Umuyobozi: Umuyobozi w’ikiganiro** avuga insanganyamatiko iza kugibwaho impaka, agateganya igihe ikiganiro kiri bumare. Agena

umubare w'abagomba kugira uruhare mu kiganiro kugira ngo bataba benshi, bityo ibitekerezo bikagora iyobora. Agenera kandi impande zijya impaka umwanya wo gukusanya ingingo bari butange zijyanye n'uruhande bahagazemo. Umuyobozi w'ikiganiro ashobora kuba umwe cyangwa bakaba babiri bitewe n'abajya impaka uko bangana n'imiterere y'insanganyamatsiko.

- **Umwanditsi:** Ni uwandika ibitekerezo bitangwa na buri ruhande.
- **Abajya impaka:** abajya impaka baba bari mu byiciro bibiri: abashyigikiye insanganyamatsiko yatanzwe n'abadashyigikiye insanganyamatsiko yatanzwe. Mbere yo kwinjira mu kiganiro mpaka izi mpande zombi zibanza gukora ubushakashatsi buhagije ku nsanganyamatsiko.
- **Abake murampaka:** bahamya uruhande rwahize urundi.
- **Umuhwituzi:** agenera igihe abavuga.
- **Indorerezi:** zikurikira ikiganiro.

1.3.4. Uko bategura ikiganiro mpaka

Mbere yo kwinjira mu kiganiro mpaka, abashyigikiye insanganyamatsiko n'abatayishyigikiye bamenyeshwa insanganyamatsiko, bagahabwa umwanya wo gukora ubushakashatsi buhagije begeranya ingingo bari bushingireho kugira ngo bahige abo bari buge impaka.

1.3.5. Uko abagize ikiganiro mpaka bicara

Nk'uko bigaragara ku ishusho ijyanye n'umwandiko "Ntibabyumva kimwe", abajya impaka bicara barebana, bamwe bari mu ruhande rw'iburyo abandi bari mu ruhande rw'ibumoso. Ibyo bituma ntawubangamirwa cyangwa ngo aterwe icyugazi na mugenzi we. Biba byiza iyo buri muntu mu bajya impaka ashyize urupapuro rwanditseho izina rye imbere ye kugira ngo bifashe abajya impaka kumenyana iyo bataziranye.

1.3.6. Imyitwarire y'abagize ikiganiro mpaka

Mu cyumba gikorerwamo ibiganiro mpaka hagomba kubamo umutuzo. Ni inshingano z'umuyobozi w'ikiganiro gutanga amabwiriza areba abajya impaka ndetse n'indorerezi. Umuyobozi w'ikiganiro mpaka nta ruhande abogamiraho, we atanga umurongo w'ikiganiro gusa.

Mu kiganiro mpaka, ntawiha ijambo; arihabwa n'umuyobozi w'ikiganiro. Mu gihe uhawe ijambo atubahirije igihe, umuhwituzi amenyekanisha ko igihe kirangiye, hanyuma umuyobozi w'ikiganiro akaka ijambo uvuga.

Abari mu kiganiro ntibaba bagomba gutandukira insanganyamatsiko. Umuyobozi w'ikiganiro agarura mu murongo abashatse gutandukira bajya mu bindi. Mu gihe batanga ibitekerezo, uvuga aba agomba gushira amanga akagaragaza ko ingingo atanga azihagazeho ku buryo abamwumva babona ko yifitiye ikizere mu byo avuga. Uri mu kiganiro mpaka ntagira umususu, nta n'ubwo atungurwa igihe abajijwe n'uwo ku rundi ruhande. Ahora yiteguye kandi ntiyerekane ko ikibazo abajijwe kimunaniye. Bityo igihe avuga, agomba guhanga amaso abo abwira n'abandi bose bari aho, akarangurura ijwi kugira ngo yumvikanishe igitekerezo ke.

Nubwo abajya impaka baba bagomba gusenyana mu bitekerezo, ufashe ijambo ashaka gusenya igitekerezo cy'undi agomba kubikora mu kinyabupfura no mu bwubahane batajya impaka za ngo turwane.

Umwanditsi agomba kwandika muri make ingingo zose zitangwa n'impande zombi akirinda gushyiramo ibitekerezo bye.

Indorerezi zigomba kugaragaza umutuzo, zikirinda urusaku, gukomera no gukomera amashyi abatanze ibitekerezo byabo.

1.3.7. Imbata y'ikiganiro mpaka

Ikiganiro mpaka kigira umutwe, intangiriro, igihimba n'umwanzuro (umusozo).

a) Umutwe

Umutwe uba ugizwe n'insanganyamatsiko iri bugibweho impaka.

b) Intangiriro

Mu ntangiriro, umuyobozi w'ikiganiro mpaka atangiza ibiganiro atanga amabwiriza ku bitabiriye ikiganiro mpaka. Nyuma y'ayo mabwiriza, umuyobozi avuga insanganyamatsiko iri bugibweho impaka, maze agaha umwanya abagiye kujya impaka bagatangira gutanga ibitekerezo byabo.

c) Igihimba

Mu gihimba, abajya impaka barisanzura, itsinda rikajya risimburana n'irindi mu gutanga ibitekerezo. Mu gihimba ni ho hagaragara ikiganiro mpaka nyiri izina, uko impande ebyiri zijya impaka, abashyigikiye insanganyamatsiko n'abatayishyigikiye.

Ufashe ijambo bwa mbere asobanura uko yumva insanganyamatsiko akabona gutanga ibitekerezo bye. Iyo arangije kuvuga, umuyobozi w'ikiganiro aha ijambo uwo mu rundi ruhande udashyigikiye insanganyamatsiko. Uyu na we abanza gusobanura insanganyamatsiko,

agasenya ibitekerezo by'uwamubanjirije, akabona gutanga ibitekerezo bijyanye n'umurongo itsinda rye ryihaye.

Nyuma y'aba babiri babanza kuri buri tsinda, umuyobozi w'ikiganiro agenda aha ijambo umuntu umwe uvugira buri tsinda bakagenda basimburana kugeza igihe umwanya bagenewe urangiye. Aba na bo ugiye kuvuga abanza gusenya igitekerezo cya mugenzi we. Mu gusenya ingingo z'uwakubanjirije, mu gihe mutari ku ruhande rumwe, uzisenyesha ibitekerezo bifite ingufu kurusha ibyatanzwe. Iyo umaze kubisenya uvuga uko wowe ubyumva. Uko umwe mu bajya impaka atanze ibitekerezo ni ko umwanditsi agenda abyandika. Mu gihe batanga ibitekerezo, umuhwituzi agenda agenzura ko igihe cyo kuvuga cyubahirizwa, ugiye kukirenza akamuhagarika.

Iyo umwanya w'abajyaga impaka urangiye indorerezi na zo zihabwa ijambo zikavuga uko zumva insanganyamatsiko.

d)Umwanzuro w'impaka

Mu gusoza ikiganiro mpaka, umwanditsi asoma ingingo zatanzwe na buri ruhande ku nsanganyamatsiko. Abakemurampaka na bo bamaze kubona itsinda ryatanze ingingo zifatika kurusha irindi, bagaragaza abatsinze abandi. Nyuma y'ibyo, umuyobozi ashimira abagize uruhare bose mu kiganiro mpaka akaboneraho kuvuga igitekerezo cyari kigamijwe hatangwa iyo nsanganyamatsiko akaba yakongeraho ibitekerezo bitavuzwe.

Umwitozo

Muhitemo imwe mu nsanganyamatsiko zikurikira muyikoreho ikiganiro mpaka.

a) Mu burezi n'uburere abana bagomba gutozwa ihame ry'uburinganire n'ubwuzuzanye hakiri kare.

b) Uburezi n'uburere muri iki gihe bugaragaza ko "**Igiti kigororwa kikiri gito**".

I.4. Amabwiriza y’imyandikire y’ikinyarwanda

1.4.1 Imyandikire y’inyajwi, inyerera, ingombajwi n’ibihekane

Igikorwa

Mwitegereze interuro zikurikira, mugire icyo muzivugaho kandi muzikosore aho biri ngombwa.

- Nta nthole yitwaraga nabi ivuye mu itorero.
- Mu ncamake, Kanyamibwa yabwiye abitabiriye ikiganiro ko itorero lyali lifite akamaro ntagereranywa mu burezi n’uburere mu Rwanda rwo hambere.
- Abangavu bigaga imirimo itandukanye nko kwuboha ibisecye, imisambi n’inkangara n’ibindi.
- Ikindi intore zigishwaga kandi cyiza ni ugukunda Igihugu.

Umaze gukosora izo nteruro, kora ubushakashatsi utahure inshoza y’imyandikire y’ururimi, ugaragaze imyandikire y’inyajwi, inyerera, ingombajwi n’ibihekane by’ururimi rw’Ikinyarwanda.

Inshoza y’imyandikire y’ururimi

Imyandikire inoze y’ururimi ni urusobe rw’amategeko ashyirwaho mu rwego rwo kugena ibimenyetso bishushanya amajwi y’ururimi runaka. Mu rwego rwo kunoza imyandikire hakaba hifashishwa amahame y’iyigandimi nk’ubumenyi bugamije kwiga indimi zivugwa. Ni yo mpamvu imishinga yose igena imyandikire inoze y’ururimi ikorwa hitabajwe impuguke muri ubwo bumenyi bw’iyigandimi. Amategeko agenga imyandikire y’inyuguti n’ibihekane by’Ikinyarwanda ni aya akurikira:

1. **Imyandikire y’inyajwi**

Haseguriwe imyandikire y’ubutinde n’amasaku, inyajwi z’Ikinyarwanda zandikishwa inyuguti zikurikira: **a, e, i, o, u**.

Gukurikiranya inyajwi mu myandikire isanzwe mu Kinyarwanda birabujijwe, uretse mu nyandiko ya gihanga yubahiriza ubutinde n’amasaku, mu ijambo **(i)saa** ry’iritirano, mu marangamutima, mu migereka n’inyigana birimo isesekaza, nabwo handikwa inyajwi zitarenze eshatu.

Ingero:

- **Saa** kenda ndaba ngeze iwawe.
- Irangamutima “**yooo”!**
- Umugereka: Ndagukunda “cyaneee”!
- Inyigana “pooo”! ; “mbaaa”!

2. Imyandikire y'inyerera

Inyerera ni ijwi ritari inyajwi ntiribe n'ingombajwi, ariko rifite uturango rihuriraho n'inyajwi n'utundi rihuriraho n'ingombajwi. Ayo majwi ajya kuvugika nk'inyajwi, nyamara kandi ugasanga yitabaza inyajwi nk'ingombajwi kugira ngo avugike neza. Iki ni cyo gituma yitwa inyerera. Inyerera z'Ikinyarwanda zandikishwa inyuguti **w** na **y**.

Ingero

- U**w**iga aruta u**w**anga.
- I**y**ange **y**ataka**y**e.

3. Imyandikire y'ingombajwi

Ingombajwi z'Ikinyarwanda zandikishwa inyuguti imwe. Ni izi zikurikira**:** **b, c, d, f, g, h, j, k, m, n, p, r, l, s, t, v, z.**

Ikitonderwa

- Inyuguti "**l**" ikoreshwa gusa mu izina bwite "**Kigali**"**,** umurwa mukuru wa Repubulika y'u Rwanda, mu ijambo "**Repubulika**", mu ijambo "**Leta**"no mu mazina bwite y'amanyamahanga y'abantu n'ay'ahantu, urugero nka Ango**l**a, **L**ondoni, **L**ome, **L**usaka, Buruse**l**i, A**l**uberi...
- Inyuguti **"l"** izaguma gukoreshwa mu mazina bwite y'amanyarwanda y'abantu n'ahantu yari isanzwe ikoreshwamo kandi bayiswe mbere y'aya mabwiriza.

4. Imyandikire y'ibihekane

Ibihekane by'Ikinyarwanda byandikishwa ibimenyetso bikurikira:

bw (**bg**): ubwanwa, Kabgayi	**by**: kubyibuha, kubyuka
cw: icwende, imicwira	**cy**: gucyocyora, gucyaha
dw: kudwinga, kudagadwa	**jy**: urujyo, kujyana
(**fw**): igufwa, igifwera	**ny:** inyana
gw: kugwa, umugwaneza	**my**: umurimyi, imyugariro

hw: amahwa, umuhwituzi	**nny**: kunnyega, umukinnyi
jw: kujijwa, ijwi	**pfy**: bakapfakapfye
kw: gukwa, umukwabu	**py**: gupyipyinyura, gupyinagara
mw: umwana, umwuga	**ry**: kuryama, uburyarya
nw: umunwa, akananwa	**sy**: gusya, urusyo
(**pfw**): gukapfakapfwa	**ty**: gutyara, ityazo
pfyw: byakapfakapfywe	**vy**: zahovye
pw: gukopwa, icapwa	**byw**: gutubywa
rw: umurwi, urwuri	**myw**: kuramywa, kurumywa
shw: umushwi, gushwana	**ryw:** kuryarywa
shyw: ishywa, umwishywa	**vyw**: guhovywa
sw: umuswa, Igiswayire	**mb**: imbuto, imbabura
tsw: kotswa, kwatswa	**mf**: imfashanyo, imfura
tw: ugutwi, umutware	**mp**: impamvu, impapuro
vw: zahovwe	**mv**: imvura, kumva
zw: gusozwa, guhazwa	**nd**: inda, indodo
nsy: insyo	**ng**: ingoma, ingona
nty: intyoza, ntyariza	**nj** : injishi, injereri
mbw: imbwa, imbwebwe	**nk**: inkoko, inka
mfw: imfwati	**ns :** konsa, insina
mpw: impwempwe	**sh:** ishu
mvw: kumvwa	**pf:** ipfundo
ndw: kurindwa, gukundwa	**ts:** itsinda
ngw: ingwate, ingweba	**nsh:** inshuti, inshishi
njw: injwiri, nyanjwenge	**shy:** ishyamba
njyw: kubonjywa	**nshy**: nshyira, inshyimbo

nkw: inkware, inkweto	**nt**: intama, intore
nshw: nshwanyaguje, nshwekure	**nz** : inzu, inzuki
nshyw: inshywa	**ncy :** incyamuro, incyuro
nsw: inswa, konswa	**nyw**: kunywa, kunywana
ntw: intwari, intwererano	**mby**: imbyino, imbyaro
nzw: kuganzwa, kugenzwa	**mpy**: impyisi, impyiko
mvyw: arahomvomvywa n'iki?	**mvy**: barahomvye
mbyw): guhombywa, kuvumbywa	**ndy**: indyi, indyarya
	njy: injyana, injyo

Ikitonderwa

a) Usibye **"bg"** mu ijambo **"Kabgayi"** ingombajwi z'ibihekane zitari muri uru rutonde zirabujijwe.

b) Ibihekane "**(n)kw**","**(n)gw**","**hw**", bikurikiwe n'inyajwi "**o**" cyangwa "**u**"ntibyandikwa; mu mwanya wabyo handikwa "**(n)ko**","**(n)ku**","**(n)go**", "**(n)gu**", "**ho**", "**hu**".

Ingero:

- **Kw**anga **ko**ga ni bibi.
- **Ku**baka ni ukugereka ibuye ku rindi.
- Pariki ya Nyu**ngw**e ibamo i**ngu**ge nyinshi.
- **Ngw**ije na **Ngo**boka bava inda imwe.
- Korora i**nkw**avu n'i**nko**ko bifite akamaro.
- Iyo ngiye kwinjira mu nzu **nku**ramo i**nkw**eto.
- Mariya a**hw**ituye **Hoho** kugira ngo yihute.
- Ma**hw**ane aragesa ama**hu**ndo.

c) Ibihekane "**(n)jy**"na"**(n)cy**"byandikwa gusa imbere y'inyajwi "**a**","**o**"na "**u**". Imbere y'inyajwi "**i**" cyangwa "**e**"handikwa "**(n)gi**","**(n)ge**","**(n)ki**","**(n)ke**".

Ingero:

- Umu**gi** ntuyemo ufite isuku.
- Gewe / ngewe ntuye mu magepfo y'u Rwanda.
- Njyanira ibitabo mu ishuri, gewe ngiye gukina.
- Njyana kwa masenge.
- Iki ni ikibabi k'igiti.
- Ikibo cyuzuye ibishyimbo.

d) Ibihekane bigizwe n'ingombajwi "**ts**", "**pf**" na "**c**" zibanjirijwe n'inyamazuru byandikwa mu buryo bukurikira: "**ns**", "**mf**", "**nsh**".

Ingero:

- Iyi **n**sinzi turayishimiye.
- Imfizi y'i**nsh**uti yange.

Umwitozo

a) Mu nyandiko isanzwe inyajwi z'Ikinyarwanda ni zingahe? Zigaragaze.

b) Ni ryari inyajwi zishobora kwandikwa zikurikiranye mu nyandiko isanzwe? Tanga ingero.

c) Ni iyihe ngombajwi ifite umwihariko mu mikoreshereze yayo? Ikoreshwa he?

1.4.2. Ikata n'itakara ry'inyajwi, amagambo afatana n'adafatana

Igikorwa

Mwitegereze interuro zikurikira kandi muzikosore aho biri ngombwa.

a) Abahungu nabakobwa batozwaga uburezi nuburere.

b) Mwitorero bigishwaga indangagaciro cyane cyane kubaha buri wese.

c) Nyir'ubwenge aruta nyir'uburyo.

Umaze gukosora izo nteruro, kora ubushakashatsi maze ugaragaze imyandikire y'amagambo afite inyajwi zitakara n'inyajwi z'ikatwa n'imyandikire y'amagambo afatana n'adafatana.

1. Ikata n'itakara ry'inyajwi

a) Ikata ry'inyajwi zisoza ibinyazina ngenera n'ibyungo "na" na "nka": Inyajwi zisoza ikinyazina ngenera n'ibyungo "na" na "nka" zirakatwa iyo zikurikiwe n'ijambo ritangiwe n'inyajwi ariko inyajwi isoza ikinyazina ngenera gikurikiwe n'umubare wanditse mu mibarwa ntikatwa.

Ingero:

- Wakomerekejwe **n'**iki?
- Ntakibyara **nk'**intare **n'**ingwe.
- Umubare **w'**amashuri **y'**imyuga uriyongera.
- Nyereka uko batsa tereviziyo **n'**uko bayizimya.
- Umwaka **w'**ibihumbi bibiri na cumi **n'**ibiri
- Umwaka **wa** 2012.

b) Inyajwi zisoza amagambo ntizikatwa.

Urugero:

Kaby**a** inzozi

c) Inyajwi **"i"** isoza akabimbura "**nyiri**", n'inshinga mburabuzi "**ni**" na "**si**" ntizikatwa.

Ingero:

- **Nyiri** ubwenge aruta **nyiri** uburyo
- Amasunzu **si** amasaka
- Icyatumye ejo ntaza iwawe **ni** uko natashye ndwaye.

d) Ijambo "nyiri" iyo riri mu mazina amwe n'amwe y'icyubahiro rifatana n'ijambo ririkurikiye.

Urugero:

Nyiricyubahiro Musenyeri.

e) "**Nyira**" ivuga **"nyina wa"** ikoreshwa mu mazina, ifatana n'ijambo ibanjirije.

Urugero:

Nyirabukwe aramukunda.

f) Inyajwi itangira amazina bwite n'amazina rusange akurikiye indangahantu "**mu**"na"**ku**" iratakara, keretse mu izina ritangirwa n'inyajwi "i" ikora nk'indanganteko.

Ingero:

- **Mu Mutara** higanje imisozi migufi.
- **Mu Kagera** habamo ingona.
- Amatungo yanyuze **mu murima**.
- Kwita **ku nka** bigira akamaro.
- Abana bavuye **ku i**riba bajya **mu i**shuri.
- Banyuze **mu i**shyamba.

g) Inyajwi zisoza indangahantu **"ku"**na **"mu"**ntizikatwa kandi zandikwa iteka zitandukanye n'izina rikurikira.

Ingero:

- Amatungo yanyuze **mu murima**.
- Kwita **ku nka** bigira akamaro.

2. Amagambo afatana n'adafatana

a) Amazina y'inyunge harimo n'amazina bwite y'inyunge yandikwa afatanye.

Ingero:

- Umwihanduzacumu
- Rugwizangoga
- Umukangurambaga
- Umuhuzabikorwa
- Amayirabiri

b) Mu bisingizo, mu byivugo no mu migani, amazina nteruro agizwe n'amagambo arenze ane (4) yandikwa atandukanyijwe kandi agashyirwa mu twuguruzo n'utwugarizo.

Urugero:

Ubwo "**Inshyikanya ku mubiri ya Rugema ahica**" aba arahashinze.

c) Amagambo mfutuzi yandikwa atandukanyijwe n'amagambo afuturwa.

Ingero:

- Inama **njyanama**
- Umuco **nyarwanda**
- Umutima **nama**
- Umutima **muhanano**
- Inyandiko **mvugo.**

d) Ibyungo **"na"** na **"nka"** bikurikiwe n'ibinyazina ngenga bivuga nyakuvuga na nyakubwirwa (ngenga ya 1 n'iya 2) byandikwa mu ijambo rimwe ariko bikandikwa bitandukanye n'ibinyazina ngenga muri ngenga ya 3.

Ingero:

- Ndumva **nawe** umeze **nkange.**
- Ndabona **natwe** tumeze **nkamwe.**
- Ndumva **na we** ameze **nka bo.**
- Ndabona **na ko** kameze **nka bwo.**

e) Iyo **ikinyazina ngenera gikurikiwe n'ikinyazina** ngenga byandikwa mu ijambo rimwe.

Ingero:

- Umwana **wange**
- Umurima **wacu**
- Ishati **yawe**
- Amafaranga **yabo**

f) Impakanyi "**nta**" yandikwa ifatanye n'inshinga itondaguye iyikurikiye ariko iyo ikurikiwe n'ubundi bwoko bw'ijambo biratandukana.

Ingero:

- Iwacu **ntawurwaye**
- Muri iri shuri **ntabatsinzwe**
- Ya nka **ntayagarutse**
- Ugereyo **nta** gukerererwa kubaye.
- **Nta we** mbona
- **Nta cyo** ndwaye

g) Ibinyazina ngenga ndangahantu “**ho**”,“**yo**”,“**mo (mwo)**” n’akajambo “**ko**” bifatana n’inshinga bikurikiye, keretse iyo iyo nshinga ari “**ni**” cyangwa “**si**”.

Ingero:

- Wa mugabo nimusanga**yo** turagendera**ko** ntitugaruka.
- Ya nama yayivuye**mo**.
- Kuki yamwihomye**ho** ?
- **Ni ho** mvuye.
- **Si ho** ngiye.

h) Akajambo “**ko**” kunga inyangingo ebyiri kandikwa gatandukanye n’amagambo agakikije.

Ingero:

- Umwarimu avuze **ko** dukora imyitozo.
- Ndatekereza **ko** baduhembye.

i) Urujyano rurimo ijambo **“ngo”** kimwe n’ibinyazina:“**wa wundi**”, “**bya bindi**”,“**aho ngaho**”,“**uwo nguwo**”, n’ibindi biremetse nka byo byandikwa mu magambo abiri.

Ingero:

- **Kugira ngo wa wundi** adasanga wagiye, ukwiye kuba ugumye **aho ngaho**.
- Bwira **uwo nguwo** yinjire.
- Fata **aka ngaka**, **ibyo ngibyo** bireke.

j) Ijambo “**ni**” rikurikiwe n’inshinga ifite inshoza yo “**gutegeka**” cyangwa iyo “**guteganya**” ryandikwa rifatanye na yo.

Ingero:

- **Ni**mugende mudasanga imodoka yabasize.
- **Ni**mugerayo muzamundamukirize.

k) Amagambo yerekana ibihe yandikwa mu ijambo rimwe: “**nimunsi**”, “**nijoro (ninjoro)**”, “**nimugoroba**”, “**ejobundi**”.

Ingero:

- Aragera ino **nijoro**.
- Araza **nimugoroba**.
- Yatashye **ejobundi**.

l) Ijambo "**munsi**"ryerekana ahantu na ryo ryandikwa mu ijambo rimwe.

Urugero:

Imbeba yihishe **munsi** y'akabati.

m) Amagambo "**ku**" na "**mu**" yandikwa atandukanye n'ikinyazina ngenera ndetse no mu magambo "**ku wa**" na "**mu wa**" abanziriza itariki cyangwa umubare mu izina ry'umunsi.

Ingero:

- Sindiho **ku bwabo.**
- Navutse **ku wa** 12 Ugushyingo.
- Azaza **ku wa** Mbere.
- Yiga **mu wa** kane.

n) Ijambo "**(i)saa**", rikurikiwe n'umubare byerekana isaha byandikwa mu magambo atandukanye.

Ingero:

- Abashyitsi barahagera **saa tatu**.
- **I saa kenda** nizigera ntaraza wigendere

o) Imigereka ndangahantu iremewe ku ndangahantu "**i**" (**imuhira**, **iheru**, **iburyo**,**ibumoso**, **ivure**, **ikambere**, **imbere**, **ibwami**, **inyuma...**) n'amagambo akomoka kuri "**i**" y'indangahantu ikurikiwe n'ikinyazina ngenera "**wa**", n'ikinyazina ngenga yandikwa mu ijambo rimwe.

Ingero:

- Nujya **iburyo** ndajya **ibumoso**.
- Mbwirira abari **ikambere** bazimanire abashyitsi.
- Nuza **iwacu** nzishima.

p) **Indangahantu "i" ikurikiwe n'izina bwite ry'ahantu** yandikwa itandukanye n'iryo zina.

Ingero:

- **I** Kirinda haratuwe cyane.
- **I** Muyunzwe ni mu majyepfo.

q) Inshinga mburabuzi "**-ri**"iyo ikoreshejwe mu nyangingo ngaragira yandikwa itandukanye n'ikinyazina kiyibanziriza n'ikiyikurikira.

Ingero:

- Itegeko rihana umuntu uwo **ari** we wese wangiza umutungo wa Leta.
- Ibyo **ari** byo byose sindara ntaje kukureba.
- Sinzi uwo **uri** we.
- Nimumbwire abo **muri** bo.

r) Amagambo afatiwe hamwe akarema inyumane y'umugereka, inyumane y'icyungo, cyangwa iy'irangamutima akomoka ku binyazina bitakibukirwa amazina bisimbura yandikwa afatanye. Nyamara iyo ahuje ishusho n'izo nyumane kandi ibinyazina bikerekeza ku kintu kizwi cyangwa kibukwa mu buryo bugaragara, byandikwa bitandukanye.

Ingero:

- **Niko**? Uraza?
- Uko arya **ni ko** angana.
- Urahinga **nuko** uteza.
- Uku kwezi **ni uko** guhinga.
- Amutumaho **nuko** araza.
- Ukuboko ashaka **ni uko**.

s) Amagambo ashingiye ku isubiramo yandikwa afatanye.

Ingero:

- Perezida yavuze ijambo arangije abari aho amashyi ngo: " **Kacikaci"**!
- Babwire bage binjira **umwumwe**.
- Mugende **babiribabiri**.

Imyitozo

1. Amagambo aranga igihe yandikwa ate? Tanga ingero eshatu.
2. Kosora interuro zikurikira aho ari ngombwa:
    a) Nibyiza ko abanyeshuri basoma umwandiko umwe umwe.
    b) Tugiye kumva twumva amashyi ngo kaci kaci!
    c) Urarya ni uko utabyibuha.
    d) Ugukora kwe ni uko.
    e) Iga ibyongibyo kugirango uzatsinde neza.

1.4.3. Imyandikire y'amazina bwite, imikoreshereze y'utwatuzo n'inyuguti nkuru

Igikorwa

Mwitegereze interuro zikurikira mugire icyo muzivugaho kandi muzikosore aho ari ngombwa.

a) Twagiye kwa MUHOZA dusanga barimukiye i muhanga.
b) Yaravuze ati: sinshobora kurara ntariye inkoko ayoyari amirariro, keretse narwaye.
c) Mu minsi ishize banki nkuru y'igihugu yasohoye inoti y'amafaranga magana atanu.

Umaze gukosora izo nteruro, kora ubushakashatsi maze usubize ibibazo bikurikira:

- Imyandikire y'amazina bwite iteye ite?
- Vuga kandi usobanure utwatuzo twose n'imikoreshereze yatwo.
- Inyuguti nkuru zikoreshwa ryari?

1. Amazina bwite

a)Amazina bwite y'ahantu afite indomo

Amazina bwite y'ibihugu n'ay'uturere afite indomo yandikwa atandukanye n'iyo ndomo; iyo ndomo ikandikwa mu nyuguti nto, keretse iyo itangira interuro.

Ingero:

- **A** Marangara n'**i** Gisaka ni tumwe mu turere twa kera tuvugwa mu mateka y'**u** Rwanda.
- **U** Rwanda rurigenga.
- **U** Mutara wera ibigori, ibitoki n'ibishyimbo.
- **U** Bubirigi buri mu majyaruguru y'uburasirazuba bw'**u** Bufaransa.

b)Amazina bwite y'abantu arenze rimwe

Amazina bwite y'abantu arenze rimwe akurikirana muri ubu buryo: habanza izina yahawe akivuka, hagakurikiraho andi mazina y'inyongera.

Ingero:

- **UWASE Ikuzo Laurette**
- **VUBI Pierre**
- **KARIMA Biraboneye**
- **MUNEZERO Salima**

c) Amazina bwite y'abantu n'ahantu y'amavamahanga

Amazina bwite y'abantu n'ahantu y'amavamahanga atari ay'idini n'amazina bwite y'ibihugu n'ay'uturere y'amahanga yandikwa uko avugwa mu Kinyarwanda, nyuma bagashyira mu dukubo uko asanzwe yandikwa mu rurimi akomokamo.

Ingero:

- **Enshiteni** (Einstein)
- **Shumakeri** (Schumacher)
- **Ferepo** (Fraipont)
- **Cadi** (Tchad)
- **Kameruni** (Cameroun / Cameroon)
- **Wagadugu** (Ouagadougou)
- **Ositaraliya** (Australie / Australia)

d)Amazina y'idini

Amazina y'idini yandikwa nk'uko yanditswe mu gitabo k'irangamimerere akaza akurikira izina umuntu yahawe akivuka cyangwa izina rindi rifatwa nka ryo. Izina rya mbere ryandikwa mu nyuguti nkuru naho izina ry'idini rikandikwa mu nyuguti ntoya, ritangijwe inyuguti nkuru.

Ingero:

- KARERA **John**
- KEZA **Jane**
- KAMARIZA **Jeanne**
- RUTERANA **Abdul**
- MFIZI **Yohana**

e) Amazina bwite yari asanzweho

Amazina bwite yatanzwe kandi yakoreshejwe mbere y'aya mabwiriza akomeza kwandikwa uko yari asanzwe yandikwa.

Ingero:

- Intara y'Amajyepfo
- Umujyi wa Kigali
- Akarere ka Rulindo
- Akagari ka Cyimana
- Umurenge wa Cyeru

8. Imikoreshereze y'utwatuzo

a) Akabago/akadomo (.)

Akabago cyangwa akadomo gasoza interuro ihamya n'interuro iri mu ntegeko.

Ingero:

- Umwana mwiza yumvira ababyeyi**.**
- Utazi ubwenge ashima ubwe**.**
- Mpereza icyo gitabo**.**

b) Akabazo (?)

Akabazo gasoza interuro ibaza.

Ingero:

- Uzajya i Kigali ryari ngo tuzajyane**?**
- Wabonye amanota angahe**?**

c) Agatangaro (!)

Agatangaro gasoza interuro itangara, kagashyirwa n'inyuma y'amarangamutima.

Ingero:

- Mbega ukuntu kino kiyaga ari kinini!
- Ntoye isaro ryiza mama weee!
- Yooo! Ni uku wabaye?

d)Akitso (,)

Akitso gakoreshwa mu nteruro kugira ngo bahumeke akanya gato.

Ingero:

- Umunyeshuri ushaka kujijuka, yirinda gusiba, ntakubagane mu ishuri kandi agakurikiza inama z' umwarimu.
- Abagiye inama, Imana irabasanga.

e) Uturegeka (...)

Uturegeka dukoreshwa iyo berekana irondora ritarangiye, interuro barogoye cyangwa iyo mu nteruro hari ijambo bacikije.

Ingero:

- Mu rugo rwa Kinyarwanda habaga ibikoresho byinshi: ibibindi, ibyansi, ishoka, ibitebo, isekuru…
- Baragenda ngo bagere ku Ruyenzi bahahurira na mwene... simuvuze nzamuvumba!

f) Utubago tubiri (:)

Utubago tubiri dukoreshwa mu nteruro iyo hari ibigiye kurondorwa, gusobanurwa cyangwa iyo bagiye gusubira mu magambo y'undi. Dukoreshwa kandi inyuma y'ingirwanshinga **"-ti", "-tya", "-tyo"** n'ijambo **"ngo"**.

Ingero:

- Burya habaho imirimo myinshi: guhinga, kubaka, kubaza n'ibindi.
- Mariya ati: " Ibyo uvuze bingirirweho"
- Mu Kinyarwanda baravuga ngo: "Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge".

g) Akabago n'akitso (;)

Akabago n'akitso dukoreshwa mu nteruro kugira ngo batandukanye inyangingo ebyiri ziremye kimwe kandi zuzuzanya.

Urugero:

Gusoma neza si ugusukiranya amagambo; gusoma neza ni no kumva ibyo usoma.

h) Utwuguruzo n'utwugarizo (" ")

Utwuguruzo n'utwugarizo dukikiza amagambo y'undi asubirwamo, imvugo itandukanye n'imvugo isanzwe, cyangwa ingingo igomba kwitabwaho. Dukikiza amagambo ateruwe n'ingirwanshinga **"-ti", "-tya", "-tyo"** n'ijambo"**ngo**". Dukoreshwa nanone iyo hari inyito ikemangwa cyangwa kugira ngo bakikize amazina nteruro n'amazina y'inyunge agizwe n'amagambo arenze ane.Dukoreshwa kandi mu magambo y'amatirano atamenyerewe mu Kinyarwanda.

Ingero:

- Igikeri kirarikocora kiti: **"**Kuba mu bibuba si ko guhunika ibigega**"**.
- Nuko ya **"**nyamaswa**"** iravumbuka maze havamo umusore mwiza.
- Ubwo **"**Inshyikanya ku mubiri ya rugema ahica**"** aba arahashinze.
- Ibyo nabisomye kuri **"**internet**".**

i) Akuguruzo n'akugarizo kamwekamwe (')

Akuguruzo n'akugarizo kamwekamwe dukoreshwa iyo utwuguruzo n'utwugarizo twinjira mu tundi mu nteruro.

Urugero:

Umugaba w'ingabo ati: "Ndashaka ko 'Inshyikanya ku mubiri ya rugema ahica' aza hano".

j) Udukubo ( )

Udukubo dukikiza amagambo cyangwa ibimenyetso bifite icyo bisobanura cyangwa icyo byuzuza mu nteruro. Banadukoresha iyo bashaka kwerekana uko amazina bwite y'amanyamahanga yanditswe mu Kinyarwanda bayandika mu ndimi akomokamo. Dukikiza kandi umubare wanditse mu mibarwa mu nteruro iyo uwo mubare wabanje kwandikwa mu nyuguti. Twerekana n'ibihekane cyangwa inyuguti bidakunze gukoreshwa.

Ingero:

- Umuyobozi w'Akarere yabwiye abaturage ko kugira ngo barwanye inzara, bagomba gushoka ibishanga **(**impeshyi yari yabaye ndende**)** kandi kwiririrwa banywa bakabifasha hasi.
- Bisimariki **(**Bismarck**)**
- Koreya **(**Korea**)**
- Kamboje **(**Cambodge**)**
- Igihembo twumvikanyeho ni amafaranga y'amanyarwanda ibihumbi magana atanu (500 000 Frw).
- **(**l**)** cyangwa **(**vy**)**

k) Akanyerezo (-)

Akanyerezo (-) gakoreshwa mu kiganiro kugira ngo berekane ihererekanywa cyangwa iyakuranwa ry'amagambo.

Urugero:

- Wari waragiye he?
- Kwa Migabo.

Gakoreshwa kandi bakata ijambo ritarangiranye n'impera y'umurongo, bikurikije imiterere y'umugemo.

Urugero:

- Semarinyota yansabye ko **tuzajya-na** i Rukoma, ariko sinzamwemerera.

Kanakoreshwa imbere n'inyuma y'interuro ihagitse.

Urugero:

- Ejo nzajya mu misa - sinzi niba wari uzi ko nsigaye njyayo - ntuzantegereze mbere ya saa sita.

l) Udusodeko ([ ])

Udusodeko dukikiza intekerezo cyangwa insobanuro bongeye mu mvugo isubira mu magambo y'undi.

Urugero:

Yaravuze ati: "Sinshobora kurara ntariye inkoko **[**ayo yari amirariro**]**, keretse narwaye".

Dukoreshwa kandi berekana ibyo banenga mu magambo y'undi.

Urugero:

- Yaranditse ati: "Ikinyarwanda ni ururimi ruvugwa n'abatu **[**ikosa**]** benshi muri Afurika yo hagati".

Tunakoreshwa mu magambo y'undi mu kugaragaraza ko hari ayavanywemo cyangwa yasimbutswe.

Urugero:

- Aravuga ati: "Nimureke abana bansange [...] ntimubabuze".

m) Agakoni kaberamye (/)

Agakoni kaberamye gakoreshwa mu kwandika amatariki, inomero z'amategeko no mu guhitamo.

Ingero:

- Kigali, ku wa 15/10/2012.
- Itegeko N° 01/2010 ryo ku wa 29/01/2010.
- Koresha yego/ oya mu gusubiza ibibazo bikurikira.

9. Imikoreshereze y'inyuguti nkuru

Inyuguti nkuru ikoreshwa aha hakurikira:

a) Mu ntangiriro y'interuro.

Urugero:

Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge.

b) Nyuma y'akabago, akabazo n'agatangaro.

Ingero:

- **T**wese duhagurukire kujijuka. **W**abigeraho ute utazi gusoma? **N**tibishoboka.
- Ntoye isaro ryiza shenge wee! **R**eka nge kuryereka nyogokuru.

c) Nyuma y'ingirwanshinga "-ti", "-tya", "-tyo" n'ijambo "ngo" bikurikiwe n'utubago tubiri n'utwuguruzo. Ariko inyuguti nkuru ntitangira amagambo asubirwamo iyo uwandika yayatangiriye hagati mu nteruro yakuwemo.

Ingero:

- Mariya arasubiza ati: "**I**byo uvuze bingirirweho".
- Igihe Mariya yavugaga ati: "**b**ingirirweho", yari yaramaze gusabwa na Yozefu.

d) Ku nyuguti itangira imibare iranga iminsi, amazina y'amezi n'ay'ibihe by'umwaka.

Ingero:

- Ku wa **G**atanu, ku wa **G**atandatu.
- **U**gushyingo gushyira **U**kuboza
- Mu Rwanda haba ibihe bine by'ingenzi: **U**rugaryi, **I**tumba, **I**ki (**I**mpeshyi) n'**U**muhindo.

e) Ku nyuguti itangira amazina bwite y'abantu, ay'inzuzi n'ay'ahantu, kabone nubwo indomo itangira izina ry'ahantu yaba yatakaye.

Ingero:

- **R**utayisire atuye i **H**uye hafi ya **C**yarwa.
- Mu **M**utara hera ibigori.
- I **W**ashingitoni (Washington) ni ho hari ikicaro cya Banki y'Isi.
- Uwitwa **E**nshiteni (Einstein) yari umuhanga cyane.

f) Ku nyuguti itangira amazina y'imirimo, ay'inzego z'imirimo n'ay'amashyirahamwe.

Ingero:

- Bwana **M**uyobozi w'**A**karere,
- **M**inisiteri y'**U**buhinzi n'**U**bworozi
- **U**muryango w'**A**bibumbye
- **K**operative **D**ufatanye

g) Ku nyuguti itangira amazina y'impamyabushobozi, ay'icyubahiro, ay'inzego z'ubutegetsi, ay'ubwenegihugu n'amoko, ay'indimi, ku mazina y'ibikorwa byamamaye mu mateka no ku nyuguti itangira ijambo "Igihugu" iyo rivuga u Rwanda.

Ingero :

- **D**ogiteri **K**arimanzira
- **N**yakubahwa **P**erezida wa Repubulika
- **U**murenge wa Nyarugenge
- **A**banyarwanda barimo **A**basinga n'**A**bagesera
- Dukwiye guteza imbere **I**kinyarwanda.
- Mu **N**tambara ya **K**abiri y'**I**si **Y**ose hapfuye abantu benshi.
- Banki Nkuru y'**I**gihugu yakoze inoti nshya ya magana atanu.

h) Ku nyuguti itangira umutwe w'inyandiko, igitabo cyangwa ikinyamakuru.

Ingero:

- Nujya mu mugi ungurire **I**mvaho **N**shya.
- Musenyeri Kagame Alegisi ni we wanditse **I**ndyoheshabirayi.

i) Izina bwite umuntu yahawe akivuka cyangwa irindi rifatwa nka ryo riri ku ntangiriro no ku mpera y'inyandiko (nk'ibaruwa, nk'itegeko, nk'umwandiko uwo ari wo wose,...) no mu rutonde rw'amazina y'abantu ryandikwa ryose mu nyuguti nkuru. Nyamara rikandikwa mu nyuguti nto uretse inyuguti iritangira yandikishwa inyuguti nkuru mu mwandiko hagati.

Ingero:

- **GAHIRE** Rose
- **UMURISA** Keza
- **BUTERA** Simoni
- Nagiye kwa **G**ahire Rose anyakira neza.

Imyitozo

1. Amazina bwite y'ahantu afite indomo yandikwa ate? Tanga ingero eshatu,
2. Shyira utwatuzo dukwiye mu nteruro zikurikira:
   a) Yagiye ku isoko agura amashu ibirayi ibishyimbo n'ibitoki,
   b) Twatanze amafaranga igihumbi na magana abiri 1200,
3. Kosora interuro zikurikira:
   a) Yababwiye ati, nzarya duke ndyame kare,
   b) Yageze muri Cameroni ahurirayo na nyira rume,
   c) umubarankuru yavaga inda imwe nabahungu batatu,
   d) nyir'urugo umutimanama we wamubwirije gusaba imbabazi umuryango we.
   e) Abana babahungu nabo bari barakurikije se ntibafashe mushiki wa bo.
   f) Mbega ukuntu cyuzuzo yahiye agakongoka.
4. Ni ryari izina umuntu yahawe akivuka ryandikwa n'inyuguti nto uretse inyuguti iritangira? Tanga urugero.

I.5. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

a) Mushake insanganyamatsiko ivuga ku burezi n'uburere muyumvikaneho muyitegureho ikiganiro mpaka, hanyuma muzage impaka mu ishuri kuri iyo nsanganyamatsiko.

b) Kwiga amategeko y'imyandikire byagufashije iki? Bisobanure mu magambo make wifashishije ingero zifatika.

Ubu nshobora:
- Gusobanurira abandi uko uburezi n'uburere byitabwagaho mu Rwanda rwa kera n'uko bwitabwaho mu bihe bya none. - Gutegura ikiganiro mpaka no kujya impaka mu bwubahane na bagenzi bange ku nsangannyamatsiko nahawe cyangwa nihitiyemo. - Kwandika neza ururimi rw'Ikinyarwanda nubahariza amabwiriza y'imyandikire yarwo.
Ubu ndangwa:
N'indangagaciro z'umuco nyarwanda: gukunda Igihugu, kugira ubutwari, kugira ikinyabupfura, kubana neza na bagenzi bange, kuvugisha ukuri, kutarakazwa n'ubusa…

I.6. Isuzuma risoza umutwe wa mbere

Umwandiko: Umunsi wo gucyura intore

Ingimbi zamaraga iminsi mu itorero zitozwa ibijyanye n'itorero birimo indirimbo, ibyivugo, imihamirizo, imihigo, kwiyereka icumu, kwiyereka umuheto, kwiyereka ingabo, kwinikiza, gutaraka no kwiyereka byahebuje, guhashurana ari byo gukinisha amacumu, kumasha, gutebanwa barasa kure cyangwa batera icumu no kwiruka basiganwa.

Umutware wazo yabona ko zimaze kubimenya, agasaba shebuja ko intore zimwiyerekera. Ubwo shebuja na we akararika ababyeyi bafite abana muri rya torero, cyane abigeze kuba mu matorero. Umunsi wo gucyura intore ubwa mbere wabaga ukomeye ku mutware wazo. Yabaga yitwararitse cyane ngo intore yigishije zitagira aho zikemwa, akagawa kwa shebuja no ku babyeyi b'abana. Ababyeyi b'abana na bo bababaga bafite impungenge, bagira bati : "Umwana wacu none yaba yarananiwe byazavugwa hehe"! Abana na bo, biyerekaga neza ngo batagawa bakagayisha ababyeyi babo. Mbese uwo munsi wabaga uwo kwerekana icyo amatorero amariye igihugu. Ishyaka ry'intore ryaheshaga ababyeyi ishema, rigahesha abana ishimwe

ibukuru, ku mutware no ku babyeyi babo. Uwashinzwe kurera ba bana we, bikamuhesha ingororano kwa shebuja no ku bo arerera.

Intore zamaraga kwerekana imihamirizo, hagakurikiraho gutaramira umutware. Ubwo bakabyita ko umutware yavunyishije intore. Bateraniraga mu nzu imwe, bagahabwa inzoga. Iyo nzoga kandi yafatwaga n'umutware w'izo ntore nyine. Inzoga bahabwaga ubwo yitwaga inzoga y'imihigo. Ikaza umutware amaze kwicara. Bayiterekaga imbere y'aho yicaye, we n'abantu bakuru batumiwe. Iyo nzoga yashyirwagamo umuheha umwe rukumbi. Imihigo igatangira babanje guhanika ikobe. Hagakurikiraho indirimbo irimo ikivugo cya buri ntore.

Icyo kivugo cyatangiriraga iteka mu izina ry'uwo mutware w'intore. Urugero: Niba izo ntore zitwa "indahangarwa", uwivuze wese yagombaga gutangiza "indahangarwa" avuga ngo:"Ndi indahangarwa ikanika inshuro, ingabo nziza twibasiye ishyanga, ndi rusarikantambara". Ukurikiye na we ati: "Ndi indahangarwa ya ruhararakuboneza, nyiri isuri idahangarwa n'intanage". Bityobityo, uwivuze wese agahera kuri iyo nteruro rusange. Uwabaga arangije kwivuga, yateraga intambwe agana aho shebuja yicaye, akegera avuga imihigo. Yageraga bugufi bwa shebuja, akicarira utw'abakamyi akavuga ibigwi, asezerana kuba intwari idahunga ku rugamba, kuri shebuja no kuri bagenzi be. Mbese kutazahana igihugu. Akarata ubutwari bwa se n'ubw'inshuti ze. Akarata ubutwari bw'umutwe arimo. Akarangiza avuga ko ubwo butwari n'ubwo bwiza bitazamutezukaho.

Imihigo yararangiraga, abakuru batumiwe bakagorora intore. Aho bagaye, ari mu mihamirizo, ari mu gitaramo, bakahagorora. Aho bashimye bakahavuga. Ndetse habagaho n'ubwo umutware agororera bamwe mu b'ingenzi mu guhamiriza no mu gutarama. Inkera y'imihigo yarangiraga mu rukerera, bagataha bajya kuryama. Amatorero ntiyaberagaho gushimisha abareba imikino cyangwa kumva imvugo nziza y'intore gusa. Ahubwo byari ukurera urubyiruko ngo ruzavemo abantu b'abagabo. Abantu bakunda abandi, badahana abandi mu byago, abantu b'ishyaka bakunda igihugu, bakakirwanira bacyungura mu byiza byose, bakirengera kiramutse gitewe n'abanzi. Mbese amatorero yaberagaho cyane kurera abantu b'intwari, b'umurava, bapfira abandi, ari mu itabaro, ari mu kaga ako ari ko kose. Itorero ryari nk'urugerero rw'abasirikari.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Mu itorero intore zatozwaga iki?
2. Umunsi wo gucyura intore bwa mbere umutware wazo yitwaraga ate?

3. Umuhango wo kwiyereka wakorwaga ryari? Witabirwaga na bande? Wakorwaga ute?
4. Urasanga itorero ryari rifite ruhare ki mu muco nyarwanda ku bijyanye n'uburere bw'urubyiruko uhereye ku bivugwa mu mwandiko?
5. Tanga insanganyamatsiko nyamukuru ivugwa mu mwandiko ndetse ugaragaze n'ingingo z'ingenzi zibanzweho.
6. Muhereye ku bivugwa mu mwandiko musanga itorero ryagira akahe kamaro mu burere bw'urubyiruko rw'iki gihe? Ryakwitabirwa na bande?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira kandi uyakoreshe mu nteruro wihimbiye: **kwiyereka icumu, kwinikiza, guhashurana, kuvunyisha**
2. Uzuza interuro zikurikira ukoresheje aya magambo yakuwe mu mwandiko:**itabaro, kumasha, guhanika ikobe, kurara inkera**

    a) Mu Rwanda rwo hambere abagore n'abakobwa ntibajyaga ku ....

    b) Imyitozo yo....................itegura umuntu kuzajya ku rugamba.

    c) Mu gitaramo abantu barizihirwaga bigatuma.............................

    d) Intore.................................... mbere yo guhamiriza bishimisha abari aho.

III. Ibibazo ku myandikire y'Ikinyarwanda

Kosora umwandiko ukurikira, uwandike wubahiriza imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda. Aho utwatuzo dukoresheje nabi na ho ntiwibagirwe kuhakosora

Ni inshingano za buri wese

Umubyeyi KANAKUZE akimara gutangiza ishuri umwana we UWASE SHIMWA yibwiragako atazongera kuvunika aha uburezi n'uburere umwana we ahubwo ko bizajya bikorwa n'umwarimu kw'ishuri. Uwo mubyeyi yitaga cyane cyane ku gushaka aho akura amafaranga yo kugura ibikoresho n'imyambaro by'ishuri n'ayo kumwishyurira ishuri.

Umunsi umwe ari ni mugoroba yitabiriye inama y'ababyeyi kwishuri umwana we yiga ho ni uko Umuyobozi wikigo cy'ishuri ashimangirako uburezi nuburere bidatangirwa mwishuri gusa. Yaravuze ati ntamubyeyi

ukwiye kwirengagiza inshingano afite ku mwana. Ababyeyi bafite inshingano zo gutoza abana ba bo imico itandukanye irimo kubaha abakuru n'abato, kugira isuku y'umubiri n'iyaho baba. Kanakuze akimara kumva impanuro bahawe yarumiwe maze ati mbega ukuntu narangaye. Uburezi n'uburere ni inshingano za buri wese pe.

Kuva ubu ngiye kujya nita ku burezi n'uburere bw'umwana wange kugirango nawe azavemo umwana ubereye igihugu.

IV. Ibibazo ku kiganiro mpaka

1. Isomo ry'ikiganiro mpaka wumva ryakugirira akahe kamaro?
2. Tegura insanganyamatsiko ijyanye n'uburezi n'uburere yagibwaho impaka.

UMUTWE WA 2:

UMUCO NYARWANDA

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Kurondora ingeri z'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda no gusesengura imyandiko ya zimwe muri zo agaragaza ingingo z'ingenzi ziyikubiyemo.
- Guhanga yigana zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda.
- Kwandika amagambo agaraza ubutinde n'amasaku.

Igikorwa cy'umwinjizo

Mutekereze kandi murondore ibikorwa Abanyarwanda bo hambere bakoraga mu gihe babaga bataramye, munavuge mu nshamake uburyo buri gikorwa cyakorwaga.

II.1. Umwandiko: Ruhinyuza

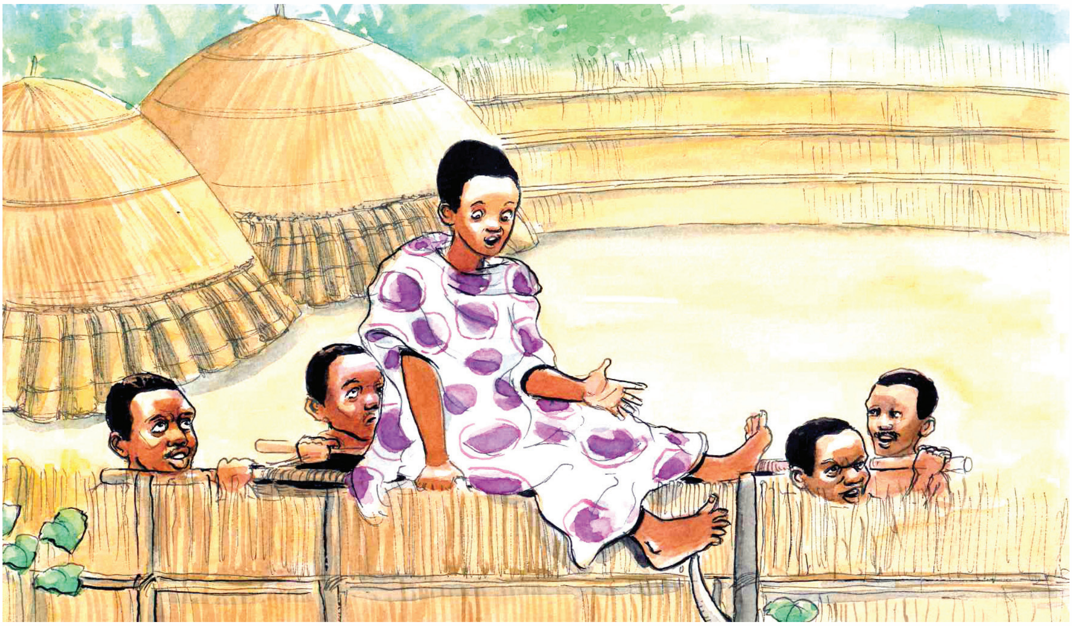

Kera habayeho umugabo akitwa Ruhinyuza Rwahinyuje Imana. Umunsi umwe yagiye kwiba asanga umugore nyiri urugo yabyaye aryamye asinziriye. Yinjiye mu nzu yumva Imana irimo gutuka umwana imubwira iti: "Mwana wange uravutse, ariko uzicwa n'ihembe ry'inzovu". Ruhinyuza abyumvise arivugisha ati: "Imana irabeshya." Ntiyaba akibye, aratambuka ajya aho uwo mugore aryamye, afata icyuma, agicisha mu mara ya wa mwana wavutse uwo munsi arangije arigendera.

Bene urugo bakangutse, umubyeyi ngo arebe umwana, asanga amara ye ku buriri. Abwira umugabo ati: "Byuka umwana yapfuye". Umugabo arabyuka aracana, amatara yari ataraza acana mu ziko. Baterura umwana, basanga ni intere. Bamushyira ku ziko, bazana ikiremo k'impuzu, bakubita muri ya mara babusubiza mu nda barahwanya. Bakajya basenga bagira bati: "Imana ntiyanga kugondozwa yanga guhemuzwa, twizeye ko uyu mwana azakira". Bamurekera aho, umwana baramuvura arakira. Aba aho ngaho, arasohoka, agera aho kwicara, agera iyo akambakamba, agera iyo ahaguruka, wa mugabo kandi akajya aza kuneka kuko yumvise Imana ivuga ngo: "Mwana wange ndagututse uzicwa n'ihembe ry'inzovu".

Umwana aba aho, amaze gupfundura amabere, wa mugabo yenga inzoga, aragenda ajya gusaba wa mukobwa. Baramumwemerera bati: "Tuzamugushyingira." Umugabo arakwa, amaze gukwa, ati: "Ndashaka gushyingirwa". Umugabo arashyingirwa. Amaze gushyingirwa abwira abagaragu be ati: "Umva rero bagaragu bange, nk'uko nshyingiwe uyu

mwana w'umukobwa, uyu mwana w'umukobwa ntakigenze; uyu mwana w'umukobwa ntakagire ubwo ajya mu muryango w'inzu; ntakagire ubwo ajya mu rugo; azajya mu rugo mumuhetse; azajya mu gikari mumuhetse; kandi ntazahinga. Umugore yibera aho ngaho aratinya, aratinyuka; yasohoka agahekwa, yajya kwituma agahekwa, yasubira mu nzu agahekwa.

Umugore arabyara. Amaze kubyara bibera aho ngaho, bukeye abahigi barahiga. Ngo bamare guhiga nyamugore yumva umuhigo. Abwira abagaragu ati: "Ihiii, nimumpeke nge kureba." Abagaragu bati: "Hama aho ngaho ntibishoboka, kujya kureba umuhigo ntibishoboka, hama aho ngaho, ntabwo bigushishikaje. Abagenda baraza kukubwira". Umugore ati: "Oya nimumpeke munshyire mu gikari". Burya koko nyamwanga kubwirwa ntiyanze kubona! Umugore baramuheka no mu gikari. Umugore areba umuhigo, abahigi bari bahetse impyisi. Umugore arabareba, bimwanga mu nda, umugore ashingura ukuguru mu ngobyi, agushinga ku rugo. Agushinze ku rugo, ashinga mu ihembe ry'inzovu. Umugore arongera ashingura ukuguru ati: "nimunjyane imuhira, sinzi ikintu kinyishe mu kirenge". Bamusubiza mu nzu, umugore ariko ataka avuga ngo "Nyamwanga kumva ntiyanze no kubona". Guhera ubwo abyimba ikirenge, umugabo ngo aze barabimubwira. Umugabo ati: "Ese ye, byagenze bite? Uyu mugore mwamujyaniye iki mu gikari?" Abagaragu be baramusubiza bati: "Uyu mugore yari yatubwiye turamuhakanira aranga. None rero nta kundi twari kubigenza".

Nuko bigeze igihe cya nijoro umugore arapfa, amaze gupfa baramuhamba. Bibera aho ngaho barabasura, kwa sebukwe bazana ibiyagano. Bavuye ku kirirarira cy'urupfu, nanone benga inzoga, uwo mukwe atumira kwa sebukwe, atumira bene wabo bo kwa sebukwe na ba nyirarume b'umugore. Bahageze, abatekerereza ukuntu yagiye kwiba, agasanga Imana irimo gutuka umwana wavutse, na we agakata uwo mwana mu nda, agasiga amara ari hasi; ukuntu Imana nanone yamusannye, kandi ko icyo yamututse ari ihembe ry'inzovu akaba ari cyo azize. Arabashima ati: "Nukonuko kandi nshimye Imana, abantu mwese mwemere Imana, Imana ni yo iriho kandi ni yo ishobora byose, iyakaremye ni yo ikamena". Si ge wahera hahera Ruhinyuza.

2.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

*Soma umwandiko "**Ruhinyuza**", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.*

Imyitozo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro ziboneye, ukurikije uko yakoreshejwe mu mwandiko.

   a) Impuzu

   b) Bimwanga mu nda

   c) Gupfundura amabere

2. Simbuza amagambo y'umukara tsiri ari mu nteruro zikurikira ayo bibusanyije inyito.

   a) Ruhinyuza yabwiye kwa **sebukwe** uburyo yagiye kubiba agasanga Imana irimo gutuka umwana.

   b) Ruhinyuza yategetse **abagaragu** kutazemerera umugore we kuva mu rugo.

   c) **Umukwe** wabo yajyanye n'**umugore** we iwabo.

2.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ruhinyuza" hanyuma usubize ibibazo bikurikira.

1. Ni irihe zina ry'umujura uvugwa mu mwandiko?
2. Izina ry'umujura uvugwa mu mwandiko rihuriye he n'ibiwuvugwamo?
3. Ruhinyuza ageze mu rugo yari agiye kwibamo byamugendekeye gute?
4. Ni iyihe mpamvu ya mbere yatumye Ruhinyuza asaba uriya mukobwa?
5. Kuki Ruhinyuza yatanze itegeko ry'uko umugore we atazigera yigenza na rimwe mu buzima bwe?
6. Ese ibyo Imana yatutse umwana byabaye ukuri? Sobanura.

2.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ruhinyuza" hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Tanga urugero rw'igikorwa umuntu ashobora gukora kibujijwe kikamugiraho ingaruka.
2. Muri iki gihe ni iyihe nama wagira umuntu ushaka guhiga inyamaswa ?
3. Ni iki wakora mu gihe nyuma y'igihe kirekire waba umenye umuntu wakugiriye nabi?
4. Garagaza ingingo z'ingenzi zigize umwandiko "Ruhinyuza"

II.2. Ubuvanganzo nyarwanda: Ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bwo muri rubanda

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira maze usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Abanyarwanda bimaraga ubute

Abanyarwanda bakoraga imirimo itandukanye bakizihirwa. Abahinga ubudehe bakidogera isuka, bakaririmba imparamba; abahigi mu kibira bakaririmba amahigi, baba bamashije umuhigo bakaroha ibyirahiro.

Buri mwuga wari ufite umwihariko, abasare mu mazi bakamenya amasare yabo, abavumvu bakavuga amavumvu yabo bahamagara inzuki cyangwa baziyama ngo zitabadwinga.

Mu gitaramo abagabo bashoboraga kwivuga, mu gihe cy'umuhuro umukobwa agiye kubaka urwe bakamuhoza, abana bakarushanwa kuvuga vuba utezwe mu mvugo bakamuseka n'ibindi.

Abanyarwanda bari bazi kwirwanaho bimara ubute, batarama cyangwa bakora akazi runaka.

Ibibazo

1. Uhereye ku mwandiko umaze gusoma, wavuga ko amasare, amavumvu, ibihozo n'amagorane ari ubuvanganzo bwari bugenewe ba nde?
2. Ubuvanganzo ni iki? Burimo amoko angahe?
3. Kora ubushakashatsi ugire icyo uvuga ku nshoza y'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda n'ingeri zabwo.

1. Intangiriro

Ubuvanganzo ni uburyo bwo guhimba ibintu umuntu akoresheje amagambo aboneye, uburyo bugwiriyemo ikeshamvugo, haba mu mvugo cyangwa mu nyandiko. Buva ku gitekerezo cy'uvuga cyangwa uwandika, bugatwara uwumva cyangwa usoma, kubera uburyohe bwabwo. Ubuvanganzo bugamije kuvuga ibyabaye, ibiriho cyangwa ibizaza, byaba ari ukuri cyangwa ibigenekerejwe. Burigisha, bugira abantu inama, burahana, burahanura, buraganira. Burata ubutegetsi, ibihugu n'uturere, buvuga Imana n'abayihaye, urukundo, ubwiza, ububi, amagorwa n'ibindi. Butuma kandi amagambo atamenyerewe akwira mu mvugo, amenyerewe bikayaha kuramba mu rurimi, ayaretswe bukayaha kutazimira n'icyo yavugaga. Ikintu cyose kigezweho gitya kitwa ubuvanganzo.

Igihangano cy'ubuvanganzo ushaka kugihimba ajya ahantu hiherereye hatari ibimurangaza, agakurikiranya ibitekerezo bye, ingingo ku yindi, yarangiza akazabwira abandi ibyo yagezeho. Aho hantu hitwa mu nganzo. Ijambo inganzo kandi rivuga uburyo bwo guhimba umuntu yihariye. Ni cyo gituma umuntu ashobora kuvuga ko kanaka afite inganzo ityaye kurusha kanaka. Iyo mihimbire y'umuntu ku giti ke iyo hagize uyikurikiza bavuga ko yafatiye ku nganzo ya kanaka wayibimburiye abandi.

Ubuvanganzo rero ni ijambo rigizwe n'uduce tubiri kamwe gakomoka ku nshinga kuva (guturuka) n'izina inganzo. Muri iri jambo ubuvanganzo izina inganzo riba rivuga urwiherero umuhanzi atunganyirizamo ibitekerezo byiza n'imvugo inoze mbere yo kubishyira ahagaragara. Ijambo inganzo kandi rishobora no kuvuga aho bakura ibumba.

Ubuvanganzo nyarwanda rero ni igice cy'ururimi kiga uruhurirane rw'abahanzi nyarwanda, ibihangano byabo ndetse n'uburyo bwabo bwo guhanga. Bukubiyemo ibyiciro bibiri bikuru: **ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo n'ubuvanganzo nyarwanda nyandiko.**

Ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bugabanyijemo ibice bibiri ari byo: **ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda n'ubuvanganzo nyarwanda nyabami (bw'ubutegetsi).** Muri iki gitabo turibanda ku buvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda.

2. Inshoza y'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda

Ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda bugizwe n' ibihangano byahimbwe n'abantu ba kera batazwi neza bakaba barahimbaga batandika, bakabifata mu mutwe. Ibyo bahimbaga babishyikirizaga ab'igihe cyabo bikabizihira mu bitaramo, bakagenda babiraga abo basize, bityobityo bakagenda babihererekanya mu mvugo. Ubu buvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda bukubiyemo ibintu byinshi byari byarasakaye muri rubanda. Nta muntu bwitirirwaga ko yabuhimbye.

Ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda ni ihuriro ry'ibihangano byasesekaye muri rubanda byahimbwe hagamijwe gusetsa, kwidagadura, imihango runaka, gucyaha, kugaragaza inkomoko y'imvugo cyangwa y'imigirire runaka, kuruhura, ibihe bihambaye by'imibereho y'abantu, n'ibindi. Ubu buvanganzo ntibwari buhishe cyangwa hari abantu bake bugenewe nk'ubw' ibwami, ahubwo rubanda babugiragamo ubwisanzure ku buryo washoboraga kumva ingeri imwe y'ubuvanganzo aha, ejo ukayumva ahandi hagize igihindukaho kandi ntibitere ikibazo.

3. Ingeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bwo muri rubanda

Muri ubu buvanganzo hakubiyemo ingeri nyinshi. Zimwe wasangaga zihariwe n'itsinda runaka rikora umurimo umwe cyangwa umuryango; muri zo twavuga: amasare, amahigi, amavumvu, amahamba, amajuri, ibyidogo by'isuka, guhura, kugangahura, kwambika imana zeze, indirimbo z'imandwa n'ibindi. Izindi wasangaga zihuriweho n'Abanyarwanda benshi ku buryo na n'ubu zigifite agaciro. Izo ngeri ni nk'insigamigani, imigani migufi, imigani miremire, ibisakuzo, urwenya na byendagusetsa, ibyivugo by'amahomvu, amagorane, uturingushyo, ibitutsi, indahiro, indirimbo z'inanga, imbyino, ibihozo, n'ibindi.

Umwitozo

a) Vuga amoko y'ubuvanganzo nyarwanda?

a) Sobanura icyo ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda ari cyo.

a) Tanga nibura ingero eshanu z'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda.

a) Muri iki gihe ubuvanganzo nyarwanda budufitiye akahe kamaro?

2.2.1. Umugani muremure

Igikorwa

Ongera usome umwandiko «Ruhinyuza» maze utahure uko utangira n'uko urangira. Ukurikije uko urangira n'uko utangira ndetse n'ibivugwamo, uyu mwandiko ni bwoko iki?Kora ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango by'umugani muremure.

1. Inshoza y'umugani muremure

Umugani muremure ni umwandiko uteye nk'inkuru. Uvuga ibintu by'ibihimbano n'ibitangaza, bibera mu isi y'impimbano. Ntawamenya igihe n'ahantu nyakuri byabereye. Imigani ifatira ku bintu bifatika no ku bintu bidafatika: abantu, ibintu, ibikoko, imana, urupfu n'ibindi. Imigani miremire kandi ivugisha ibivuga n'ibitavuga.

2. Uturango tw'umugani muremure

Umugani muremure ugira uturango ushobora gusangira n'ubundi bwoko bw' imyandiko :

- Irigisha cyangwa ikaruhura abantu.
- Igaragaramo amakabyankuru
- Iba yanditse ku buryo bw'umudandure (buhurutuye)
- Amazina yo mu migani akenshi aba yerekeranye n'icyo umugani ugamije.
- Imigani imwe bayihagikamo igika kiririmbwa.

Umugani muremure ugira uturango wihariye tujyanye n'uko utangira n'uko usozwa. Muri rusange batangira umugani bagira bati : **"Ngiye kubacira umugani wa**..." cyangwa "**Kera habayeho"** Bakawusoza bavuga bati : "**Si ge wahera, hahera umugani**"cyangwa ikindi kintu, inyamaswa ivugwa mu mugani.

Umugani kandi ushobora gutangira mu buryo bukurikira :

Ingero :

- Mbacire umugani, mbabambuze umugani n'uzava i Kamugani azasange ubukombe bw' umugani buziritse ku muganda w'inzu.
- Ubusa bwaritse ku manga, umuyaga urabwarurira, agaca karacuranga, uruvu ruravugiriza, Nyiramusambi isabagirira inanga.Washoboraga no gusozwa mu buryo bukurikira :

Umugani kandi ushobora kurangira mu buryo bukurikira:

Ingero :

- Umugani ugana akariho, umushwi w'inkoko ntiwinjira mu isaho nyina iba iri munsi.
- Nteruye akabuye nkajugunya mu iriba rya kabugondo, kibira kajya epfo, nuburuka njya ruguru.
- Nshiye mu rutoki rwa marume ruhinduka amatembetembe, nshiye mu buro bwa marume buhinduka urumamfu, nshiye mu masaka ya marume ahinduka urukungu, nshiye mu mateke ya marume ahinduka amatekateke, nshiye mu mashaza ya marume ahinduka ibishazashaza, nshiye mu bigori bya marume bihinduka ibigorigori, nshiye mu nkoko za marume zihinduka inkware.
- Inka iti : "Mbaaa". Imbwa iti : "Bwe", nti : "Gapfe". Ihene iti : "Meee", nti : "Byira mbyiruke". Intama iti : "Maaa", nti : "Kura dukurane mwana w'Imana".

Umwitozo

1. Umugani muremure ni iki?
2. Vuga nibura bibiri mu byo umugani muremure uhuriraho n'indi myandiko?
3. Ukurikije uko umugani utangira, rondora nibura uturango twawo tubiri.
4. Vuga nibura uburyo bumwe bashobora gusozamo umugani muremure?

2.2.2. Imigani migufi cyangwa imigani y'imigenurano

Igikorwa

Mu mwandiko "Ruhinyuza" hagaragaramo imvugo zikurikira: "Nyamwanga kumva ntiyanze no kubona" n'imvugo "Iyakaremye ni yo ikamena". Kora ubushakashatsi usubize ibibazo bikurikira:

a) Ese buri mvugo irashaka kuvuga iki ukurikije ibivugwa mu mwandiko?

b) Uhereye ku miterere n'ibisobanuro by'izi mvugo, kora ubushakashatsi utahure inshoza y'imigani migufi cyangwa imigani y'imigenurano n'uturango twayo.

1. Inshoza y'imigani migufi /imigani y'imigenurano

Umugani mugufi cyangwa umugani w'umugenurano ni interuro ngufi ivuga ibintu ku buryo bw'inshamarenga. Uyibwiwe ayumva ahereye ku cyo uwuciye arenguriyeho, yaba adasanzwe awuzi ntiyumve icyo abwiwe. Ni interuro irimo imvugo itsitse, ikora ku mutima, yagiye ihangwa n'intiti z'ururimi, zikagira ubushobozi bwo kuburira, kwigisha, guhanura no gufasha guhangana mu magambo.

Imigani y'imigenurano ikubiyemo insanganyamatsiko zinyuranye z'uturango tw'umuco nyarwanda nk'uburezi n'uburere, imibanire, ubucuti, imyemerere, ubwisungane cyangwa ubufatanye n'ibindi.

Ingero:

- Uburere

Uburere buruta ubuvuke.
Igiti kigororwa kikiri gito.

- Imibanire

Akebo kajya iwa mugarura.
Agasozi gatereye inka kamanuka indi.

- Ubucuti

Inshuti iruta inshuro.
Amenyo arya ubucuti araruma.
Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge.

- Imyemerere

Imana iraguha ntimugura iyo muguze iraguhenda.
Imana iguha nk'iguhorera ikakwima nk'iguhora inzigo.

- Ubwisungane cya ngwa ubufatanye

Inkingi imwe ntigera inzu.
Imisega ibiri ntinanirwa igufa.
Ababiri bajya inama baruta umunani urasana.

2. Kuki imigani migufi bayita imigenurano?

Mu Kinyarwanda bagenura amazina. Umuntu akita izina runaka ashaka kuvuga ikindi kintu. Kugenura rero ni uguca amarenga. Ni ukuvuga ikintu mu buryo budasobanuye. Umugani mugufi rero wumvikana mu buryo bubiri: uburyo bwa mbere ni ubwo mu mvugo yawo isanzwe, ishingira ku magambo awugize; uburyo bwa kabiri ni uburyo bw'imvugo y'amarenga, ishushanya, ihishe, ishingira ku cyo bagenuriyeho, umuntu ubonetse wese atahita yumva.

Ingero:

- **Ugiciye inkondo si we ugicundamo**: imvugo ya mbere ni uko byumvikana ko usaruye igisabo atari we ngombwa ngo azagicundiramo amata. Imvugo ya kabiri ari yo y'amarenga ni uko baba bashaka kuvuga ko uruhiye ikintu atari we ugera ku byiza byacyo. Uyu mugani wawucira umuntu wakoze nk'ikintu kimuvunnye ntikibe ari we kigira akamaro.

- **Akabonye umwe gapfa ubusa:** mu buryo busanzwe, iyo umuntu abonye ikintu ari umwe ntibigira akamaro kuko nyine aba ari wenyine. Uburyo bwa kabiri bw'amarenga buhishe ni uko umuntu atizihirwa n'iyo yabona ibimeze bite igihe abibonye ari wenyine. Uyu mugani wawucira umuntu utaragize icyo akora ku kintu kuko yari umwe. Biba bishatse kuvuga ko iyo baba benshi byari kugira akamaro kurushaho.

- **Arimo gishigisha ntavura:** birumvikana ko amata atavura ugenda uyakozamo umutozo uyavuruga buri kanya (gushigisha ni ugukaraga umwuko mu gikoma kiri ku ziko ngo ifu yivange n'amazi itaza gufata mu ndiba bigashirira), iryo ni ihame. Urumva koko ari byo, nta kindi gisobanuro ugomba kugira ngo wumve uwo mugani.

Mu buryo bw'amarenga. Uwumvise agomba gutekereza agashishoza kugira ngo amenye icyo uwo mugani bawurenguriraho, mbese ingingo ushushanya. Uyu mugani urerekana ingorane umuntu aterwa n'abamusesereza mu bikorwa bye bagira ngo berekane ko ibye bidashobora gutungana kandi bifite kidobya. Uko kumutobera urogoya imigambi ye, ni byo bagereranya no gushigisha amata kuko amata ubusanzwe aba ikivuguto ari uko wayateretse ukayarekera hamwe agatuza, akabona gufatana, ari byo bita "kuvura."

3. Uturango tw'imigani migufi

- Ni utubango tugufi dufite imvugo idanangiye kandi tubumbatiye ubutumwa.
- Umugani mugufi uwusobanukirwa bitewe n'icyo barenguriyeho.
- Intego yawo ni ukwigisha abantu kugira ngo bahindure ingeso mbi zabo cyangwa bakomeze imico myiza bari basanganywe.
- Imigani migufi ni ibihangano nyabugeni kuko usanga yifitemo ikeshamvugo nk'igihangano nyabugeni icyo ari cyo cyose.

Ingero:

Isubirajwi:

Agasaza ka**mw**era akandi kuzaka**mw**a
I**ndya**rya ihimwa n'i**ndya**mirizi
Inyabi**zi** ibyara ingongere**zi**

Imvugo shusho:

Ingona zirya bamwe abandi bambuka
Agahinda k'inkoko kamenywa n'inkike yatoyemo.

- Umugani mugufi urangwa kandi no kuba ugizwe n'ibice bibiri by'interuro byuzuzanya cyangwa bivuguruzanya.

Ingero:

Utaganiriye na se ntamenya icyo sekuru yasize avuze.
Ubuto bubeshya umuntu agaseka.
Irya mukuru urishima uribonye.
Irya mukuru riratinda ntirihera.

Imwe mu migani y'imigenurano yo mu kinyarwanda

- Ntawurata kubyara habyara Imana
- Iteme umugabo azambuka aritinda agitunze
- Uvoma yanga avoma ibirohwa
- Imbuto y'umugisha yera ku giti cy'umuruho
- Abababiri ntibacibwa inka
- Uruhahira babiri ntirurara ubusa
- Akanyoni katagurutse ntikamenye iyo bweze
- Ishyiga rimwe ntiryarika
- Amazi masabano ntamara inyota
- Imana iguha inka ntikubwiriza kuziragira

Imyitozo

1. Sobanura imigani ikurikira:
    a) Akebo kajya iwa mugarura
    b) Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge
2. Tanga urugero rw' umugani mugufi kuri buri nsanganyamatsiko.
    a) Ubufatanye
    b) Ubupfura
    c) Umurengwe
    d) Umuco

3. Ni uwuhe mugani wacira abantu bavugwa muri iyi nkuru: Kagabo na Nyiraneza barashakanye ariko bahora mu makimbirane adashira bitewe n'uko iyo umwe atereye hejuru n'undi ahita amusubiza bityo bikarangira barwanye.

4. Soma inkuru ikurikira hanyuma usubize ibibazo byayibajijweho: Karekezi akora akazi k'ubuganga kandi abarwayi bamukundira uko abitaho. Ku bitaro aho akorera haje umugabo uje kuhivuriza amubwira ko areka akazi akaza bakajyana akamuha akazi ko kumuyoborera ivuriro. Yamubwiye ko kugira ngo amujyane abanza kumuha amafaranga ibihumbi ijana yo kumushakiramo ibyangombwa. Yahise asezera akazi ajya gushaka uwo mugabo. Ajya mu mugi kumureba. Agize ngo aramuhamagara kuri terefone asanga nimero ye ntiboneka. Aramanjiririrwa, agarutse ku kazi asanga bamaze kumusimbuza undi.

   a) Ni uwuhe mugani wacira umuntu umeze nka Karekezi wirukankira ibihita byose akitesha amahirwe yari afite?

   b) Ni uwuhe mugani wacira umuntu umeze nka Karekezi umwereka ko iyo wihutiye gukora ibintu utatekereje bikubyarira ingaruka mbi?

   c) Gira inama Karekezi mu mugani mugufi umubwira ko akwiye kujya agisha inama abandi ko ibitekerezo bye wenyine byamuroha.

II.3. Umwandiko: Inkuru yabaye kimomo

Uyu mugani bawuca iyo bamaze kumenya ko inkuru ari imvaho; ni bwo bagira bati: "inkuru yabaye kimomo!". Wakomotse kuri Kimomo cya Gashakamba w'Umuzigaba, i Bweramvura bwa Kinihira mu Kabagari (Ruhango), ahasaga mu mwaka wa 1500.

Ndahiro Cyamatare amaze guhungishiriza umuhungu we Ndori i Karagwe k'Abahinda, yaratanze, u Rwanda rucikamo ibice; kimwe kigira abatware bacyo ikindi abacyo; bimara iminsi. Bukeye inzara iratera ica ibintu, batangira kuvuga ko iyo nzara yatewe no kutagira umwami. Haba impuha nyinshi zitewe n'ayo mapfa yakubye u Rwanda. Ndori yari yarajyanywe n'umuja wa se witwaga Nyamabere; ni we nyirakuru w'abanyagihango b'i Gihinga cya Ruzege mu Rukoma. Yamugejeje kwa nyirasenge abanza kujya amurerera ku icumbi bamuhisha Ruhinda, umugabo wa Nyabunyana.

Nuko inzara ikomeje guca ibintu, abayoboke ba Ndahiro (rubanda rutari abiru) baterana rwihishwa barabazanya bati: "Aho duherukanira ko twabonaga umwana wa Ndahiro witwa Ndori, aho none ntiyaba yarapfanye na se cyangwa akaba yandagaye mu Rwanda aho tutazi?" Bitoramo bamwe bajya i Buhanga kubibaza Mpande ya Rusanga wari umwiru. Bagendamo uwitwa Kimomo cya Gashakamba w'i Bweramvura. Bashyira nzira bagera i Buhanga mu ijoro kuko bagendaga mu rwihisho.

Mpande ababaza amakuru abagenza, ati: “Ko mwaje ikivunge ni amahoro?” Bati: “Ntayo!”. Barongera bati: “Twateranye twibaza aho mwene Ndahiro aba turahayoberwa, none tuje kukubaza akanunu ke wenda wakamenya”.

Mpande abanza kwiyumvira akeka ko bamutata. Hanyuma arababaza ati: “Muramushakira iki?” Ni ko kumusubiza bati: “Tumenye ko akiriho twakwisuganya tukarwana n’abigaruriye u Rwanda tutarasanira ubusa”. Mpande yumvise ko batamutata arababwira ati: “Ndori ari i Karagwe kwa Ruhinda, se yasize amwoherereje nyirasenge Nyabunyana ngo amurere”. Bati: “Ese azagaruka buryo ki?” Ati: “Ibyo sinabimenya”. Barikubura baragaruka ariko batemeye ibyo Mpande yababwiye. Baza bamugaya inzira yose bati: “Nta bucuti bw’abiru!” Bageze iwabo bacura indi nama bati: “Nimwivanemo umuntu w’umugabo tumutume i Karagwe age kuturebera ko Mpande yatubwije ukuri cyangwa yatubeshye dushire amazeze”. Bakiri muri iyo nama Kimomo ati: “Nimuntume nubwo ntazi inzira ijyayo ariko ndapfa kugenda mpobagurika ningira Imana nzagerayo!”

Nuko bose bashima Kimomo bamuha impamba aragenda. Ahaguruka i Bweramvura arara ku Rugarika mu Kona ka Mashyoza kwa Karangana; amubwira ko agiye i Karagwe kureba ko Ndori akiriho. Karangana yanga kumumenyesha ko Ndori ariho; na we yari umwiru. Bukeye Kimomo ahaguruka ku Rugarika arara i Nyamweru kwa Cyabakanga ahageze na we arabimubwira. Cyabakanga ntiyamubera nka Karangana apfa kumubwira ariko nk’ubikeka, ati: “Ubanza yaba ariho”. Buracya Kimomo ashyira nzira ataha i Busigi kwa Minyaruko ya Nyamikenke, amutekerereza ko agiye gushaka aho Ndori yaba ari. Minyaruko aramwerurira ati: “Ari i Karagwe kwa nyirasenge Nyabunyana”. Buracya Kimomo arahaguruka arara nzira rimwe, ku munsi wa kabiri arara mu rugabano rwa Karagwe. Ahageze abatasi baramufata bamubaza ikimugenza. Kimomo yanga kuvuga ko aje kureba Ndori, ati: “Nje guhakwa na mabuja Nyabunyana ntiduherukana kandi nari umugaragu wa se”. Baramufata bamujyana kwa Ruhinda. Bamugejeje ku karubanda bamwe bamusigaraho abandi bajya kubaza Nyabunyana ko azi umuntu witwa Kimomo. Nyabunyana yumvise iryo zina ashigukana ubwuzu, ati: “Ari he?” Bati: “Ku karubanda”. Arababwira ati: “Nimumubwire aze”.

Kimomo araza aramukanya na Nyabunyana, baramufungurira. Amaze gufungura Nyabunyana ahamagaza Ndori ngo aze baramukanye. Ubwo yari yaragiye ku mugaragaro. Araza bararamukanya. Bakiramukanya Kimomo araturika ararira. Nyabunyana aramutwama arihanagura, ariko agumya kuvugana ikiniga. Arara aho arasibira akiruhuka. Ku munsi wa gatatu arasezera bamuha impamba afata inzira aragaruka. Aza arara aho yagiye arara hose, abamenyesha ko Ndori ari umusore.

Ageze iwabo i Bweramvura bwa Kinihira ateranya Abaryankuna, abatekerereza urugendo rwe ababwira uko yabonanye na Ndori na nyirasenge.

Ubwo Abaryankuna babivugaga rwihishwa mu mabanga yabo. Ariko ntibyabura kumenyekana hose bavuga ko Ndori ari i Karagwe. Bamwe bati: "Yapfanye na se". Bakomeza kubivuga kugeza igihe bamenyeye ko Kimomo ari we wazanye iyo nkuru avuye i Karagwe. Noneho barabyemera bikwira u Rwanda rwose. Kuva ubwo rero, hagira ababara inkuru bayisiganira, bamwe bati: "Ibi n'ibi", abandi, bati: "biriya", bikaba aho byamara kwitamanzura, bose bakagira bati: "Ni byo; ni imvaho, noneho bakagira bati: "inkuru yabaye kimomo". Ubwo baba bibuka inkuru ya Kimomo cya Gashakamba yavuye i Karagwe igakwira u Rwanda ari impamo. Kubara inkuru kimomo ni ukuyigaragaza by'imvaho.

2.3.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

*Soma umwandiko "***Inkuru yabaye kimomo***", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.*

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zawe wihimbiye ukurikije icyo asobanura mu mwandiko:

   a) Akanunu

   b) Abatasi

   c) Aramutwama

   d) Yaratanze

   e) Ikivunge

   f) Mpobagurika

2. Simbuza amagambo y'umukara tsiri ari mu nteruro zikurikira ayo bibusanyije igisobanuro.

   a) Iyo umwana agiye kwa **nyirasenge** ahura na babyara be

   b) Ninza kugusura nzaza **rwihishwa**.

2.3.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Inkuru yabye kimomo", usubiza ibibazo byawubajijweho.

1. Byagendekeye bite u Rwanda umwami Ndahiro amaze gutanga?
2. Ni izihe mpamvu ebyiri zateye abayoboke ba Ndahiro gushakisha aho Ndori aherereye?
3. Kimomo akigera i Karagwe byamugendekeye bite?
4. Urugendo rwa Kimomo i Karagwe rwagize akahe kamaro?

2.3.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Inkuru yabaye kimomo" maze usubiza ibibazo bikurira.

1. Ni iki wowe wakorera umuryango mugari aho atuye mu gihe haba hari ikibazo kibugarije?
2. Ufite amakuru afitiye imbaga nyamwinshi akamaro, wakora iki kugira ngo agere ku bo agenewe?
3. Ni irihe somo ry'ingenzi ryagufasha mu buzima ukuye muri uyu mwandiko?
4. Garagaza ingingo z'ingenzi zigize umwandiko "Inkuru yabaye kimomo"

II.4. Izindi ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bwo muri rubanda

2.4.1. Insigamigani

Igikorwa

*Ongera usome umwandiko “**Inkuru yabaye kimomo**”, witegereza imiterere yawo, uko utangira, uko usoza, ibivugwamo maze utahure inshoza n'uturango by' ingeri* y' insigamugani.

1. Inshoza y'insigamugani

Mu Kinyarwanda, gusiga umugani ni ugukora ibintu bikomeye byaba byiza cyangwa bibi, wasaza bagasigara babikwibukiraho bati “naka yasize umugani”. Bishobora no gukomoka ku mvugo umuntu yakundaga gukoresha hanyuma igasakara henshi; yamara gupfa abamuzi bakajya bavuga ko yabasigiye umugani.

Insigamigani ni zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo zikaba zarabonekaga cyane mu mivugire, mu migendere, mu myumvire, mu mikorere no mu mibereho y'ubuzima bwa buri munsi by'abanyarwanda.

Insigamigani ni ahantu cyangwa se abantu babaye abagenuzi b'imigani cyangwa se inkomoko yayo cyangwa se n'ibindi rubanda bagenuriyeho bakabigira iciro ry'imigani, nk'inyamaswa, inyoni n'ibindi.

2. Uturango tw'insigamigani

- Insigamigani irangwa n'imvano y'imvugo cyangwa umugani wabaye gikwira mu Banyarwanda;
- Yerekana igihe kizwi n'ahantu hazwi ibivugwamo byabereye;
- Abanyarubuga bavugwamo baba ari abantu bazwi neza mu mateka, n'ibikorwa bivugwamo bizwi ko byabaye mu mateka.

3. Amoko y'insigamigani

Insigamigani zirimo amoko abiri y'ingenzi: insigamigani nyirizina n'insigamigani nyitiriro.

Insigamigani nyiri zina

Insigamigani nyirizina ni imvugo zakomotse ku bantu bazwi neza amavu n'amajyo ku buryo rubanda bemeye kwigana imigirire yabo, no mu mvugo isanzwe izo mvugo zabakomotseho zigakoreshwa zigahinduka inyigisho muri rubanda.

Twafata nk'urugero rwa Ntambabazi wa Rufangura wagize ati: "Ndatega zivamo", Rugaju rwa Mutimbo ati: "Nguye mu matsa", Nyiramataza Mukarukari ati: "Ngiye kwa Ngara", Nkana ya Rumanzi ati: "Arigiza Nkana", Bajeyi ba Sharangabo bati: "Yarezwe bajeyi" n'abandi. Bene abo ni bo nsigamigani nyirizina. Batatu babanza ni bo babaye abagenuzi b'imigani bo ubwabo, naho ababiri bandi babaye imvano yayo.

Insigamigani nyitiriro

Insigamigani nyitiriro ni ibindi bintu rubanda bagenuriyeho bakabiheraho babigira iciro ry'imigani. Urugero ni nk'impyisi mu nyamaswa yagize iti: "Harya ko kuvuga ari ugutaruka, nk'iriya Musheru ipfana iki na Mutamu?", Igikeri mu myururu, bati: "Gikeri utahe n'intashya", kiti: "Mfana iki n'ibiguruka?" Ibi byose babitwerereye amagambo y'abantu bahishiriye kubera umwanya bafite mu gihugu cyangwa se mu muryango wubashywe. Si byo ubwabyo byivugiye ayo magambo.

Umwitozo

a) Mu magambo yawe bwite sobanura insigamigani icyo ari cyo.

b) Insigamigani zirimo amoko angahe? Yavuge kandi uyasobanure.

c) Kora ubushakashatsi uvuge inkomoko z'insigamigani zikurikira

- Yagiye nka Nyomberi
- Yagiye guca umuti wa Mperezayo

2.4.2.Ibisakuzo

Igikorwa

Musome umwandiko ukurikira hanyuma musubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Mu gitaramo kwa nyirakuru

Mu biruhuko bishize Kawera na musaza we bagiye gusura nyirakuru utuye mu bisi bya Huye. Bagezeyo, nyirakuru abakirana ubwuzu. Bararamukanya bishyira kera. Bamaze kuruhuka, nyirakuru asasa umusambi, abazimanira umutsima w'amasaka n'ikivuguto.

Nimugoroba haza babyara babo kubaramutsa. Bararamukanya, babazanya amakuru barangije bakina urunana. Ijoro riguye nyirakuru abasaba gutaramana na we. Abacira umugani ushimishije nyuma barasakuza. Kawera atangira abasakuza ati: "Sakwe sakwe!" abandi bati: "Soma" ati: "Abana bange bateze ibisage bose". Abandi bati: "Imisatsi y'ibigori". Bakomeza batyo basimburana umwumwe. Nyirakuru abonye bamaze gusakuza umwanya muremure, arabashimira cyane bajya kuryama.

Ibibazo

1. Ni izihe ngeri z'ubuvanganzo Kawera, musaza we, babyara babo na nyirakuru bifashishije mu gutarama?
2. Umaze gusoma umwandiko "Mu gitaramo kwa nyirakuru", tahura inshoza y'ibisakuzo n'uturango tw'ibisakuzo ndetse n'akamaro kabyo.

1. Inshoza y'ibisakuzo

Ibisakuzo ni umukino wo mu magambo ugizwe n'ibibazo n'ibisubizo bishimisha abakuru n'abato kandi birimo ubuhanga. Ibisakuzo byagiraga abahimbyi b'inzobere bahoraga barushaho kunoza no gukungahaza uwo mukino.

Buri gisakuzo kiba gifite imvugo yacyo yabugenewe, kikicwa mu magambo yacyo bwite, kandi gishobora no kugira ibisubizo byinshi.

Abasakuza bagenda bakuranwa mu gusakuza. Usakuza agira ati: "Sakwe, sakwe", usakuzwa agasubiza ati: "Soma." Iyo uwahawe ubufindo atinze kubufindura, uwamusakuje aramubwira ati: "Kimpe". Uwasakujwe iyo kimuyobeye arasubiza ngo: "Ngicyo", ubwo mugenzi we akakica.

2. Uturango tw'ibisakuzo

- Ibisakuzo birangwa no gutangizwa n'amagambo: Sakwe sakwe…! Soma!
- Ibisakuzo kandi bigomba gukinwa n'abantu babiri bakuranwa.
- Birangwa no kuba hari ikibazo kijimije n'igisubizo gishobora kuba cyo cyagwa ntikibe cyo.
- Mu gusakuza, unaniwe kwica igisakuzo, uwo basakuzanya arakiyicira bityo akaba akimutsinze.

3. Akamaro k'ibisakuzo mu buzima bwa buri munsi

- Ibisakuzo bifasha abana ndetse n'abakuru gukora imyitozo mfuturamvugo igamije kubamenyereza gutekereza, kuvuga badategwa no kumenya gufindura imvugo zijimije.
- Ibisakuzo byigisha guhanga no gutekereza kuko umuntu ashobora kwica igisakuzo atari asanzwe akizi ugasanga igisubizo atanze na cyo ari cyo n'ubwo hari ikiba kimenyerewe.
- Ibisakuzo muri rusange birigisha, byungura ubumenyi.
- Ibisakuzo byifashishwaga mu bitaramo.
- Ibisakuzo byinshi bibumbatiye umuco nyarwanda kuko bigaragaramo ibikoresho byo mu muco nyarwanda.

Ingero

Ibisakuzo	Ibisubizo
Mukara n'iyayo	Inkono n'urweso
Mweru n'iyayo	Urusyo n'ingasire
Abakobwa bange babyina bose	Imirya y'inanga
Hepfo aha hanyuze impehe	Inzuki zitagira urwiru, ingabo zitagira umutware, umugeni udafite abakwe.
Mama nshuti	Ikirago
Abana bange barara bahagaze bwacya bakaryama.	Imyugariro

- Mu bisakuzo byinshi usangamo ingingo z'amateka bikerekana ko byahimbwe mu gihe ikintu runaka cyariho.

Ingero

Ibisakuzo	Ibisubizo
Ibuye ry'imisozi ryimuye umugabo.	Ifaranga
Nyamwitera agashyarara mu ishyamba.	Imodoka
Rambagira bugondo	Imodoka mu muhanda
Nkandagiye itafari rimena itegura risakaza inkuru i Burayi.	Radiyo
Ni nde watanze umuzungu kwambara karuvati.	Ikiyoni

Umwitozo

1. Ica ibisakuzo bikurikira:

Sakwe sakwe! Soma!

- Nagutera icyambuka amazi kitagira amaguru
- Nagutera icyo utazi utabonye
- Hagarara hakuno,mpagarare hakurya turate abeza
- Hakurya ni umukoki,hakuno ni umukoki
- Mpagaze mu ishyamba rimpa umwezi
- Ngeze mu ishyamba rirahungabana
- Nshinze umwe ndasakara
- Nyirabakangaza ngo mutahe
- Inka yanjye nyikama igaramye
- Twavamo umwe ntitwarya

2. Gereranya ibisakuzo n'imigani migufi
3. Tahura mu kinyatuzu ibisubizo by'ibisakuzo wahawe. Andika igisubizo imbere y'igisakuzo cyacyo.

Ibisakuzo

a) Intara za nyirabangana zingana zose.

b) Mama nshuti.

c) Sogokuru aryoha aboze.

d) Abana bange barara bahagaze bwacya bakaryama.

e) Agacwende kange kambaye kure mba ngukoreyemo.

f) Ibuye ry'imisozi ryimuye umugabo.

g) Inka yange yimira mu kinono ikabyarira mu ihembe.

h) Nkandagiye itafari rimena itegura risakaza inkuru i Burayi.

i) Ngeze mu ishyamba rirahubangana.

Ikinyatuzu

I	S	E	K	U	R	U	I	K	I	R	A	G	O
U	C	W	B	Y	M	H	M	B	A	B	M	I	K
K	A	H	D	I	S	I	N	I	J	U	R	U	I
W	M	K	Y	I	A	O	U	B	D	P	G	B	G
E	C	V	G	I	N	Y	U	M	U	N	E	K	E
Z	I	F	A	R	A	N	G	A	K	W	S	R	S
I	N	S	I	N	A	A	R	K	A	M	A	N	A
I	N	I	H	A	M	A	I	V	U	N	J	A	B
W	G	F	M	I	M	Y	U	G	A	R	I	R	O
S	I	R	A	D	I	Y	O	B	T	N	K	R	G
I	N	Z	A	R	A	Y	U	M	U	S	O	R	E

II.4.3 Imyandiko: Muze duseke

1. Umugabo yafashe inuma ngo age kuyirya iramubwira iti: "Reka nkubwire ikintu kimwe, nako bitatu hanyuma ubone kundya." Icya mbere: Ikintu cyakugeze mu ntoki ntikikaguhende ubwenge ngo ukirekure. Icya kabiri: Ntukababazwe n'icyo wakoze. Irongera iti: "Ndekura nkubwire icya gatatu k'ingenzi." Arayirekura irigurukira. Inuma iti: "Waba umupfu urakanyagwa." Na bibiri bya mbere ntiwabyubahirije none nkubwire ikindi?

2. Umwana yashakaga kunyara ari kumwe na nyina akamubwira; bukeye nyina aramubwira ati: “Ntukavuge ko ugiye kunyara, jya uvuga ko ugiye kuririmba.”Umunsi umwe umwana yasigaranye na se nyina yasuhutse, bigeze nijoro umwana ati: “Ko nshaka kuririmba?” Se aramusubiza ati: “Mwana wange ushaka kuririmba muri iri joro? Cyo ngaho ndirimbira buhoro mu gutwi.” Umwana arekura inkari no mu gutwi kwa se ngo shiririri!
3. Umugabo w’igisambo yumvise ashonje, anyarukira mu nzu asangamo ibiryo by’umwana, arabiterura. Abuze aho abirira ajya mu bwiherero, arya vubavuba, ibyago bye biza kumuniga araniha, umugore yumvise umuniho arahurura ati: “Byagenze bite? Undi araceceka. Agize amahirwe biramanuka ntiyongera kuniha, umugore arongera arakomanga ati: “Hari urimo?” Umugabo afata ya sahani ayambara ku mutwe. Umugore arambiwe asunika urugi, umugabo abuze icyo avuga akomanga kuri ya sahani ati: “Mada, witonde ubu nabaye umuporisi.”
4. Umwana yabajije se ati: “Kuki abageni bambara ibyera igihe cyo gusezerana?” Se aramusubiza ati: “Mwana wange ni uko ari ibara ryerekana ibyishimo nk’uko iryirabura ryerekana agahinda.” Umwana ati: “Ahaaa! Noneho menye impamvu abagabo bakunda kwambara ibyirabura, ni agahinda bahorana!”

2.4.3.1 Gusoma no gusobanura imyandiko

Igikorwa

Soma imyandiko ya “Muze duseke”, ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo, ukore n’umwitozo ukurikira.

Umwitozo

1. Tanga imigenurano ibiri ihuje inyito n’umugani mugufi “Ubwenge buza ubujiji buhise”.

2.4.3.2 Gusoma no kumva imyandiko

Igikorwa

Ongera usome imyandiko “Muze duseke” maze usubiza ibibazo byayibajijweho.

1. Garagaza ibintu bibiri inuma yabwiye umugabo?

2. Ni ukubera iki inuma yabwiye umugabo ngo: "Waba umupfu urakanyagwa"

3. Kubera iki umugabo wo mu mwandiko wa gatatu yagiye kurira ibiryo mu bwiherero?

4. Umwana wo mu mwandiko wa kane avuga ko ari iy'ihe mpamvu abagabo bakunda kwambara ibyirabura?

5. Kubeshya ni bibi bigira ingaruka. Byerekanishe ingingo yo mu mwandiko wa gatatu.

2.4.3.3 Gusoma no gusesengura imyandiko

Igikorwa

Ongera usome imyandiko "Muze duseke" maze usubiza ibibazo bikurira:

1. Sobanura uyu mugani mugufi " Ubwenge buza ubujiji buhise" ugendeye ku byavuzwe mu mwandiko wa mbere.

2. Ukurikije ibivugwa mu mwandiko wa kane ni iki wavuga ugereranyije n'indangagaciro zigomba kuturanga?

3. Ese urakeka ko ibyavuzwe muri iyi myandiko ari ukuri? Sobanura.

4. Ukurikije ibivugwa muri iyi myandiko, urumva yakoreshwa ryari mu buzima busanzwe?

II.4.4 Tumenye urwenya na byendagusetsa

Igikorwa

Ongera usome imyandiko "Muze duseke" maze usesengure akamaro kayo mu muryango nyarwanda. Umaze gusesengura akamaro kayo, kora ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango by'urwenya na byendagusetsa ndetse n'akamaro kabyo mu mibereho y'Abanyarwanda.

1. Inshoza y'urwenya na byendagusetsa

Urwenya na byendagusetsa ni inkuru zisetsa cyane ku buryo umuntu uzibariwe ababaye cyangwa arakaye acururuka. Izi nkuru hari ushobora kuzibarirwa zimuvuga nabi akarubira, akarya karungu, akaba yakwadukira abantu akabahutaza. Urwenya na byendagusetsa ni kimwe mu biranga umuntu warezwe, wabanye n'abandi. Ubwiwe

izi nkuru akagaragaraho ubunyamusozi aba abuze akarango k'intore. Byendagusetsa ariko yo bavuga ko yenda gusetsa kuko mu by'ukuri bavuze ngo irashekeje mbere y'uko ibarwa ntawaseka iby'iyo nkuru igiye kuvugwa.

2. Amoko y'urwenya na byendagusetsa

Urwenya rw'amagambo: Urwenya rushingiye ku kuvuga amagambo asekeje.

Urwenya rw'ingiro (filimi): Ni urwenya rushingiye ku migirire y'umuntu. Nk' iyo bakina barwana umwe akubita undi urushyi cyangwa umugeri bisetsa abantu. Muri uru rwenya bashobora kandi gukoresha amarenga, amafiyeri, amaringa n'ibindi bimenyetso byatuma abantu baseka.

Urwenya rwo gusubiramo: Hari igihe umuntu avuga yigana imvugo y'umuntu asubiramo amagambo yavuze cyangwa imigirire ye ku buyo wumva bisekeje.

Urwenya rw'ingeso: Hari igihe umuntu agira ingeso zikamwokama ku buryo zagusetsa.

3. Uturango tw'urwenya na byendagusetsa

- Urwenya rurangwa no kuba ari amagambo cyangwa imyifatire y'umuntu bisetsa abandi. Usanga mu mvugo umunyarwenya akoresha amagambo aterekeranye, cyangwa akavugishwa kubera impamvu iyi n'iyi ku buryo bisetsa abamwumva.
- Byendagusetsa yo irangwa no kuba ari agakuru kagufi gasekeje, cyane kubera ko ibivugwamo bidashoboka, cyangwa bidakwiranye n'aho bivugiwe cyangwa n'ubivuze.

4. Akamaro k'urwenya na byendagusetsa

Ari urwenya cyangwa byendagusetsa byose biba bigamije gusetsa, gushimisha abantu. kubagira inama no kubakosora.

Umwitozo

Himba urwenya cyangwa byendagusetsa ku nsanganyamatsiko zikurikira:

a) Umunyeshuri wafashwe mu kizamini akopera.

b) Inda nini cyangwa ubusambo.

II.4.5 Imyandiko: Muze twivuge

1. Nagiye ku rusenge ibitugu ndabitigisa, imyambi ndayisukiranya, abo twari kumwe ndabacyaha, nitwa cyaradamaraye.
2. Nivugiye ku rusenge, umwana yivugira mu nda ya nyina ntaho byabonetse.
3. Ndi Gatobotobo ka Ndabateze, natega neza ndagatabaruka.
4. Uri inyundo.... Ndi isata ibasumba ndi intore ya Rugayampunzi. Nkubitiye umubisha mu gikombe, ndamuzamura mukubitira mu gahinga, ngo ejo batagira ngo ni inkangu yamumfashije.
5. Ndi inkubito idatinya, ndi Nyambo sinkenga, Mucyo wa Rudatinya, ndi umuhungu ntibyijanwa.
6. Ndi umuhungu ndi umuzira guhunga, mirindi y'abasore nanze guhunga iwacu twaraye ubusa.
7. Nahagaze mu Gasenyi ndasa mu Gasiza, umukobwa wambonye ati: "Uno musore ntarasa neza arakandongora".

2.4.5.1 Gusoma no gusobanura imyandiko

Igikorwa

Soma imyandiko ya "Muze twivuge", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitozo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zigaragaza ko wumva icyo avuga.
   a) Igikombe
   b) Urusenge
   c) Agahinga.
2. Shaka irindi jambo rivuga kimwe n'ijambo "umukobwa"

2.4.5.2 Gusoma no Kumva imyandiko

Igikorwa

Ongera usome imyandiko "Muze twivuge" maze usubiza ibibazo byayibajijweho.

1. Kuvuga ko umuntu ari Cyaradamaraye bishatse kuvuga iki? Birakwiye ko babivugira ku muntu mukuru? Kubera iki?
2. Ni ibihe bikorwa by'indengakamere usanga muri ibi byivugo? Sobanura igisubizo cyawe.
3. Mu kivugo cya kabiri hari aho uwivuga agaragaza ko hari ikintu gitangaje ikivugo ke cyatumye kiba nta handi cyabaye. Icyo kintu ni igiki?
4. Mu kivugo cya kane uwivuga aribanda ku kihe gikorwa? Yagikoreye he?

2.4.5.3 Gusoma no gusesengura imyandiko

Igikorwa

Ongera usome imyandiko "Muze twivuge" maze usubiza ibibazo bikurira:

a) Ni izihe nsanganyamatsiko usanga muri iyi myandiko?

b) Ni ibiki mwabonye bigenda bigaruka muri iyi myandiko?

II.4.6 Tumenye ibyivugo by'amahomvu

Igikorwa

Ongera usome imyandiko, "Muze twivuge" usesengure imiterere yayo n'icyo ivuga. Uhereye ku miterere yayo n'icyo ivuga, tahura inshoza n'uturango by'ibyivugo by' amahomvu, n'akamaro ka byomu mibereho y'Abanyarwanda.

1. Inshoza y'ibyivugo by'amahomvu

Ibyivugo by'amahomvu cyangwa ibyivugo by'abana ni ibyivugo bigufi abana bivuga bagamije gusetsa no kwidagadura muri rusange. Ibi byivugo bivugirwa mu bitaramo byo mu miryango, si mu bitaramo by'ingabo. Impamvu babyita amahomvu ni uko mu by'ukuri ibyo birata biba bitarabayeho.

2. Uturango tw'ibyivugo by'amahomvu

- Ni ibyivugo bigufi cyane.
- Ni ibyivugo byivugwa n'abana.
- Ibigwi biratamo biba bitarabaye, byuzuye amakabyankuru.
- Bigamije gusetsa no kwidagadura.
- Uwivuga yigereranya n'ibintu, inyamaswa akaba ari byo ashingiraho ubuhangange bwe.
- Aho kwirata ubutwari bwo ku rugamba, uwivuga yirata ibikorwa bisanzwe ndetse rimwe na rimwe bidahesha icyubahiro uwivuga, yirata ubwiza, ubuhangange mu kurya, mu gukundwa n'abagore n'abakobwa n'ibindi

3. Akamaro k'ibyivugo by'amahomvu

Ibyivugo by'amahomvu bitoza abana gutinyuka bakavuga nta mususu kandi badategwa. Mu byivugo by'amahomvu bituma ababivuga bidagadura kuko bibasetsa bikabashimisha.

Imyitozo

1. Fata mu mutwe ibyivugo bibiri mu byo wahawe, hanyuma ubivugire imbere ya bagenzi bawe.
2. Himba ikivugo cy'amahomvu cyawe bwite wubahiriza ibiranga ibyo byivugo.

II.5 Ubutinde bw'inyajwi n'imiterere y'amasaku

2.5.1. Umugemo

Igikorwa

Soma amagambo akurikira, witegereze imiterere yayo maze utahure inshoza n'imivugirwe y'umugemo mu ijambo.

u-mwa-nga-vu

i-ngi-mbi

i-nda-nga-ga-ci-ro

1. Inshoza y'umugemo

Umugemo ugizwe n'ijwi rimwe cyangwa urwunge rw'amajwi menshi y'ishingiro yumvikanira rimwe uko umuntu abumbuye umunwa avuga. Bityo umubare w'imigemo ungana n'inshuro umuntu yagiye abumbura umunwa kugira ngo avuge ijambo.

Ingero :

- Umujugujugu : u-mu-ju-gu-ju-gu = **imigemo itandatu**
- Amashyiga : a-ma-shyi-ga = **imigemo ine**
- Amapfa : a-ma-pfa= **imigemo itatu**

Iyo umugemo ugizwe n'ijwi rimwe ry'ishingiro, uba ari inyajwi kandi uboneka mu ntangiro y'ijambo gusa. Indi migemo igirwa n'amajwi shingiro menshi (urwunge rw'ingombajwi) asozwa n'inyajwi. Bityo rero inyajwi ni yo shingiro ry'umugemo.

2. Imivugirwe y'umugemo mu ijambo

Mu Kinyarwanda haba imigemo itindwaho n'itebukwaho mu mvugo. Inyajwi rero nk'ishingiro ry'umugemo ni zo zituma ibyo byose bibaho. Amagambo y'Ikinyarwanda akomatanya imigemo itindwaho n'itebukwaho biturutse ku nyajwi irimo; ariko nta jambo ryihariye imigemo itindwaho gusa. Mu mivugirwe y'umugemo, inyajwi itinda isohokera rimwe iyo umuntu avuga ijambo.

Ingero :

a) Umugemo utebukwaho

- Umutaka : u-mu-ta-ka
- Akaguru : a-ka-gu-ru

b) Umugemo utindwaho

- Umugaati : u-mu-**gaa**-ti
- Kugeenda: ku-**gee**-nda

Imyitozo

1. Umugemo ni iki?
2. Umugemoushingira ku ki?
3. Garagaza imigemo mu magambo akurikira:
   a) Umugaanda
   b) Indangagaciiro
   c)Umunyamakuru
   d) Abaturage

2.5.2 Imiterere y'ubutinde n'amasaku

Igikorwa

Musome interuro zikurikira mwungurane ibitekerezo ku magambo ari mu ibara ry'umukara ritsindagiye mugaragaza itandukaniro ryayo mukurikije imivugire yayo. Munasubize ibibazo bikurikira:

Ibibazo:

1. Gutandukana kw'ayo magambo mu mivugirwe gushingiye ku ki?
2. Kora ubushakashatsi utahure inshoza y'imiterere y'ubutinde n'amasaku mu ijambo n'amoko y'amasaku.

- **Inkoko** yange izaturaga mu minsi mike
- Ejo nzajya kugura **inkoko** yo kugosora amasaka
- Mutoni yaranguye amasaro yo **gutaka**.
- Uwo mwana urimo **gutaka** abaye iki?
- **Umunyeshuri** mwiza ntasiba ishuri.
- Nabonye ishusho y'**umwami**.
- **Umwana** ararira ku **mbehe.**

1. Inshoza y'ubutinde n'amasaku

Mu ijambo ry'Ikinyarwanda inyajwi iba ifite ubutinde n'imiterere by'amasaku karemano.

Iyo umuntu atabikurikije mu mvugo aba ashyomye cyangwa se rimwe na rimwe akaba avuze irindi jambo atashakaga kuvuga cyangwa se akaba avuze ijambo ritabaho mu Kinyarwanda.

Ubutinde bw'inyajwi buvugwa ku nyajwi ibanguka yandikwa n'inyajwi imwe naho ku nyajwi itinda ikandikwa n'inyajwi ebyiri.

Imiterere y'amasaku y'inyajwi irangwa no kuzamuka cyangwa kumanuka igihe tuvuga ijambo. Iyo tuvuga inyajwi ikamanuka, mu nyandiko iyo nyajwi nta kamenyetso igira kayigaragaza ariko iyo tuvuga inyajwi ikazamuka, mu nyandiko iyo nyajwi iba ifite akamenyetso kayigaragaza gateye nk'akagofero (^).

2. Amoko y'amasaku

Amasaku arimo amoko abiri: amasaku shingiro cyangwa amasaku yoroheje n'amasaku y'inyunge.

a) Amasaku shingiro cyangwa amasaku yoroheje

Amasaku shingiro cyangwa amasaku yoroheje agizwe n'amoko abiri: amasaku nyesi n'amasaku nyejuru. Iyo tuvuga inyajwi ikamanuka, iba ifite **isaku nyesi** (iryo saku nyesi ntirigire akamenyetso karigaragaza) na ho iyo inyajwi izamutse iba ifite **isaku nyejuru** (iryo saku rikagaragazwa n'akagofero kajya hejuru y'iyo nyajwi).

Inyajwi ibangutse ishobora kugira isaku nyesi cyangwa se isaku nyejuru.

Ingero

Isaku nyesi ku nyajwi ibanguka:**umugabo**, **umuneke**

Isaku nyejuru ku nyajwi ibanguka: umusôre, umugorê

Iyo inyajwi ifite isaku nyejuru, inyajwi yo ku mugemo ubanza na yo ivugirwa hejuru, bityo na yo ikagira akamenyetso k'akagofero gasanzwe karanga isaku nyejuru. Iryo saku rijeho kubera isaku kamere ryo ku mugemo ukurikiyeho bakaryita isaku nyejuru ry'integuza. Mu rwego rwo kugabanya ibimenyetso, ikimenyetso kiranga isaku nyejuru ry'integuza na cyo nticyandikwa.

Ingero: umusôre, umugorê.

b) Amasaku y'inyunge

Amasaku y'inyunge agabanyijemo amoko ane: isaku nyesi nyesi (nyesi ndende), isaku nyesi nyejuru, isaku nyejuru nyesi n'isaku nyejuru nyejuru (nyejuru ndende).

- Isaku nyesi nyesi (nyesi ndende)

Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyesi ku nyajwi ebyiri bavuga ko ari **isaku nyesi nyesi.** Ni ukuvuga ko umugemo uba utinda kandi uvugirwa hasi. Mu nyandiko y'amasaku, isaku nyesi nyesi ryandikishwa inyajwi ebyiri zikurikiranye zidafite akamenyetso.

Ingero:

Umut**aa**ko, umug**aa**nda, kuv**oo**ma

- Isaku nyesi nyejuru

Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyesi ku nyajwi ya mbere, ku ya kabiri ikagira isaku nyejuru, bavuga ko ari **isaku nyesi nyejuru**. Mu nyandiko y'amasaku, isaku nyesi nyejuru ryandikishwa inyajwi ebyiri zikurikiranye inyajwi ya mbere nta kamenyetso kariho, iya kabiri ifite akamenyetso gateye nk'akagofero.

Ingero:

Umw**aâ**mi, umw**aâ**ri

- Isaku nyejuru nyesi

Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyejuru ku nyajwi ya mbere ku ya kabiri ikagira isaku nyesi bavuga ko ari **isaku nyejuru nyesi.** Mu nyandiko y'amasaku, isaku nyejuru nyesi ryandikishwa inyajwi ebyiri zikurikiranye, inyajwi ya mbere ifite akamenyetso gateye nk'akagofero, inyajwi ya kabiri ntigire akamenyetso.

Ingero:

Umwâana, umwâaka

- Isaku nyejuru nyejuru (nyejuru ndende)

Iyo inyajwi itinda ifite isaku nyejuru ku nyajwi ebyiri bavuga ko ari **isaku nyejuru nyejuru (nyejuru ndende)**. Ni ukuvuga ko umugemo utinda uba uvugirwa hejuru. Bitewe n'uko akenshi riba rikurikiwe n'umugemo ufite isaku nyejuru, bituma ryandikishwa inyajwi ebyiri iya mbere ari yo ifite isaku nyejuru gusa naho ku nyajwi yaryo ya kabiri hakaba isaku ry'integuza ku mugemo ukurikiyeho, bityo ntiryandikwe.

Ingero:

Abatââje, baârasîibye.

Ikitonderwa

a) Hari ubwoko bw'isaku nyejuru buvuka ku mugemo ukurikiye isaku nyejuru nyejuru.

Ingero:

Ikâawâ, umusâavê

b) Iyo indomo cyangwa imigemo imwe bitakaye kuri iryo jambo amasaku na yo arahinduka.

Ingero:

kaawâ, savê.

c) Ibinyazina biranga ahantu : "mo", "ho", "yo"n'utujambo "so" na "ko" buri gihe bifata isaku nyejuru. Ntabwo ayo masaku aba ari integuza cyangwa ngo ayikenere igihe idahari.

Ingero:

- yavuuyeyô
- yageendaniyekô
- yiinjiyemô
- mukâasô
- yamwiihomyehô

d) Impakanyi "ta"na "da"na zo zifata isaku nyejuru.

Ingero:

- kutâzâajyayô
- kutâvugâ
- mudâsobwâ

e) Mu Kinyarwanda amagambo ashobora guhuza imisusire mu nyandiko ariko ntahuze ibisobanuro kuko aba adahuje ubutinde n'imiterere y'amasaku.

Ingero:

- Inkokô ≠ inkooko
- Umusaâmbi ≠ umusaambi

f) Inyandiko iriho amasaku yitwa **inyandiko ya gihanga.**

3. Amagambo fatizo agenderwaho kugira ngo imyigire y'ubutinde n'amasaku yorohe.

Amagambo fatizo	Ingero z'andi magambo bihuje amasaku
Umugabo	umugayo, umugano, umutavu, ikigega, ibiheri,…
Umugaati	umugaanda, urugeendo, ubugiingo, umuhoondo,…
Kwaagaaza	kweegeera, kuuvuura,koondoora,…
Umugorê	umukirê, ubugomê, urukizâ, umugerî, ihenê, ishyarî, isarô, -isî, indâ, ugê, kô, sô, ndê,…
Umusôre	umukôro, uruhâre, igikênya, gasôre, musôni, matâma,shyôgwe, shâmi, kôra
Reerô	mbeesê, geewê, bwiizâ
umwaâmi	umwaâse, umwaâri, ubwoône, urwiîri
Umwâana	ubwâato, icyâaha, icyûuho, urwêego
Imbêehê	isâahâ, inzêezâ
Indôgobê	isâbunê, ingâmiyâ, imôdokâ
Isâhaâne	ikâraâyi, itâfaâri, ingûfuûri
Guhîingiisha	gukôondoora, guhîinguura
Umwiîgiisha	icyoôkeere, isaânzuure, umpiîngiishe
Uzâansuûre	uzâambwiîre, ibâambaâsi, uzâabyoôtse
Mwaârabyîize	baârashâaje, byaârahîiye, kaârabâaye
Utwuûnguceênge	Maâma sheênge

Imyitozo

1. Shyira amasaku ku magambo akurikira:
   a) Umuduri
   b) Amabati
   c) Umuganda
   d) Imyaka
   e) Ibyatsi
   f) Umuco
   g) Akagombambari
   h) Umugenzuzi

2.5.3. Ubutinde n'amasaku kuri muhundwanota

Igikorwa

Soma amagambo akurikira, yashyireho amasaku hanyuma wifashishe uturongo ugaragaza isaku nyesi ritebutse n'isaku nyejuru ritebutse; isaku ry'integuza n'isaku ritinda ukurikije imivugirwe yayo.

- Umukobwa
- Umutaka
- Umutobe
- Ituze

Inshoza ya muhundwanota

Muhundwanota ni uturongo tubiri duteganye duciye hejuru y'ijambo twerekana imivugirwe y'amajwi ari muri iryo jambo. Isaku nyesi ritebutse ryerekanwa n'akarongo kagufi gaciye hejuru y'inyajwi gakurikije umurongo wo hasi. Isaku nyejuru ritebutse rigaragazwa n'akarongo kagufi gatambitse hejuru y'inyajwi gakurikije umurongo wo hejuru. Isaku ry'integuza ryo ryandikwa nk'isaku nyejuru. Naho isaku ritinda rikagaragazwa n'akarongo karekare gashyirwa hejuru y'ubutinde bitewe n'uko rivugitse.

Ingero:

Abagenzi
a ba gee nzi

Imana
i mâa na

umuhungu
U mu huû ngu

Abataje
a bâ tâa jê

Gasana
Ga saa nâ

umusave
U mû sâa vê

Umujyanama
u mû jyââ nâa ma

Imyitozo

1. Shyira amagambo akurikira kuri muhundwanota wubahiriza ubutinde n'amasaku.
   a) Umugezi
   b) Umukoro
   c) Umurima
   d) Mukamana
   e) Abasare
   f) Isaha

II.6 Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Umaze kwiga ubuvanganzo nyemvugo, jya mu isomero maze uhitemo imyandiko y'imwe mu ngeri z' ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda uyisome. Hera kuri iyo myandiko uhange igihangano cyawe bwite cya bene iyo ngeri.

Ubu nshobora:
- Gusesengura imyandiko itandukanye yo mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda ngaragaza ingingo z'ingenzi n'iz'umuco zigaragaramo. - Gutandukanya no guhanga imyandiko inyuranye yo mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda. - Kunoza imvugo yange nkoresha neza imigani migufi mu biganiro bisanzwe, mu biganiro mpaka no mu nyandiko zitandukanye nandika. - Gukina umukino wo gusakuza n'abandi. - Kwivuga mu ruhame ndategwa kandi nsesekaza. - Kwandika amagambo atandukanye mu nyandiko ya gihanga ugaragaza ubutinde n'amasaku.
Ubu ndangwa no:
Kwimakaza umuco nyarwanda n'indangagaciro zawo.

II.7. Isuzuma risoza umutwe wa kabiri

Umwandiko: Matama ya Bigega

Umugabo Bigega yabaye aho, maze abyara umwana w'umukobwa amwita Matama; yari yaravukanye isaro mu ntoki, ntihabe hagira uhirahira ngo arimwake.

Mibambwe, umwami w'u Rwanda, arambagira Igihugu, acumbika ahitwa i Remera rya Kanyinya. Mu gicuku gishyira inkoko, Mibambwe yumva umwana urira. Mibamwe arabyuka, abaza abararizi ati: "Uwo mwana arariri he?" Baramusubiza bati: "Nta we twumvise" Umwami ati: "Nimuge kubaza abaja n'abashumba ko bamenya aho umwana aririra." Bababajije barabahakanira. Umwami ati: "Nimuge kubariza no mu baturanyi." Abo babajije bose bakabahakanira bati: "Nta mwana twigeze twumva arira."

Ubwo Mugunga wa Ndoba umugaragu wa Mibambwe, yari yagishishije inka mu Bugoyi, na we yumva umwana ararira, abaza abagaragu be ati: "Uwo mwana arariri he?" Bati: "Nta we twumva." Ati: "Nimuge kubaza

mu gikumba k'inka" Abashumba barahakana bati: "Nta mwana twumvise arira." Bucya Mugunga acyumva umwana arira, ati: "Sinakwihererana ibi bintu ngenyine". Ajya kubibwira umwami Mibambwe.

Agitunguka mu irembo arasuhuza. Mibambwe ati: "Nta kubaho, ijoro ry'ejo mu gicuku gishyira inkoko numvise umwana urira ageza mu gitondo akirira, n'ubu ndacyamwumva!" Mugunga ati: "Nange ni cyo cyari kinzanye ngo mbikubwire; nanze kubyihererana. Nabajije abantu bose twari kumwe ko na bo baba bumvise umwana urira, barampakanira. Mbajije mu baturanyi barampakanira. Mpera ko mena ijoro ngo nze kubikubwira."

Mibamwe ati: "Dushake uko twabona uwo mwana. Ndetse noneho ndumva yasaraye, ntakibasha no kurira cyane!" Nuko Mibambwe yohereza intumwa ahantu hose, yohereza na Mugunga, aramubwira ati: "Genda ushake uwo mwana, numara iminsi itatu utaramubona, uzaze dushake ubundi buryo." Yohereza n'umuntu kwa Kimenyi, umwami w'i Gisaka, ngo amubarize aho umwana yaba aherereye. Babibwiye Kimenyi ati: "Abami b'i Rwanda ntibabe abapfu! Umwana abura arizwa n'iki? Abana b'ino barabuhagira bakarira, bakora nabi babahana bakarira!" Intumwa iraza ibwira Mibambwe uko Kimenyi yamushubije, Mibambwe ntiyanyurwa.

Buracya atuma undi kwa Muzora, umwami wo mu Ndorwa, na we agiye kumusubiza ati: "Mibambwe ni umusazi. Abana bose bo mu gihugu cyange ngenzura igihe baririra?" Babwiye Mibambwe uko Muzora yamushubije arumirwa, ariko ntiyashirwa. Buracya atuma kuri Rumanyika, umwami w'i Karagwe, ngo amurangire aho umwana yumvise urira, aririra. Rumanyika aramusubiza ati: "Mbese uwo mwana ntarira nk'abandi bana?" Ati: "Sinabona icyo musubiza." Mibambwe abonye abo bami bose batamubwiye iby'uwo mwana urira, ahamagara abagaragu be bitwaga Indongozi, arababwira ati: "Nimuge kunshakira aho aririra. Dore mbohereje muri umunani, nimujyane na Mugunga." Abagaragu baragenda, bagera kwa Bigega, bararamukanya, baramubaza bati: "Ntiwamenya aho umwana aririra muri iki gihugu cyanyu?" Bigega ati: "Uwo mwana urira ni uwange, yanze kuvamo umwuka, naho ubundi agiye gupfa; umwana umaze icyumweru cyose arira!"

Mugunga ati: "Ese ntiwamenya ikimuriza?" Bigega ati: "Ni isaro yavukanye mu ntoki, ntihabe hari uwarimwaka. Bukeye bagiye kumwuhagira isaro rigwa hasi, inkoko irarimira, umwana arira kuva ubwo. Bagiye gufata inkoko ngo bariyake umukara urayimira, bagiye gufata umukara, imbwa irawumira, bagiye gufata imbwa, ingwe irayimira, bagiye gufata ingwe intare irayimira, bagize ngo bafate intare, imbogo irayimira, bakurikiye imbogo ngo bayifate, inzovu irayimira, nuko inzovu yigira mu ishyamba."

Mugunga abaza Bigega ati: “Iryo shyamba se muzi aho riherereye?” Bigega ati: “Turahazi ariko twese turaritinya, ntawurigeramo.” Mugunga ati: “Duherekeze uritwereka.” Bigega ati: “Ko muri bake?” Mugunga ati: “Nta cyo bitwaye.”

Mugunga n’Indongozi baragenda, bageze mu ishyamba, batangira guhiga ya nzovu. Inzovu ivumbutse ihunga, bayihurizaho amacumu barayica. Barayibaga bayikuramo ibyo yamize byose, basangamo na rya saro. Mugunga ararijyana, agitunguka kwa Bigega bavugiriza impundu icyarimwe. Mugunga ahereza wa mwana isaro rye, aherako arahora. Ahereza Mugunga amaboko, Mugunga aramuhagatira, amuha amata, umwana akira amarira.

Bigega ashima Mugunga n’Indongozi, atuma kuri Mibambwe, ati: “Guhera ubu tubaye inshuti, kandi umenye ko abami b’i Rwanda barusha ab’ahandi ubupfura.”

(*Mnyr BIGIRUMWAMI Aloys,* ***ibitekerezo, Nyundo1971)***

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

Soma umwandiko, usubize ibibazo bikurikira:

1. Matama uvugwa muri uyu mwandiko yari muntu ki?
2. Ni iki cyabaye intandaro yo kurira kwa Matama ya Bigega yivukaniye?
3. Tanga ingero ebyiri z’amakabyankuru agaragara muri uyu mwandiko.
4. Ni iki ushima umwami Mibambwe n’umugaragu we Mugunga?
5. Ni iki unenga muri uyu mwandiko ku ngingo yo gufata neza ibidukikije?
6. Ni irihe somo ry’ingenzi ukuye muri uyu mwandiko?

II. Ibibazo by’inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo cyangwa itsinda ry’amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko

   a) Kugishisha inka

   b) Mu gikumba k’inka

   c) Guhirahira

   d) Kurambagira

2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zigaragaza ko wumva ibisobanuro byayo.

   a) Kunyurwa

   b) Kumena ijoro

   c) Guhagatira

3. Uzurisha interuro zikurikira amwe mu magambo akurikira ukora isanisha rikwiye: **abararizi, mu nkoko, guhirahira, kuvumbuka, kurambagira.**

   a) Yaraye adasinziriye bigeze.................arabyuka aragenda.

   b) Mu ishyamba .... ingeragere maze abahigi barayica.

   c) Abajura .... kujya kumwiba ariko bagasanga .... ku gipangu ke.

   d) Ku mugoroba umwami yajyaga ....igihugu ke.

III. Ibibazo ku buvanganzo bwo muri rubanda

1. Rondora ingeri eshanu z'ubuvanganzo bwo muri rubanda.
2. Usanga ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda butumariye iki muri iki gihe?
3. Ni irihe tandukaniro riri hagati y'umugani muremure n'insigamigani?
4. Ica ibisakuzo bikurikira:

   - Icyo nagutuma ntiwakizana.
   - Aho nagendaniye nawe wambwiye iki?
   - Nkubise urushyi rurumira.
   - Nagutega icyo utazi utabonye.
   - Abakobwa b'iwacu bicaye ku ntebe imwe.

5. Soma interuro zikurikira, ushake umugani w'umugenurano wahuza n'ibivugwamo.

   a) Iminsi uyiteganyiriza hakiri kare, ukibishoboye, ibintu wazigamye bikazagutunga utakishoboye n'inshuti washatse zikazagufasha umaze gusaza cyangwa wamugaye.

   b) Ntawukwiye kwishimira ibyago by'undi naho yaba ari umwanzi we kuko na we bishobora kumugeraho.

   c) Ubwuzu n'ubuntu bw'ugukunda bumugaragaraho akikubona, ntatindiganya kukwakira neza, aguhorana ku

mutima n'iyo ufite ibyago abigufashamo utabimusabye.

d) Umurimo udakora wibwira ko woroshye, ukagaya abawukora ngo nta cyo bamaze kandi ubakomereye koko. Umuntu ananirwa kugira icyo akurusha, ariko ntananirwa kujora icyo abandi bakoze.

e) Kwiharira ibyo utunze ntusangire n'inshuti utazi icyo iminsi iguteze.

6. Ni uwuhe mugani wacira umuntu uvugwa muri iyi nkuru:Gatari akunda gusuzugura iby'abandi basubije mu ishuri akumva ko ibye ari byo bizima ko nta wundi wagira icyo asubiza. Bikarangira nyuma yo gukosorwa ari we ubonye amanota make.
7. Uzuza imigani y'imigenurano ikurikira:
   a) Imvura igwa ………………………………
   b) …………………………… azira inarabyaye.
   c) Agahwa kari ku wundi……………………
8. Mu mibanire y'abantu urwenya na byendagusetsa bifite akahe kamaro?
9. Himba ikivugo cy'amahomvu cyawe bwite wubahiriza uturango twa bene ibyo byivugo.

IV. Ibibazo ku masaku n'ubutinde

1. Andika amagambo akurikira mu nyandiko igaragaza ubutinde n'amasaku:
   a) Icyanzu
   b) Umuhire
   c) Gusarura
   d) Umwamikazi
   e) Umuririmbyi
   f) Umwari
2. Shyira amagambo akurikira kuri muhundwanota:
   a) Umushyitsi
   b) Umusore
   c) Ibyari
   d) Induru
   e) Sebatware

UMUTWE WA 3:

KUBAHIRIZA UBURENGANZIRA BWA MUNTU

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umuvugo agaragaza uturango twawo n'ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Guhimba no kuvuga umuvugo.
- Kugaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi by'izina mbonera, ntera, izina ntera n'igisantera.

Igikorwa cy'umwinjizo

Rondora kandi usobanure ibintu nibura bitatu umuturage yakorerwa bikagaragara ko uburenganzira bwa muntu butubahirijwe. Wakora iki kugira ngo ubwo burenganzira umuturage yavukijwe abuhabwe.

III.1. Umwandiko: Turyamagane twese

Yewe muco gakondo
Twakondewe na Gihanga
Wowe uharaze imigenzo
Ukaziga imiziririzo
Ihohoterwa ryo urarizi?

Iyaduhanze yaradukunze
Iduhundagazaho ubuhanga
Iduhaza urukundo rwayo
Ngo dukundane twese
Ihohoterwa riza ari rwivanga!

Reka ndenge imbibi z'urwacu
Ndenze amaso iyo riterwa inkingi
Nsesengure umuco nyafurika
Mbaze abanyamahanga ibyaho
Aho ihohoterwa murarizi?

Icyo kibazo ni cyo gitumye mpanga
Ushaka gukira indwara arayirata
Uwarikorewe wese ntabihishire

Ntahanwe ngo yamennye ibanga
Ibanga ryakwica rizibukire!

Mu ngo riravuza ubuhuha
Mu kazi ntiryahatangwa
Mu itangwa ryako riraca ibintu
Mu micungire y'abakozi rirabacuza
Si iryo gucecekwa ryadutsemba!

Hadutse icuruzwa ry'abantu
Baba abahungu cyangwa abakobwa
Bagakurwa mu rwa Gihanga
Bakabunzwa i mahanga kandi hahanda
Bagashakira amahaho ahadakwiye!
Hari ihohoterwa ryo mu magambo
Atesha agaciro uwo mubana
Ngo nta mutungo yinjiza iwawe
Ndetse n'idini rye si ryo ryawe
Maze umutima we ukamungwa cyane!

Ingo zirasenyuka umusubizo
Zizira icyo cyago k'icyorezo
Umugore ntiyubahe umugabo
Ngo ubugabo nyabwo ni mu mufuka
Kandi umwe ari urugingo rw'undi.

Ko mbona ihohoterwa riteye hose
Kandi twese turi abavandimwe
Uyu mutima mutindi tuwugenze dute?
Ko utesha agaciro abantu benshi
Twawutesheje ugacika iwacu?

Abakurambere dukesha umuco
Baturaze kubana neza dutekanye
Icyubahiro gikwiriye buri wese
Umuto wese akubaha umukuru
Tukubahiriza uwo muco twese.

Hari abahoraga bibeshya
Ngo umukobwa si umwana
Ibyo rwose bikaba intandaro
Yo kwimwa intango y'ubuzima
Akimwa umunani mu muryango.

Babyara umuhungu ngo ni umutabazi
Amahoro agahinda mu muryango
Babyara umukobwa ngo ni agahinda
Ubwigunge bukarenga umubyeyi
Akaba igicibwa ngo aciye umuryango!

Ubwo umukobwa agatangira guhezwa
Akabuzwa amahirwe yo kugana ishuri
Agaharirwa gusa imirimo yo mu rugo
Basaza be bakaminuza abareba

Iryo hohoterwa rikamutera agahinda.

Ndanenga uwo muco rwose
Upfobya abo bari baziranenge
Ukababuza uburenganzira bwabo
Iryo hohoterwa rikabatera ipfunwe
Niriranduke rwose mu rwatubyaye!

Reka twese ikibazo tukigire icyacu
Uyu muco ukocamye ucike rwose
Duhashye ayo mahano abera iwacu
Porisi ihagurukire ababirengaho bose
Imiryango mpuzamahanga na yo ibihoshe.

Reka ababizi tubibwirize abandi
Uburenganzira bwa muntu buharanirwe
Kuko buri wese afite agaciro
Duhashye uwo muco muri bose
Kuko iwacu ufatwa nka kirazira.

Twubahe umuco wacu
Ducenshure ibiwutesha agaciro
Tugire ubupfura buzira ubupfayongo
Bwo gicumbi cy'urukundo
Ruha agaciro ikiremwa muntu.

3.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Turyamagane twese", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitozo

1. Uzurisha izi nteruro amagambo akurikira yakuwe mu mwandiko: **amahano, guhashya, ihohoterwa, ubupfura, guhezwa.**
   a) Abanyarwanda bose bamagane .... rikorerwa mu ngo.
   b) Gucuruza abantu ni.........................., byamaganirwe kure.
   c) Umwana wahawe uburezi n'uburere byiza ahora arangwa n'.....................
   d) Nta muntu ugomba......................mu iterambere ry'Igihugu.
   e) Duhagurukire twese.....................umuco wo kubangamira uburenganzira bwa muntu.
2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zawe wihimbiye: **ubupfayongo, igicibwa, kuvuza ubuhuha, imigenzo.**

3.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Turyamagane twese", hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ni hehe umwanditsi w'uyu mwandiko agaragaza ko ihohoterwa rihagaragara?
2. Ni iyihe ngaruka y'ihohoterwa ryo mu ngo yagaragajwe mu mwandiko?

3. Ni bande bavutswaga uburenganzira bwabo nk'uko byavuzwe mu mwandiko?
4. Babuvutswaga bate?
5. Ni nde ufite inshingano zo guhashya ihohoterwa?
6. Ni rihe somo ry'ingenzi ukuye muri uyu mwandiko?

3.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Turyamagane twese", hanyuma usubize ibibazo bikurikira.

1. Ni irihe hohoterwa rikorerwa ikiremwa muntu rigaragara mu karere utuyemo?.
2. Vuga muri make icyo wakora mu kwimakaza uburenganzira bw'ikiremwa muntu.
3. Garagaza ingaruka zo kubangamira uburenganzira bwa muntu.
4. Ni iki cyakorwa kugira ngo uburenganzira bwa muntu bwubahirizwe?

3.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Mwungurane ibitekerezo ku ngaruka zo kubangamira uburenganzira bwa muntu n'ibyakorwa kugira ngo zirindwe.

III.2. Umuvugo

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Turyamagane twese?" witegereza imiterere yawo, uvuge aho ubona utandukaniye n'indi myandiko maze utahure inshoza n'uturango by'umuvugo.

3.2.1. Inshoza y'umuvugo

Umuvugo ni igihangano kiri mu mvugo cyangwa mu nyandiko cyuje uturango nyabusizi. Uhanga umuvugo atanaga imvugo ye akayiha ubwiza bunogeye amatwi n'umutima kubera indyoshyanjyana n'iminozanganzo biwugize.Iyo minozanganzo uyisanga mu majwi, mu njyana, mu myubakire y'interuro ndetse no mu magambo y'indobanure aberanye n'ingingo yaturwa.

3.2.2. Uturango tw'umuvugo

Umuvugo urangwa n'interuro ngufi bita imikarago cyangwa intondeke. **Umukarago** mu busizi ni interuro ngufi zanditse ku buryo bupimye indinganire cyangwa se insumbane. Umuvugo uba ugabanyijemo amabango ari yo wagererenya n'ibika mu myandiko isanzwe.

Imikarago y'umuvugo iba ifite injyana nk'iyo mu ndirimbo. Umuvugo urangwa kandi n'injyana y'isubirajwi, y'isubirajambo, ijyana ipimye bita indengo n'ubundi bwoko butandukanye bw'ikeshamvugo nk'imibangikanyo, ihwanisha, iyitirira, igereranya…

Ikeshamvugo rikoreshwa mu mivugo

a) Injyana

Mu mivugo hakoreshwamo ikeshamvugo rishingira ku njyana. Mu buhanzi bw'imivugo bakunda kugenda bakoresha amajwi asa harimo asoza umukarago cyangwa awutangira hakaba n'akoreshwa hagati. Bakoresha kandi isubirajwi, isubirajambo n'isubirasaku. Banakoresha ubwoko bw'injyana ishingiye ku gupima imikarago bita indengo. Mu bisigo nyabami byinshi ho bakoresha amabango aba yanditse umudandure.

Ubu bukurikira ni bumwe mu buryo bw'injyana bukoreshwa mu mivugo.

- Isubirajwi

Ni ikeshamvugo rishingira ku kugenda basubira mu ijwi runaka ku buryo bunogeye amatwi.

Urugero rwo mu muvugo "**Turyamagane twese**"

Hadutse icuruzwa ry'abantu

Baba abahungu cyangwa abakobwa

Bagakurwa mu rwa Gihanga

Bakabunzwa i mahanga kandi hahanda

Bagashakira amahaho ahadakwiye!

- Isubirajambo

Ni igihe isubirajwi rigaruka mu ijambo bihuriye ku gicumbi kimwe n'iryaribanjirije cyangwa se ijambo rikagaruka uko ryakabaye.

Urugero rwo mu muvugo **"Turyamagane twese"**

Mu ngo riravuza ubuhuha
Mu kazi ntiryahatangwa
Mu itangwa ryako riraca ibintu
Mu micungire y'abakozi rirabacuza

- **Indengo**

Indengo ni ubwoko bw'ijyana ishingiye ku gupima utubangutso tugize imikarago. Iyo njyana yakoreshwaga cyane mu mazina y'inka. Buri kabangutso kangana n'inyajwi imwe itebuka, bivuga ko umugemo utinda ugira utubangutso tubiri.

Urugero: imikarago ifite utubangutso 9

Urugero: Inka ya Rumonyi

Rŭtăgwābĭza ĭmĭnegă,= 9

Inkŭbă zēsă mŭ Bĭhŏgŏ, = 9

Rwā mŭgăbŏ nyĭrĭgĭră = 9

Imbĭzi ĭsāngănĭzwa ĭngŏmă, = 9

b) Imibangikanyo

Imibangikanyo ni umunozanganzo ushingiye ku gukurikiranya imikarago iteye kimwe, cyangwa se ku gukurikiranya mu mikarago ingingo zuzuzanya cyangwa zivuguruzanya.

Urugero mu muvugo **"Mpore nyampinga"**

Uganze uturwe ubone amaturo

Ukunde ukundwe ugire agaciro.

Ingero mu muvugo **"Turyamagane twese"**

- Ingingo zuzuzanya :

Yo kwimwa intango y'ubuzima

Akimwa umunani mu muryango.

- Ingingo zivuguruzanya

Tugire ubupfura buzira ubupfayongo

c) Igereranya

Ni ukugereranya ibintu bifite icyo bihuriyeho ku buryo kimwe cyagufasha gusobanura ikindi ukoresheje uko bisangiye imisusire, imigenzereze, umumaro n'ibindi. Igereranya rigira uturango: nka, na, kimwe, asa …

Urugero rwo mu muvugo "**Turyamagane twese**"

Duhashye uwo muco muri bose

Kuko iwacu ufatwa nka kirazira.

d) Ihwanisha

Ihwanisha ni ikeshamvugo risa no kugereranya ku rwego rwa kabiri, aho urenga ibyo kureba icyo ikigereranywa n'ikigereranyo bihuje, ugasa n'ubinganyisha, kimwe kikaba cyafata umwanya w'ikindi cyangwa cyagihagararira.

Urugero rwo mu muvugo "**Turyamagane twese**"

Babyara umuhungu ngo ni umutabazi

Babyara umukobwa ngo ni agahinda

e) Iyitirira

Iyitirira rishingiye ku gufata ikintu ukakitirira ikindi bitewe n'uko ubona isano bifitanye. Icyo gihe ijambo rifata umwanya w'irindi rikagira inyito nshya kandi n'iyo ryari risanganywe ritayitakaje.

Urugero rwo mu muvugo "**Mpore nyaminga**"

Nyampinga afite agaciro

Ni na we uhekera urutubyara

Nyampinga aritirirwa ababyeyi bose.

3.2.3. Akamaro k'umuvugo

- Umuvugo ufasha umuhanzi gutambutsa imbamutima ze abinyujije muri icyo gihangano.
- Bifasha umuhanzi kunoza ururimi no gukungahaza inyunguramagambo akoresheje amagambo y'intoranywa.
- Gushima, gutaka, kunenga, kwigisha, gukosora ikintu cyangwa umuntu runaka binyujijwe mu mvugo inogeye amatwi ijimije cyangwa itajimije.

Umwitozo

Hanga umuvugo mugufi utarengeje imikarago mirongo ine ku nsanganyamatsiko wihitiyemo ijyanye n'uburenganzira bwa muntu hanyuma uwuvugire imbere y'abandi wubahiriza isesekaza ry'umuvugo rikwiye.

III.3. Ubwoko bw'amagambo

Amagambo ahinduka: Izina mbonera

Igikorwa

Itegereze amagambo yanditse atsindagiye ari mu nteruro zikurikira zavuye mu muvugo "Turyamagane twese". Kora ubushakashatsi ugire icyo uvuga ku miterere yayo maze utahure inshoza y'amagambo ahinduka, inshoza n'intego by'amazina mbonera ndetse n'amategeko y'igenamajwi.

Hari abahoraga bibeshya
Ngo umukobwa si **umwana**
Ibyo rwose bikaba intandaro
Yo kwimwa intango y'**ubuzima**
Akimwa umunani mu **muryango**.
Babyara umuhungu ngo ni umutabazi
Amahoro agahinda mu muryango
Babyara umukobwa ngo ni agahinda

3.3.1. Inshoza y'amagambo ahinduka

Amagambo ahinduka ni amagambo ashobora gushakirwa uturemajambo cyangwa akagoragozwa. Mu magambo ahinduka dusangamo: amazina mbonera, ntera, amazina ntera, ibisantera bimwe na bimwe n'ibinyazina.

3.3.2. Inshoza y'izina mbonera

Izina mbonera ni izina rusange. Izina mbonera rigizwe n'uturemajambo tw'ibanze dutatu ari two: indomo, indanganteko n'igicumbi. Izina riba ari mbonera iyo atari izina ry'urusobe kandi ridakomoka ku nshinga cyangwa ku bundi bwoko bw'amagambo. Rivuga abantu, ibintu cyangwa inyamaswa muri rusange.

3.3.3. Intego y'izina mbonera

Intego y'izina mbonera ni: Indomo (D), indanganteko (RT) n'igicumbi (C)

D+RT+C

Indomo (D)

Indomo ni akaremajambo kagizwe n'inyajwi gatangira izina cyanwa irindi jambo ririsimbura. Mu Kinyarwanda inyajwi zishobora kuba indomo ni eshatu gusa ari zo: **a**, **i**, **u**.

Ingero:

Abantu, **i**nkongoro, **u**dusatsi.

- Indomo **"u"** ikoreshwa mu mazina yo mu nteko ya 1, 3, 11, 13, 14 na 15.

Ingero: **u**muntu (nt.1), **u**murimo (nt.3), **u**rutaro (nt.11), **u**dusatsi (nt.13), ubudodo (nt.14), ukuguru (nt.15).

- Indomo **"a"** ikoreshwa mu nteko ya 2, 6, 12 na 16.

Ingero: **a**bantu (nt.2), amakara(nt.6), **a**kana (nt.12), **a**hantu (nt.16).

- Indomo **"i"** ikora mu nteko ya 4, 5, 7, 8, 9 n'iya 10.

Ingero: **i**mirima (nt.4), **i**ryinyo (nt.5), **i**kiriri (nt.7), **i**bitoki (nt.8), **i**ngobyi (nt.9), **i**mbwa (nt.10).

- Ijambo ritakaza indomo iyo rikurikiye impakanyi "**nta**", akajambo "**buri**" n'indangahantu **"mu"** cyangwa **"ku"**

Ingero:

- Nta **mwana** wasibye.
- Buri **muntu** araririmba.
- Mu **nzu** harashushye.
- Yagiye ku **mugezi**

Nk'uko bigaragara muri izi nteruro, amagambo **umwana, umuntu, inzu, umugezi** yatakaje indomo

Ikitonderwa:

1. amazina yo mu nteko ya 5 n'amazina amwe n'amwe yo mu nteko ya 9 n'iya 10 atangiwe n'indomo "**i**" iyi "**i**" itangira izina ntihungurwa n'indangahantu.

Ingero:

- Yagiye kuvoma ku iriba
- Turajya mu ihuriro.
- Udusimba turi ku ihene

2. Amwe mu mazina y'amasano ntagira indomo. Mu kugaragaza uturemajambo tuyagize, indomo ya bene ayo mazina igaragazwa n'imbumbabusa (ø).

Musaza wawe akundana na **murumuna** wange.

Mushiki wange aherekeje **muramu** wacu.

Indanganteko (RT)

Indanganteko ni akaremajambo kerekana inteko izina ririmo. Akaremajambo kakaba ariko gashingirwaho mu gukora isanisha mu nteruro. Indangasano kandi ni igice gisigara hagati y'indomo n'igicumbi.

Ingero: u**mu**ntu, a**ba**ntu, i**mi**rima, i**bi**toki

Indanganteko z'izina mbonera ni izi zikurikira

Inteko	Indanganteko
Nt.1	mu
Nt.2	ba
Nt.3	mu
Nt.4	mi
Nt.5	ri
Nt.6	ma
Nt.7	ki
Nt.8	bi
Nt.9	n
Nt.10	n
Nt.11	ru
Nt.12	ka
Nt.13	tu
Nt.14	bu
Nt.15	ku
Nt.16	ha

Ikitonderwa:

1. Hari amazina atagaragaza indanganteko. Indanganteko ya bene ayo mazina igaragazwa n'imbumbabusa (ø).

Ingero:

Isuka nziza: Indanganteko ni ø

2. Hari amazina adahita agaragaza indanganteko. Bene ayo mazina yongerwaho ntera bityo indangasano ya ntera ikaba ari yo ndanganteko y'iryo zina.

Ingero:

Impu nziza: indanganteko y'izina **impu** ni -**n-** aho kuba -**m-** kuko indanganteko **-m-**itabaho.

Uduti twiza: indanganteko y'izina **uduti** ni -**tu-** aho kuba -**du-** kuko indanganteko **-du-**itabaho.

Agakwasi gato: indanganteko y'izina **agakwasi** ni -**ka-** aho kuba -**ga-** kuko indanganteko **-ga-**itabaho.

Igicumbi (C)

Igicumbi ni igice k'izina kidahinduka mu gihe k'igoragoza. Igoragoza ni ishyirwa mu bumwe, mu bwinshi, itubya, itubura by'izina ugamije kureba igice kidahinduka. Ushobora gukora igoragoza kandi ushaka kureba ibice by'ijambo bishobora gusimburana cyangwa amagambo ashobora gusimburana mu nteruro. Igicumbi gitangirwa n'inyajwi, ingombajwi cyangwa inyerera.

Ingero:

- Umwana: u- mu-**ana** (inyajwi)
- Umuyaga: u-mu- **yaga** (inyerera)
- Imirimo: i-mi-**rimo** (ingombajwi)

Ikitonderwa

Hari amagambo ashobora kugira indanganteko ebyiri cyangwa ibicumbi bibiri n'agira indanganteko cyangwa ibicumbi byikuba kabiri.

Reka twugame izuba muri kiriya gi**cucucucu** cy'umu**tobotobo.**

Umuntu nyamuntu arangwa n'u**bumu**ntu.

Metero ni urugero rw'u**burebure**.

Ahari abantu hanuka u**runturuntu.**

3.3.5. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa mu izina mbonera

Kugira ngo umuntu agere ku mategeko y'igenamajwi, agereranya intego y'ijambo n'uko risanzwe rivugwa cyangwa ryandikwa maze akavumbura ayo mategeko y'igenamajwi asobanura ukuntu amajwi yahindutse cyangwa yazimiye. Iyo usanze nta mpinduka zabaye nta tegeko ry'igenamajwi riba rihari. Amategeko y'igenamajwi agaragazwa ku ijambo ryashakiwe uturemajambo aho mu ihuzwa ry'uturemajambo tubiri, amajwi amwe aba yazimiye cyangwa agahindukamo andi mashya..

Imbonerahamwe iragaragaza intego n'amategeko y'igenamajwi

Izina	Intego/uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
Umuntu	u-mu- ntu	-
Ingoma	i-n-goma	-
Umwana	u-mu- ana	u→w/-J
Imyeyo	i-mi-eyo	i→y/-J
Abari	a-ba-ari	a→ ø/-J
Amenyo	a-ma-inyo	a+i→e
Impaka	i-n-haka	n→m/-h, mh→mp mu myandikire
Agaseke	a-ka-seke	k→g/-GR
Imvura	i-n-vura	n→m/-v
Udutebo	u-tu-tebo	t→d/-GR
Inzovu	i-n-yovu	y→z/n-
Indiba	i-n-riba	r→d/n-
Inzabya	i-n-abya	Ibicumbi bifata z mu nteko ya 10
Insinga	i-n-tsinga	t→ ø /n -s
Imbogo	i-n-bogo	n→m/-b
Imana	i-n-mana	n→ ø/-m
Inuma	i-n-numa	n→ ø/-n
Imfizi	i-n-pfizi	n→m/-p; p→ ø/m-f

Umwitozo

Garagaza intego n'amategeko y'igenamajwi by'amazina akurika:

a) Ubuzima

b) Inyana

c) Umwenge

d) Insina

e) Imbavu

f) Inka

g) Impuha

h) Ishati

III.4. Umwandiko: Rutabikangwa yisubiyeho

Karigirwa ni umwana w'umukobwa ufite imyaka icumi. Yiga mu mwaka wa kane w'amashuri abanza. Ni umuhanga mu ishuri kuko mu myaka itatu arangije yahoraga agira amanota meza. Imyigire ye ayifashwamo n'ababyeyi kuko bamuha ibikoresho byose by'ishuri akeneye ndetse bakanamwitaho igihe ageze mu rugo.

Muri iyi minsi ariko imyitwarire ya Karigirwa iragenda ihinduka ku buryo bugaragara haba mu masomo ndetse no mu gusabana na bagenzi be. Uretse kuba atagikurikira amasomo ye neza, ntakivuga, ahorana intimba kandi asigaye akererwa bikabije. Ibi byamugizeho ingaruka mu myigire ye ku buryo asigaye agira amanota adashimishije. Nk'umurezi we byanteye impungenge bintera kugira igitekerezo cyo kuzajya kuganiriza ababyeyi be.

Umunsi umwe mvuye ku kazi nagiye iwabo wa Karigirwa. Ngezeyo, ndakomanga ariko mu gihe batarankingurira, haba hageze imodoka nziza kandi nshyashya irimo Rutabikangwa, se wa Karigirwa. Asohotse, mbona yarabyibushye cyane kuko ntamuherukaga. Byanteye kumubaza aho asigaye aba, ansubiza ko amaze icyumweru mu nama mpuzamahanga yaberaga muri Kenya.

Muri ako kanya Kabanyana, nyina wa Karigirwa aba aje kunsuhuza. Natunguwe no kubona yambaye igitenge gicikaguritse. Aransuhuza, asuhuje Rutabikwangwa aramwihorera. Nuko mubwira ikingenza ambwira ko nabona akanya azaza ku ishuri tukabiganiraho. Yahise amperekeza, tukigera ku bikingi by'amarembo, umwana wabo w'umuhungu wari wambaye ishati y'umutuku avuye kuvoma atubonye aza kudusuhuza ariko ntungurwa no kubona se nta rukumbuzi yari amufitiye nk'umubyeyi umaze icyumweru atari mu rugo.

Bukeye nzindukira ku kazi nk'uko byari bisanzwe ariko nkomeza kwibaza ku mibereho y'abo mu rugo kwa Rutabikangwa mbihuza n'imyitwarire nari nsigaye mbonana Karigirwa. Nkigera mu ishuri, mbona abanyeshuri benshi bahageze ariko mbura Karigirwa. Nyuma y'isaha nagiye kubona mbona Karigirwa arakomanze. Akinjira, mbona amaso yatukuye kandi adatuje na mba. Byanyanze mu nda mu gihe cy'akaruhuko ndamuhamagara ngo mubaze neza ikibazo afite.

Ntaragira icyo mubaza araturika ararira, ngerageza kumuhoza ngo menye intandaro y'imyifatire ye. Yarankundiye ambwira ko ibyo agiye kumbwira ari ibanga kuko se abimenye atamukira! Musezeranya ko ntazarimena. Yatangiye ambwira ko iwabo nta mahoro na make aharangwa kandi bimaze igihe. Ambwira ukuntu iryo joro bari baraye hanze nyina akubitwa ari cyo cyatumye akererwa kuko yatoye agatotsi mu gitondo se amaze kugenda. Antekerereza ko nyina yazize ko yari yasabye amafaranga y'abahinzi se akamubwira ko arambiwe gukorera abantu batagize icyo bamaze mu rugo. Yakomeje ambwira ko nyina ahingisha, akeza imyaka myinshi, yamara guhunika, se akazana imodoka iyitunda ntihagire na duke dusigara. Anansobanurira ko n'inka y'inzungu bari bafite, yabahaga amata na yo se yayigurishije. Ibyo byose bigatuma nyina ahora mu bukene ntabone ibyo kugaburira abana n'amafaranga yo kugura imyambaro.

Nyuma yo kumva ihohoterwa Kabanyana n'abana be bakorerwa na Rutabikangwa numva ntakwiye kubyihererana. Nshaka umwanya njya kureba umuyobozi w'umudugudu mugezaho icyo kibazo k'ihohoterwa rikorerwa abo mu rugo kwa Rutabikangwa. Akibyumva, yahise atumira Rutabikangwa na Kabanyana mu mugoroba w'ababyeyi, amenyesha n'ubuyobozi bwa porisi bwari hafi aho.

Insanganyamatsiko yaganiriweho muri uwo mugoroba w'ababyeyi ni "Twubahirize uburenganzira bwa muntu twamagana ihohoterwa rikorerwa mu ngo". Umuyobozi w'umudugudu yayituganirijeho ayivuye imuzi, nyuma umuporisi wari witabiriye iyo nama na we akurikiraho avuga ko abantu bahohotera abo bashakanye bagomba kujya bahanwa by'intangarugero. Kabanyana aho yari yicaye twumva araturitse ararize. Ikiganiro gihagarara gityo twihutira kureba ikimuriza. Nyuma yo kumuhoza yadusobanuriye nta cyo adukinze ku ihohoterwa Rutabikangwa amukorera we n'abana be. Abenshi mu bo twari kumwe baratungurwa kuko batari bazi ibibera mu rugo kwa Rutabikangwa.

Rutabikangwa wari wabuze aho areba, ahagurukana ikimwaro kinshi adusaba imbabazi twese, by'umwihariko umugore we Kabanyana. Atwizeza ko yasobanukiwe icyo uburenganzira bwa muntu ari cyo kandi ko azibukiriye kububangamira ahubwo akaba agiye kwita ku muryango we. Kabanyana aramubabarira, dushima umwanzuro mwiza Rutabikangwa afashe. Umuyobozi w'umudugudu asoza ikigaro adushishikariza kutazigera na rimwe duhishira amakimbirane yo mu ngo kuko bizana ingaruka nyinshi mu muryango. Ubu umuryango wa Rutabingwa na Kabanyana ni umuryango ntangarugero aho batuye.

3.4.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Rutabikangwa yisubiyeho", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure.

Umwitozo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro.
   a) Intimba
   b) Ikimwaro
2. Uzurisha izi nteruro amagambo cyangwa imvugo bikurikira wubahiriza isanisha rikwiye: gutora agatotsi, ibikingi by'amarembo, kuzibukira, amakimbirane
   a) Abantu bose banywa ibiyobyabyenge bakwiye...........................kuko byangiza ubuzima.
   b) ....atuma iterambere ry'umuryango ridindira.
   c) Nzanira ruriya rwego rwegetse ku ....
   d) Umwana wange ntiyigeze .... kubera uburwayi.

3.4.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Rutabikangwa yisubiyeho", hanyuma usubize ibibazo byabajijweho.

1. Ni nde ubara iyi nkuru?
2. Ni iyihe myitwarire idasanzwe ivugwa mu mwandiko Karigirwa yagaragaje?
3. Ese umwarimu wa Karigirwa yagize ibanga ibyo yari yamubwiye? Kubera iki?
4. Ni iyihe mpamvu yatumye Rutabikangwa asaba umugore we imbabazi mu mugoroba w'ababyeyi?

3.4.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko"Rutabikangwa yisubiyeho", hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni izihe ngingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko?
2. Uratekereza ko ihohoterwa rikorerwa mu ngo ryatera izihe ngaruka?
3. Garagaza insanganyamatsiko y'ingenzi igaragara muri uyu mwandiko n'isomo ry'ingenzi uwukuyemo
4. Ni uwuhe musanzu wawe mu kurwanya ihohoterwa?

III.5. Andi magambo ahinduka

3.5.1. Ntera

Igikorwa

Soma witegereza imiterere y'amagambo atsindagiye muri izi nteruro, utahure inshoza n'uturango twa ntera kandi ugaragaze intego yayo.

- Karigirwa yarangije imyaka itatu agira amanota **meza.**
- Nkihagera haba haje imidoka **nziza** kandi **nshyashya.**
- Nyina wa Karigirwa yeza imyaka **myinshi** ariko imodoka ikaza ikayitunda ntasigarane na **duke**.

3.5.1.1. Inshoza ya ntera

Ntera ni ijambo rigaragira izina rigasobanura imiterere, imimerere n'ingano by'iryo zina. Ntera yegerana n'izina ifutura cyangwa bigahuzwa n'inshinga "ni", "si", ri" cyangwa "kuba"n'izindi zivuga imimerere.

Uyu mwana **muremure** ni **mwiza**.

Ihohoterwa si ryiza mu muryango nyarwanda.

Wa mukobwa wari **muto** yabaye **munini** aho amariye gushaka.

3.5.1.2. Uturango twa ntera

a) Ntera yinjira mu nteko zose z'amazina ikisanisha n'izina biri kumwe ifata indanganteko yaryo ho **indangasano**.

Ingero:

- Uyu **mu**handa ni **mu**remure.
- Kamanzi ni u**mu**sore **mu**nini kandi **mu**remure.
- Uru **ru**kweto ni **ru**shyashya.

b) Ntera yifashishwa mu kugaragaza indanganteko y'izina igaragiye iyo indanganteko yaryo itigaragaza kandi ikagira umumaro w'imfutuzi.

Ingero:

- ishuri **ri**kuru
- iryinyo **ri**nini
- indirimbo **n**shya

c) Ntera ishobora gusimbura izina igaragiye igafata indomo yaryo, bityo ikitwara nk'izina. Icyo gihe intego yayo iba ari nk'iy'izina, kuko iba itakitwa ntera ahubwo yitwa **izina ntera**

Ingero:

- **Abakuru** n'**abato** bunganirane.
- Imana ivubira imvura **ababi** n'**abeza**.
- **Imishyashya** na yo muyimese.

Ntera igira ibicumbi bizwi ari na byo biyiha inyito.

3.5.1.3. Intego ya ntera

Ntera igira uturemajambo tubiri: **Indangasano (RS)** n'**igicumbi (C)**.

a) Indangasano (RS)

Indangasano ni igice cya ntera gihinduka kikisanisha n'izina biri kumwe.

Indangasano ya ntera isa n'indanganteko y'izina igaragiye.

Ingero:

- U**mu**kinnyi **mu**shya yatsinze ibitego byinshi.
- A**ba**na **ba**nini ntibashobora ntibashobora gusimbuka a**ha**ntu **ha**re**ha**re.

b) Igicumbi

Igicumbi cya ntera ni igice cyayo kidahinduka igihe hakozwe igoragoza kandi ni cyo gice kigaragaza inyito (igisobanuro) cyayo.

Ingero:

- umuntu muto
- abantu bato
- umurima muto
- imirima mito

Urutonde rw'ibicumbi bya ntera

1. -nini
2. -inshi
3. -bi
4. -tindi
5. -gari
6. -iza
7. -sa/sa-sa
8. -zima
9. -to/toto/to-to, toya
10. -ke/keya/ke-ke
11. -kuru
12. -bisi
13. -shya/shyashya
14. -gufi/gufiya
15. -re/-re-re
16. -tagatifu
17. -hire
18. -taraga
19. -nzinya, nzunyu, nuya, niniya, nzuzunya, nunuya, niniriya, nziginya, nzugurunyu

Ikitonderwa:

a) Igicumbi **–re** na **–to** byisubiramo ku buryo bifata indangasano ebyiri.

Ingero:

Igihe kirekire (ki-re-ki-re)

Igihugu gitogito (ki-to-ki-to)

b) Ibicumbi –**gufi, -ke, -to** bishobora kwiyongeraho-**ya**

Ingero:

Umuntu mugufi**ya.**

Amagambo make**ya**

c) Igicumbi **–niya** gishobora kugira impindurantego nyinshi.

Ingero: nuya, niniya, nzunyu, nzinya, nzuzunya, nunuya, niniriya, nziginya, nzugurunyu...

d) Ibicumbi -**shya**, -**to** bishobora kwisubiramo
Ingero:

Umwenda mushyashya.

Igiti gitoto.

3.5.1.4. Amategeko y'igenamajwi akoreshwa kuri ntera

Amategeko y'igenamajwi akoreshwa kuri ntera ni nk'akoreshwa ku izina mbonera.

Ingero:

- Ubunyobwa bwiza: **bu/-iza u→w/-J**
- Insina ndende: **n/-re-n/-re: r→d/n-**
- Imyaka myinshi: **mi/-inshi: i→y/-J**

Imbonerahamwe igaragaza ibicumbi bya ntera, intego n'amategeko y'igenamajwi

Inteko	Inda-ngasano	Ibicumbi	**Urugero**	**Uturemajambo**	**Amategeko y'igenamajwi**
nt.1	mu	- nini	umuntu **munini**	mu– nini	-
nt.2	ba	-inshi	abantu **benshi**	ba – inshi	a+i→e
nt.3	mu	-bi -tindi	umusego **mubi** umutego **mutindi**	mu – bi mu –tindi	- -
nt.4	mi	-gari	imirima **migari**	mi-gari	-
nt.5	ri	-iza -sa/sa-sa	ishuri **ryiza** ishuri risa/ risarisa	ri-iza ri-sa -ri-sa-ri-sa	i→y/-J -
nt.6	ma	-zima	amagi **mazima/bisi**	ma-zima	-
nt.7	ki	-to/toto /to-to	ikigori **gito/ gitoto/ gitogoto**	ki-to /ki-toto/ki-to-ki-to	k→g/-GR
nt.8	bi	-ke/keya	ibigori **bike/ bikeya**	bi-ke/bi-keya	-
nt.9	n	-toya	inka **ntoya**	n-toya	-
nt.10	n	-kuru -bisi	inka **nkuru** inkwi **mbisi**	n-kuru n-bisi	- n→m/-b

nt.11	ru	-shya/ Shyashya	urugo **rushya/ rushyashya**	ru-shya ru-shyashya	-
nt.12	ka	-gufi	akadodo **kagufi**	ka-gufi	-
nt.13	tu	-re-re	utubingo **tureture**	tu-re-tu-re	-
nt.14	bu	-tagatifu	ubutaka **butagatifu**	bu-tagatifu	-
nt.15	ku	-hire	ukuboko **guhire**	ku-hire	k→g/-GR
nt.16	ha	-taraga	ahantu **hataraga**	ha-taraga	-
		-nzinya	ahantu **hanzinya**	ha- nzinya	-

Umwitozo

1. Tanga ingero 5 z'interuro wihitiyemo zirimo ntera
2. Ca akarongo kuri ntera ziri mu nteruro zikurikira unazishakire intego n'amategeko y'igenamajwi.
   a) Amazi menshi cyane yangiza imyaka.
   b) Amatama masa ntasabira inka igisigati.
   c) Tubifurije urugendo ruhire.
   d) Abana bato bakenera kwitabwaho.
   e) Hashize igihe kirekire tutabonana na we.

3. 5.2. Izina ntera

Igikorwa

Soma witegereza imiterere y'amagambo atsindagiye muri izi nteruro, utahure inshoza n'uturango tw'izina ntera kandi ugaragaze intego yayo.

a) Ntekereje inka z'**inzungu** zikamwa bafite,

b) Karigirwa ni we mwana w'**umukobwa** wiga mu mwaka wa kane w'amashuri abanza

c) Umuhungu wa Rutabikangwa yari yambaye ishati y'**umutuku**.

3.5.2.1. Inshoza y'izina ntera

Izina ntera ni ijambo riteye nk'izina, aho bitandukaniye ni uko ridashingirwaho mu isanishantego ahubwo risobanura ijambo riherekeje cyangwa risimbuye. Amazina ntera agaragaza ubwoko, akarere, ibara cyangwa igihugu ikivugwa gikomokamo. Amazina ntera yisanisha mu nteko nyinshi zishoboka ugereranyije n'izina.

Ingero:

- Abagabo b'**abayenzi** bakunda guhiga amasaka.
- Amasuka y'**amaberuka** ntakiboneka.
- Yaguze inkweto z'**umutuku**.
- Umwenda w'**umutirano** ntumara imbeho.
- Aya masuka si **amaramba**.
- Wa mukobwa wange yashatswe n'umusore biganye w'**umurundi.**

3.5.2.2. Uturango tw'izina ntera

a) Izina ntera ryisanisha mu nteko nyinshi

Ingero:

Nt.1 Umwana w'**umwarimu**

Nt.2 Abagabo b'**abarimu**

Nt.3 Imirima y'**abarimu**

Nt.16 Ahantu h'**abarimu**

b) Hagati y'izina ntera n'irisobanurwa haba harimo ikinyazina ngenera, inshinga **ni,si, -ri** cyangwa **kuba**.

Ingero:

- Amavuta y'**amarundi.**
- Indagara z'**intanzaniya.**
- Aya masuka si **amaberuka.**
- Aya masuka ni **amaberuka.**
- Umushyitsi abaye **umuzungu** yahagerera ku gihe.

- Iyi shati ari **umutuku** ni ho nayigura.

c) Izina ntera rivuga ubwoko, akarere, ibara cyangwa igihugu ikivugwa gikomokamo

Ingero:

- Inzu z'**indundi**
- Umupira w'**umuhondo**.

d) Izina ntera rishobora gusimbura izina ryasobanuraga

Urugero: Inka z'inzungu zirakamwa: Inzungu zirakamwa.

3.5.2.3. Intego y'izina ntera:

Intego y'izina ntera ni nk'iy'izina.

Ingero:

- Umwana w'**umukobwa** arangwa n'isuku: u-mu/- kobwa
- Uyu mwarimu ni **umunyarwanda**: u- mu/ –nyarwanda
- Nkunda inkweto z'**ubururu**: u-bu/-ruru

Umwitozo

1. Tanga ingero 5 z'interuro wihitiyemo zirimo izina ntera
2. Ca akarongo ku mazina ntera ari mu nteruro zikurikira unayashakire intego
    - Amagi y'amazungu agura make.
    - Umwenda w'umukara urashyuha.
    - Iki gitabo ni igitirano.
    - Umwiza nari naguhitiyemo bawujyanye.

2.5.3. Igisantera

Igikorwa

Soma witegereza imiterere y'amagambo atsindagiye muri izi nteruro, utahure inshoza n'uturango tw'igisantera kandi ugaragaze intego yayo.

- Rutabingwa yari amaze icyumweru mu nama **mpuzamahanga**
- Umuryango wa Rutabingwa na Kabanyana ni umuryango **ntangarugero** aho batuye.
- Umwarimu wa Karigirwa yamubereye nk'umumarayika **murinzi**

3.5.3.1. Inshoza y'igisantera

Ibisantera ni magambo ameze nka ntera. Agaragira izina, akavuga imiterere, imimerere ariko akaba adafite ibicumbi nk'ibya ntera kandi akaba atisanisha buri gihe n'amazina biri kumwe.

Ingero:

- Umusaza **rukukuri.**
- Umugore **gito**.
- Umuco **gakondo**.
- Inama **mpuzamahanga**.
- Ishuri **nderabarezi**

3.5.3.2. Uturango tw'igisantera

a) Igisantera kigira umumaro w'imfutuzi y'izina.

Ingero:

- Umutima **muhanano**
- Inyandiko **mvugo**
- Umutima **nama**
- Umuco **nyarwanda**

b) Igisantera ntikisanisha buri gihe n'izana gisobanura

Ingero:

- Imikino **mpuzamahanga**
- Ibisigo **nyabami**
- Ishuri **mbonezamubano**
- Ikigo **ngororamuco.**

Ikitonderwa

Hari ibisantera bimwe bijyana n'amagambo yagenwe ku buryo ayo magambo yitwara nk'inyumane.

Ingero :

- Umuhoro **muhanya** utema ibizarama.
- Umurimo **mwitumo** ukiza nyirawo.
- Inyoni **nyoro** ntitora mu ruhuri.
- Umwana **murizi** ntakurwa urutozi.
- Nta wutagira marayika **murinzi.**
- Amazi **masabano.**

3.5.3.3. Intego y'igisantera

Igisantera ntikigira intego ntakuka biterwa n'inkomoko yacyo ni ukuvuga amagambo akigize.

Ingero:

- Umugabo **mbwa** aseka imbohe: **n-bwa**
- Amazi **masabano** ntamara inyota: **ma- sab-an-o**
- Uburere **mboneragihugu**: **n-bon-ir-a -ø- ki-hugu: n→m/-b, i→e/c°-, k→g/-GR**
- Umwana **murizi** ntakurwa urutozi: **mu-rir-yi: r+y→z**
- Ikigo **ndangamuco**: **n-rang- a-ø- muco: r→d/n-**

Umwitozo

1. Garagaza itandukaniro riri hagati y'igisantera, ntera n'izina ntera unatange n'ingero kuri buri bwoko bw'ijambo
2. Garagaza ibisantera biri mu nteruro zikurikira unabishakire intego

   a) Nasuye inzu ndangamurage y'u Rwanda.

   b) Imikino mpuzamahanga irahimbaza.

   c) Nkunda imbyino gakondo.

   d) Inkuru mbarirano iratuba.

III.6. Inyunguramagambo

Igikorwa

Amagambo abirabiri ari mu nteruro zikurikira yanditse mu nyuguti z'umukara tsiri afitanye isano. Umaze gusoma neza interuro ayo magambo arimo, garagaza isano iri hagati y'ayo magambo abirabiri maze utahure inshoza n'ubwoko by'inyunguramagambo.

- **Ishoka** ya Kanamugire iratyaye.
- Iyi **ndyabiti** iracyari nshyanshya.
- Mukamana na bagenzi be bari **gutera** umupira.
- Iyo igihe k'ihinga kigeze, abahinzi bihutira **gutera** imyaka.
- Umuhungu wa Kwizera amaze kuba **ingimbi**.
- Umukobwa umaze kuba **umwangavu** arangwa no kugira isuku.
- Yananiwe kwishyura **umwenda** wa Banki, inzu ye itezwa cyamunara.
- Uyu **mwenda** uranduye umeswe.
- Mu ishuri twakoze **imbata** y'ikiganiro mpaka.
- Nasuye masenge nsanga yoroye **imbata.**

3.6.1. Inshoza y'inyunguramagambo

Mu Kinyarwanda inyunguramagambo ni urwunge rw'amagambo umuntu akenera kugira ngo abashe gusobanukirwa no gusabana n'abandi mu mvugo cyangwa mu nyandiko.

3.6.2. Ubwoko bw'inyunguramagambo

Mu Kinyarwanda hari ubwoko butanu bw'inyunguramagambo ari bwo:impuzanyito (imvugakimwe), imbusane, imvugwakimwe, ingwizanyito n'impuzashusho.

3.6.2.1. Impuzanyito

Inshoza y'impuzanyito

Impuzanyito ni amagambo ahuje inyito. Ni ukuvuga ko ayo magambo aba atavugitse kimwe, atanandikwa kimwe ariko ahuje igisobanuro ku buryo rimwe ryasimbura irindi mu nteruro imwe igitekerezo ntigihinduke.

Ingero:

- Abana: urubyaro
- Indyo: igaburo, ifunguro.

- Umugore utwite: umugore ufite inda.
- Umwana: ikibondo
- Ibyago: amakuba/ ibibazo
- Kurya: gufungura/ kwica isari/gukora ku munwa
- Kuzahaza: kurembya/ kunegekaza
- Umuhanzi: umuhimbyi
- Gupfa: kwitaba Imana/gutaha
- Umukambwe: umusaza

3.6.2.2. Imvugwakimwe

Inshoza y'imvugwakimwe

Imvugwakimwe ni amagambo yandikwa kimwe kandi agasomwa kimwe ariko nta ho ahuriye mu bijyanye n'inyito cyangwa igisobanuro. Ni ukuvuga ko ayo magambo aba asa mu rwego rw'imyandikire ariko adafitanye igisobanuro kimwe. Iyo uyarebye ugira ngo ni ijambo rimwe risobanuye kimwe; ariko si ko biri.

Ingero:

- Umugabo

Umugabo batanga bakora imibare

Umugabo igitsina gabo.

- Kubyara

Kubyara umwana

Kubyara ku igisabo/isekuru/ingoma

Kubyara umuntu yari yashobewe (kumugoboka)

- Inka

Itungo ryo mu rugo

Amasaro bakinisha igisoro

Izo bakoresha mu mukino w'ikibariko (imbata)

- Imbata

Imbata y'umwandiko

Imbata y'itungo

3.6.2.3.Impuzashusho

Inshoza y'impuzashusho

Impuzashusho ni amagambo yandikwa kimwe ariko adasomwa kimwe kandi nta ho ahuriye mu bijyanye n'inyito cyangwa igisobanuro. Ni ukuvuga ko ayo magambo aba asa (ahuje ishusho mu nyandiko isanzwe) ariko uko avugwa ndetse n'igisobanuro nta ho bihuriye. Ayo magambo atandukaniye ku butinde bw'imigemo n'imiterere y'amasaku.

Ingero:

- Inkoko

Inkoko: Itungo

Inkoko: Igikoresho bagososoza imyaka.

- Imyenda

Imyenda: imyambaro

Imyenda: amadeni

- Inda

Inda: igice cy'umubiri

Inda: udusimba tujya mu myenda cyanngwa mu misatsi duterwa n'umwanda.

- Gutara:

Gutara: Gushyira ibitoki mu rwina

Gutara: Gushakashaka cyangwa gukusanya ibintu bitatanye cyane

- Ikiraro

Ikiraro: Iteme bambukiraho

Ikiraro: Inzu y'inka cyangwa andi matungo

- Gutaka

Gutaka: Gusakuza bitewe n'ikikubayeho

Gutaka: Gushyira imitako ku kintu

- Guhuma

Guhuma:Kurwara amaso

Guhuma: Kuvuga kw'impyisi

3.6.2.4. Ingwizanyito

Inshoza y'ingwizanyito

Ingwizanyito ni amagambo yandikwa kimwe, asomwa kimwe ariko afite cyangwa ibisobanuro byinshi. Igisobanuro cya buri jambo gifutuka iyo umuntu yongeyeho icyuzuzo cyangwa imfutuzi.

Ingero:

- Umuti

Umuti w'ibibazo

Umuti uvura indwara

- Gusoma

Gusoma ibitabo

Gusoma misa

Gusoma umuntu

Gusoma ikinyobwa

Gusoma impyisi (Inshoberamahanga)

- Gutera:

Gutera umupira

Gutera icumu

Gutera inyoni

Gutera amagi

Gutera ubwoba

Gutera umugeri cyangwa ikofe

Gutera ibiti

Gutera umuti

Gutera inzugi

Gutera ipasi

- Kwakira:

Kwakira umushyitsi

Kwakira kuruhura undi (umuzigo)

- Gusenga:

Gusenga Imana

Gusenga ikibindi

3.6.2.5. Imbusane

Imbusane ni amagambo afite inyito zinyuranye ari byo byitwa kubusana. Ni ukuvuga ko inyito zayo zivuguruzanya mu ngingo abumbatiye. Mu Kinyarwanda bakunda gukoresha iki kimenyetso giteye gitya **(≠)** bagaragaza amagambo y'imbusane.

Ingero:

- Kuzamuka≠ kumanuka
- Kugaya≠ gushima
- Abagore ≠abagabo
- cyoroshye ≠ kigoye
- kirekire ≠ kigufi
- umuhungu ≠ umukobwa
- ubugwari ≠ ubutwari
- ubukire ≠ ubukene
- amanywa ≠ ijoro

Umwitozo

1. Simbuza mu nteruro zikurikira amagambo ari mu mukara utsindaye impuzanyito zayo.
   a) Umuturanyi wacu Kanakuze **yabyaye** abana babiri.
   b) Witera amabuye muri kiriya giti kirimo **ibyiyoni** utangiza ibidukikije.
   d) Nagiye kwa Sogokuru nsanga adahisha amazi **uruho**.
2. Hitamo rimwe mu magambo wahawe ari mu dukubo, wuzurishe interuro zikurikira imbusane zayo (munini, gutsinda, guhaga, ubushyuhe)
   a) Abakinnyi b'umupira w'amaguru mu kigo cyacu bakunda............................
   b) Iyo abana bavuye ku ishuri baba.........................cyane.
   c) Mu bihugu by'i Burayi ....bumara igihe kirekire.
   d) Uyu murima........................ni wo wezemo ibigori bingana kuriya?
3. Koresha buri jambo muri aya akurikira mu nteruro eshatu zinyuranye.
   a) Gutera. b) Gusoma.
4. Koresha buri jambo muri aya akurikira mu nteruro ebyiri zifite inyito zigaragaza ko ayo magambo ari impuzashusho.
   a) Kuvura
   b) Guhisha
   c) Gushima

III.7. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

1. Vuga ubwoko bw'amagambo ahinduka wize hanyuma kuri buri bwoko bw'ijambo wandike interuro yawe wihimbiye. Ca akarongo kuri ubwo bwoko bw'ijambo ugaragaze intego yaryo n'amategeko y'igenamajwi.
2. Ukoresheje ikeshamvugo rikoreshwa mu mivugo n'inyunguramagambo zitandukanye wize, hanga umuvugo mugufi uvuga ku burenganzira bwa muntu uzawuvugire imbere ya bagenzi bawe.

Ubu nshobora
- Gusesengura no guhanga umuvugo nkoresha ikeshamvugo ritandukanye. - Gukoresha mu nteruro no gutandukanya impuzanyito, imvugwakimwe, impuzashusho, ingwizanyito n' imbusane. - Gusesengura amazina mbonera, ntera, amazina ntera n'ibisantera ngaragaza uturemajambo twabyo kandi nerekana amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
Ubu ndangwa
No kubahiriza uburenganzira bw'ikiremwa muntu no gukangurira abandi kwirinda guhonyora uburenganzira bwa muntu.

III.8. Isuzuma risoza umutwe wa gatatu

umwandiko: Umutego mutindi

Iribagiza yari umukobwa w'uburanga kavukire n'ubupfura bihebuje. Yarangwaga n'imyambarire itigana iya kizungu bikabije kuko we yikundiraga imyambaro gakondo, kandi agakunda ibara ry'idoma muri rusange. Ku murimo we wo kwakira abantu mu Kigo Ndangamuco yakoragamo, yashimwaga n'abantu bose.

Umunsi umwe yazindutse ajya ku kazi ke nk'uko byari bisanzwe. Akihagera, asanga umuyobozi we Gashyeke yahageze ari mu biro. Ni ko kumuhamagara, undi na we aramwitaba.

Akimugera imbere aratangira ati: "Ndagushimira ubwitange n'umurava byinshi bikuranga mu kazi, ku buryo nsanga uri umukozi w'indashyikirwa." Ubwo Gashyeke yabikoze agira ngo abone aho amuhera amwiyegereza bage bagirana ikiganiro kihariye buri gihe. Nyamara Iribagiza utari uzi ikibyihishe inyuma aramusubiza ati: "Murakoze kumbwira ibyiza mumbonaho mu kazi, nange nzakomeza kubabera umukozi mwiza ukorana umurava igihe cyose."

Nyuma y'igihe gito, shebuja Gashyeke amutumaho mu biro bye, ngo amuzamure mu ntera, kubera imikorere ye myiza. Amugira umwungiriza we wa hafi ngo age yakira ubutumwa bw'akazi bwose abe ari we ubusubiza. Ibyo byashimishije Iribagiza wumvaga ari byiza gushimirwa imyitwarire ye no kugirirwa ikindi kizere agahabwa inshingano nshya.

Ntibyatinze shebuja amutumaho nk'ibisanzwe ariko afite undi mugambi kuri we. Yari yarabuze aho yamuhera kuko yari azwiho ubwitonzi n'ukwiyubaha gukomeye kandi akubaha buri wese. Ubwo Gashyeke

amuhereza ibaruwa y'ubutumwa bw'akazi bwagombaga kumara iminsi itanu bari i Rubavu bombi. Iribagiza abwira ababyeyi be iby'ubutumwa bw'akazi yahawe kuko nta na rimwe yabahishaga gahunda ze z'akazi kubera ikizere yabagiriraga. Se abubonye agira amakenga.

Yahise ahamagara umuporisi bari baziranye wakoreraga i Rubavu kuzamukurikiranira umutekano w'umukobwa we nagera muri Serena Hoteri. Ibyo yabikoze mu ibanga atamenyesheje Iribagiza ndetse na nyina. Bageze kuri Hoteri bari bateguriwe gucumbikamo, Iribigiza ahabwa urufunguzo rw'icyumba yagombaga kuraramo. Nyamara ntiyari azi ko umuyobozi we Gashyeke yahawe n'abakozi ba Hoteri urundi rufunguzo rw'icyumba ke kugira ngo bimufashe kugera ku mugambi mubisha wo kumufata ku ngufu yari yateguye. Igicuku kinishye, Gashyeke aranyonyomba maze akingura buhorobuhoro icyumba cya Iribagiza. Yiroha mu buriri, aba yambuye iribagiza ikanzu yo kurarana y'umweru yari yambaye, ashaka kumufata ku ngufu, batangira kugundagurana ari nako Iribagiza ataka atabaza.

Umuporisi wari wasabwe gukurikiranira hafi umutekano w'Iribagiza, aba yumvise Iribagiza ataka, arira yihutira kujya kureba icyo abaye. Asaba abakozi ba hoteri gufungura icyo cyumba, batungurwa no gusanga Iribagiza arwana n'umuyobozi we ashaka kumufata ku ngufu. Bamwambika amapingu ndetse n'uwamufashije muri uwo mugambi na we atabwa muri yombi bashyikirizwa inzego zishinzwe guhana ibyaha by'ihohotera. Porisi yasize yihanangirije abakozi ba hoteri ko badakwiye guha icyuho abagizi ba nabi baba bashaka gukorera ibikorwa by'ihohoterwa mu macumbi yabo. Bongeraho ko uzafatwa azahanwa by'intangarugero.

Kuva ubwo Iribagiza yahise ashinga ihuriro rirwanya ihohoterwa rishingiye ku gitsina kandi riharanira kwimakaza umuco wo kubahiriza uburenganzira bw'ikiremwa muntu muri rusange.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko.

Subiza ibibazo bikurikira.

1. Ni nde munyarubuga mukuru uvugwa muri uyu mwandiko?
2. Ni iki cyateye Gashyeke kuzamura Iribagiza mu ntera nk'umukozi w'indashyikirwa?
3. Ni iki cyapfubije umugambi mubisha Gashyeke yari yateguye?
4. Ni izihe nsaganyamatsiko z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko? Sobanura mu nshamake buri nsanganyamatsiko.
5. Vuga muri make uburyo abahohotera abandi bashobora kushyira ubuzima bwabo mu kaga.
6. Ni iyihe nyigisho y'ingenzi ukuye muri uyu mwandiko?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura kandi ukoreshe mu nteruro amagambo akurikira:
   a) Indashyikirwa
   b) Amakenga
   c) Kunyonyomba
2. Huza ijambo riri mu ruhushya rwa mbere n'imbusane yaryo iri mu ruhushya rwa kabiri

Ijambo	Imbusane
Ibyiza	Kugawa
Shebuja	Ibibi
Kwiyubaha	Kumanura mu ntera
Gushimwa	Nyirabuja
Kuzamura mu ntera	Kwisuzuguza

3. Ongera usome umwandiko "Umutego mutindi", ushakemo impuzanyito z'amagambo akurikira:
   a) Arafungwa
   b) Imyifatire
   c) Imirimo
   d) Intangarugero.
4. Koresha buri jambo muri aya akurikira mu nteruro ebyiri zifite inyito zinyuranye.
   a) Ikirere
   b) Intama
5. Andika nteruro ebyiri zigaragaza izindi nyito z'ijambo ryanditse n'umukara tsiri.

   Rukundo ni we **utera** indirimbo mu itsinda ndirimbamo.

6.Tandukaya amagambo y'imvugwakimwe wihitiyemo ukoreshe interuro.

7. Wifashishije ingero eshatu, sobanura ingwizanyito.
8. Koresha interuro maze utandukanye amagambo abiri y'impuzashusho.

III.Ibibazo by'ikibonezamvugo

1. Soma igika cya mbere cy'umwandiko "Umutego mutindi"utahuremo amazina gakondo, ntera, amazina ntera n'ibisantera.

2. Garagaza intego n'amategeko y'igenamajwi by'amagambo yanditse n'umukara tsiri.

   a) Umutego **mutindi** ushibukana nyirawo.

   b) Iribagiza yambaraga **imyenda** y'**ibara** ry'**idoma**.

   c) Iribagiza yahawe igihembo cy'umukozi wagaragaje imikorere ye **myiza.**

   d) Yaguze ikanzu yo kurarana y'**umweru.**

IV. Ibibazo ku muvugo

Hitamo imwe mu nsanganyamatsiko zikurikira maze uhange umuvugo mugufi utarengeje imikarago makumyabiri:

a) Umwana ni umutware.

b) Uburenganzira bwe nibwubahirizwe.

Mu muvugo wawe hagaragaremo ikeshamvugo rinyuranye(ijyana zinyuranye, imibangikanyo inyuranye, ihwanisha, igereranya,...)

UMUTWE WA 4:

KUBUNGABUNGA IBIDUKIKIJE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe:

- Gusesengura umwandiko agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Guhina no guhanga umwandiko yubahiriza amabwiriza yabyo.
- Gusesengura bimwe mu binyazina.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ku bwawe urumva hakorwa iki ngo ibidukikije bibungabungwe? Ni nde ugomba gufata iya mbere muri iki gikorwa?

IV.1. Umwandiko: Tubifate neza

Ubuso bunini bw'isi bugizwe n'amazi. Amazi aza ku isonga mu byangombwa nkenerwa by'ibanze mu buzima bwa buri munsi bwa muntu. Akenerwa kandi mu mibereho y'inyamaswa, mu buhinzi, mu nganda, mu kuzamura ingufu z'amashanyarazi no mu bwikorezi.

Amazi turayanywa, turayatekesha, tuyifashisha mu isuku, yuhira imyaka, avamo n'ingufu z'amashanyarazi akoreshwa mu bikorwa binyuranye. Amazi kandi atuma twidagadura, yifashishwa mu bwikorezi bw'abantu n'ibintu, akurura ba mukerarugendo bakadusigira amadovize akaba n'inturo y'ubwoko bumwe na bumwe bw'inyamaswa. Ibi byose ntibyaboneka ayo mazi adahari kandi asukuye.

Ibishanga ni byo soko y'amazi ariko ntabungabungirwa muri byo gusa. Kuyabungabunga bigomba gutangirira ku misozi aho dutuye kuko ni ho aturuka agana mu bishanga. Imigi itandukanye isohora amazi mabi cyane ava mu ngo n'ava mu nganda akubiyemo imyanda myinshi. Ayo mazi rero ntakwiye kurekwa ngo yirohe mu bishanga kuko aba agizwe n'ibintu byinshi byahumanya amazi yabyo. Ayo mazi akwiye kugenerwa aho yakusanyirizwa, akabanza gutunganywa akabona kongera gukoreshwa. Ikindi kandi ibishanga bikwiye gutunganywa kuko ari imwe mu ngamba zo kubungabunga amazi abirimo. Ibishanga bitunganyije birushaho kubyazwa umusaruro kandi n'amazi abirimo agafatwa neza ku buryo mu gihe izuba riba ryabaye ryinshi nko mu mpeshyi ya mazi yifashishwa mu kuvomerera imyaka.

Mu kubungabunga ibishanga muri rusange n'amazi by'umwihariko, hakenewe guterwa amashyamba ku buso bwagenwe kuko agira uruhare mu gutanga imvura ku gihe no gusukura ikirere. Ku misozi hakwiye gucukurwa imirwanyasuri ifata amazi y'imvura kugira ngo adatera isuri ikanduza imigezi n'ibishanga kandi dukeneye amazi abiturukamo. Ikindi kandi amazi yo ku mazu akwiye gufatirwa ingamba agashyirwa mu bigega agakoreshwa imirimo ikenera amazi menshi nk'ubwubatsi n'ibindi mu rwego rwo kunganira aba yamaze gutunganywa. Hari ubwo imiyoboro y'amazi ishobora kwangizwa n'ibindi bikorwa nko kubaka imihanda n'ibindi, amazi akameneka. Ni inshingano za buri wese kubimenyesha inzego zibishinzwe kuko iyo apfuye ubusa ntaba asubiraho ahubwo aba agabanuka kandi ejo azakenerwa.

Ku nkengero z'imigezi, inzuzi n'ibiyaga hakwiye guterwa ibiti nk'imigano n'ibindi byatsi bifasha gufata amazi no kurwanya isuri ishobora kwirohamo bityo igatuma imigezi isibwa n'isuri, amazi ayigize akagabanuka. Igikorwa cy'ubuhinzi butitaruye amazi na cyo kiri muri bimwe mu biyanduza bigatuma agenda agabanuka. Si byo gusa, isuri iturutse mu mirima n'ifumbire byiroha mu mazi bikaba intandaro y'amarebe; akaba ari ikimera gihumanya amazi ndetse kikanatuma ibiyaga bisibama. Ni ngombwa rero ko buri muturage amenya impamvu gusatira amazi ahakorera ibikorwa by'ubuhinzi atari byiza kuko biyangiza kandi ejo azayakenera mu kuvomerera ya myaka. Ni byiza gusiga ubuso butagira ikindi bukorerwaho hagati y'amazi ayo ari yo yose yaba ay'imigezi, inzuzi n'ibiyaga n'ubutaka bugenewe guhingwa.

Igabanuka, ibura ry'amazi meza ndetse no gukabya kuba menshi (isuri n'imyuzure), bituma habaho ingaruka zinyuranye mu mibereho y'abantu n'ibindi binyabuzima. Abantu benshi ku isi bapfa bazira kunywa amazi mabi abandi bakazira umwuma. Impiswi n'izindi ndwara ziterwa n'umwanda bizahaza abantu benshi kandi ari na bo babyikururiye.

Mu kwanzura, birakwiye ko amazi dufite tuyabungabunga kuko adufitiye akamaro kanini. Ntitwakwirengagiza ko tuyakenera mu ngeri nyinshi z'ubuzima ndetse no mu bikorwa byacu. Amazi tuyifashisha mu gutunganya ibidutunga, mu isuku y'aho dukorera, aho dutuye n'ibindi. Ntawabona icyo ayanganya. Turusheho kuyabungabunga tuyarinda ibyayangiza ndetse duharanira isuku yayo kuko ni ryo pfundo ry'ubuzima. Utayafashe neza yaguteza ingaruka zishobora no kuganisha ku rupfu. Tumenye ko ari ngombwa ariko nanone tumenye ko ashobora kuba isoko y'ingorane aho ashobora kuba nk'intandaro y'imyuzure, isuri n'indwara zitandukanye, kandi byose bituruka ku bikorwa bya muntu iyo yirengagije ko kuyabungabunga ari iby'ibanze.

4.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Soma umwandiko "Tubifate neza", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitozo

1. Uzurisha izi nteruro amagambo ukuye mu mwandiko.
   a) ……………………….byinshi byo mu Rwanda bihingwamo umuceri.
   b) Twirinde ibintu ibyo ari byo byose………………………. amazi kuko adufitiye akamaro.
   c) Gutera ibiti ku misozi no gufata amazi aturuka ku mazu bituma amazi atemba ataba menshi bityo bigakumira…… …………………………n'……………………………..
   d) Kubungabunga amazi n'ibishanga ni ………………………………….za buri wese.
2. Shaka impuzanyito z'amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko
   a) Kuhira
   b) Impeshyi
   c) Gihumanya

4.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Tubifate neza" maze usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Sobanura impamvu ari ngombwa kubungabunga ibishanga?
2. Ni inde ufite inshingano zo kubungabunga amazi n'ibishanga?
3. Igikorwa cy'ubuhinzi butiratuye ibiyaga, imigenzi, inzuzi ndetse n'ibishanga bushobora gutera izihe ngaruka?
4. Ni ibihe bikorwa by'ingenzi byo kubungabunga amazi n'ibishanga byavuzwe mu mwandiko?
5. Ni iyihe mpamvu tugomba gutera ibiti ku nkengero z'imigezi, inzuzi n'ibiyaga?

4.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Tubifate neza" maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni akahe kamaro ko kubungabunga ibidukikije mu iterambere ry'Igihugu?
2. Ni ibihe bikorwa byo kubungabunga amazi n'ibishanga bikorwa mu karere utuyemo?
3. Nyuma yo gusobanukirwa n'ingaruka zishobora guterwa no kutabungabunga amazi n'ibishanga zavuzwe mu umwandiko "Tubifate neza" ni izihe ngamba ufashe mu kubungabunga ibidukikije muri rusange?
4. Ni iyihe ngingo y'ingenzi igaragara muri buri gika?

IV.2. Ihinamwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Tubifate neza" hanyuma uhere ku ngingo y'igenzi ya buri gika maze ukore umwandiko mugufi. Hera kuri uwo mwandiko umaze gukora maze utahure inshoza y'ihinamwandiko, uburyo bwo gukora ihinamwandiko, amabwiriza y'ihinamwandiko n'akamaro k'ihinamwandiko.

4.2.1. Inshoza y'ihinamwandiko

Guhina umwandiko ni ukuvuga mu magambo makeya, igitekerezo cyangwa ingingo ziri kuvugwa muri uwo mwandiko, wibanda ku z'ingenzi.

4.2.2. Uburyo bwo gukora ihinamwandiko

Ushobara gukora ihinamwandiko muri ubu buryo:

a) **Ihina ry'igika ku gika**: Hano ufata igitekerezo kiri muri buri gika ukakivuga mu mirongo mike ishoboka ukurikije uko ibika bikurikirana kuva ku ntangiriro kugera ku musozo

b) **Ihina rusange:** Aha ufata igitekerezo nyamukuru kivugwa mu mwandiko ukakivuga uhereye ku ngingo z'ingenzi zigishamikiyeho ariko mu magambo makeya kandi ukabisobisonura neza.

4.2.3. Amabwiriza y'ihinamwandiko

Uhina umwandiko agomba:

- Kumva neza insanganyamatsiko iri mu mwandiko
- Kuvuga ku bitekerezo biri mu mwandiko nta bindi yongeramo avanye hanze yawo.
- Kumvikanisha igitekerezo muri make
- Kutandukura ibiri mu mwandiko uko byakabaye.
- Gukoresha imvugo yabugenewe yirinda imvugo nyandagazi
- Gukoresha imvugo yoroheje yumvwa na buri wese.

4.2.4. Akamaro k'ihinamwandiko

- Gusuzuma niba umuntu yumvise insanganyamatsiko ikubiye mu mwandiko.
- Kumenyereza umuntu kuvuga mu nshamake kandi mu magambo ye ibitekerezo bikubiye mu mwandiko atarondogoye.
- Gutoza umuco wo kurobanura iby'ingenzi ukavuga ibintu urasa ku ntego .

Umwitozo

Ukurikije uburyo bwo gukora ihinamwandiko ndetse n'amabwiriza abigenga, hina umwandiko" Umutego mutindi" uri mu isuzuma risoza umutwe wa gatatu.

IV.3. Amoko y'imyandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Tubifate neza". Ukurikije uko ibitekerezo biwurimo bikurikirana n'imiterere yawo, wavuga ko umwandiko ari iki? Kora ubushakashatsi utahure kandi usobanure amoko y'imyandiko.

4.3.1. Inshoza y'umwandiko

Umwandiko ni ibitekerezo biba byarahimbwe n'umuntu, akabikusanyiriza hamwe mu nyandiko kugira ngo abigeze ku bandi. Mu Kinyarwanda imyandiko iri ukwinshi dukurikije ibiyivugwamo n'uburyo ihimbye. Urugero nk'ibivugwa mu mugani si kimwe n'ibivugwa mu ndirimbo amahamba n'ibindi.

4.3.2. Amoko y'imyandiko

Imyandiko ibamo iy'ubuvanganzo nyemvugo bwahozeho mbere y'umwaduko w'abazungu (nk'imigani, ibitekerezo, ibisigo, ibyivugo, indirimbo, imbyino, n'indi) n'imyandiko y'ubuvanganzo nyandiko yitabiriwe aho abantu bamenyeye kwandika. Imyandiko y'ubuvanganzo nyandiko ifite imisusire mishya n'imyubakire cyangwa uruhererekane rw'ingingo usanga byihariye. Turebye ku buryo ibitekerezo biri mu myandiko y'ubuvanganzo nyandiko bitondetse no ku buryo bwo gusesengura ikivugwa, dusanga igabanyijemo amoko atanu ari yo: umwandiko mbarankuru, ntekerezo, mvugamiterere, nsesengurabumenyi na mvugamateka.

4.3.2.1. Umwandiko mbarankuru

Umwandiko mbarankuru ni igihangano gishingiye ku kubarira abandi ibyabaye ubivuye imuzingo ukagera ku ndunduro; ariko mu buryo bworoheje butarimo gusesengura impamvu zabiteye n'ingaruka zabyo. Umubarankuru yivugira inkuru z'ibyo yabayemo cyangwa yiboneye ubwe akabirondorera abandi. Urugero, umubarankuru ubaze inkuru z'umunsi we wa mbere agera ku ishuri, uwo mwandiko yaba akoze waba ari mbarankuru.

1. **Ibiranga umwandiko mbarankuru:**

Umwandiko mbarankuru urangwa:

a) Imvugo y'ibiganiro

Iyo tuvuga tuganira, iyo twandika ibaruwa, iyo dutanga ibitekerezo ku ngingo iyi n'iyi, dukoresha uburyo bw'imvugo y'ibiganiro, kuko haba hari uvuga n'ubwirwa. Ubwo buryo bwo kuvuga cyangwa imyandiko ikozwe muri ubwo buryo, bugaragazwa mbere na mbere n'ibihe inshinga zitondaguwemo: indagihe, impitakare, n'inzagihe.

Izo nshinga zerekana igihe igikorwa cyabereye ugereranyije n'igihe bavugira. Ibyo bihe kandi bigaragaza uvuga uwo ari we n'ubwirwa mu gihe iki n'iki. Hashobora no gukoreshwamo impitakera ndetse n'indagihe y'ubusanzwe, ariko nta mpitagihe yonyine ishobora kuzamo.

b) Ubara inkuru cyangwa uvuga/Umubarankuru

Ubara inkuru atandukanye cyane n'umwanditsi w'inkuru. Ni yo mpamvu hatagomba kwitiranywa umwanditsi (umuntu uzwi wabayeho cyangwa ukiriho), n'ubara inkuru ugaragara mu mwandiko. Ubara inkuru agira umwanya cyangwa uruhare mu nkuru mu buryo bubiri:

- Ubara inkuru adafitemo uruhare

Icyo gihe umwanditsi avuga ibyo abandi banyarubuga bakoze, adafitemo uruhare, ku buryo atagaragaramo yivugaho, cyangwa ngo atange ibitekerezo.

- Ubara inkuru ari n'umunyarubuga

Ubara inkuru ari mu rubuga ashobora kubara inkuru ayifitemo uruhare nk'umunyarubuga. Bene uwo munyarubuga aba avuga ibyamubayeho, ibyo we ubwe yagizemo uruhare cyangwa agatanga ibitekerezo abyiyerekejeho. Ubu buryo bukunze gukoreshwa mu bitabo by'abanditsi bavuga ku buzima bwabo.

2. Imiterere y'umubarankuru

Umubarankuru ashobora gufata imiterere itandukanye bitewe n'ubushobozi afite bwo kugera aho inkuru ibera hose no kumenya ibyabereye ahantu aho ari ho hose cyangwa ubwo bushobozi bukaba bufite aho bugarukira. Kubera izo mpamvu, ubara inkuru ashobora kwitwara ku buryo butatu butandukanye ari bwo: umubarankuru ubona byose (umumenyabyose), umubarankuru urebera imbere mu rubuga (utarenga urubuga), n'umubarankuru urebera hanze y'urubuga (utabona ibiri imbere mu rubuga).

a) Umubarankuru ubona byose

Ibyo uwo mubarankuru avuga biba birenze ubumenyi n'ubushobozi bw'abanyarubuga. Ntagira umwanya umwe wihariye, abivuga nk'umunyamateka uzi byose, uhindura umwanya n'uburyo aboneramo ibyo avuga. Ashobora kuvuga ibyabereye ahantu aho ari ho hose haba mu ijuru, ikuzimu, n'ahandi; akagaragaza ibitekerezo biri mu mitima y'abanyarubuga, ibyabayeho kera n'ibizaza.

Ubwo buryo butanga inzira yagutse yo gusesengura insanganyamatsiko mu mwandiko, ariko bushobora gutuma bigaragara nk'aho atari ukuri kuko buteganya umubarankuru ufite ubushobozi n'ububasha burenze ubwa muntu.

b) Umubarankuru urebera imbere mu rubuga gusa

Amakuru atanga ntarenga ubumenyi n'ubushobozi bw'umuntu. Ibyo avuga ntibirenga ubushobozi bwite bwo kugera ku bivugwa.

Ubwo buryo butuma hari ibyo utabona uko uvuga, ariko bugatanga ibintu bishobora kwemerwa nk'ukuri, kuko bugarukira ku byashoborwa n'umuntu bityo usoma akabyumva mu buryo bumworoheye.

c) Umubarankuru urebera hanze y'urubuga

Amakuru atangwa n'umubarankuru ashingira gusa ku byo abonera inyuma. Nta sesengurabitekerezo rijyamo kuko aba atazi ibitekerezo biri mu mitima y'abanyarubuga.

4.3.2.2. Umwandiko ntekerezo

Umwandiko ntekerezo ni umwandiko ugambiriye gutanga ibitekerezo ariko noneho bigomba gusobanurwa, kugaragazwa n'ingero, ndetse n'ibipimo by'imibare n'ubundi bumenyi. Uwandika bene uwo mwandiko agomba gutanga ibisobanuro bifatika kuri buri gitekerezo atanze, akerekana ko hari abandi babibonye nka we, akagaragaza n'inkomoko y'ibyo uvuga; kuko aba agambiriye ko babyemera.

Imyandikire y' umwandiko ntekerezo iba inoze kandi ibitekerezo byawo bikurikiranye neza.

4.3.2.3. Umwandiko mvugamiterere

Ni umwandiko uvuga imiterere y'ikintu, ukaba ugambiriye gutanga ishusho yacyo. Nyiri ugukora uwo mwandiko yivugira ibintu uko abibona. Ashobora kuvuga ibyiza aho abandi babona ibibi, cyangwa akabona ko icyo abandi bita kiza kuri we ari inenge. Nta wamubaza kwisobanura ku gitekerezo ke. Bene iyi myandiko ikunze gukoresha amagambo agereranya n'arata ibintu hibandwa cyane cyane ku mikoreshereze y'imfutuzi

Umwandiko mvugamiterere urangwa n'imvugoshusho zikoreshwa ndetse n'amagambo avuga imiterere cyanecyane ataka ikivugwa, agaragaza ubwiza cyangwa inenge byacyo.

Imyandikire y'umwandiko mvugamiterere iba inoze kandi ibitekerezo byawo bikurikiranye neza.

4.3.2.4. Umwandiko nsesengurabumenyi

Umwandiko nsesengurabumenyi ni urubuga rwo gutuma abantu barushaho gusangira amakuru agamije guhanga cyangwa kwimakaza ubumenyi. Ni umwandiko ugambiriye kwigisha no gutanga ubumenyi, wibanda ku mibare, ugaharanira gutanga ibisobanuro nyurabwenge uhereye ku bipimo n'ibigereranyo by'imibare. Imyandiko wakubira muri iri tsinda ni imyandiko irebana n'ubushakashatsi buba bugamijwe gutangazwa.

Urugero:

Imyandiko ivuga ku miterere ya sida, uko ihagaze mu bihugu bigikennye, ingano y'abantu imaze guhitana n'ingamba zo kuyihashya.

4.3.2.5. Umwandiko mvugamateka

Ni umwandiko wibanda ku gukurikiranya neza ibyabaye mu gihe cyashize, ugambiriye kubimenyesha abatarabibonye cyangwa kwibutsa ababibonye ariko batakibyibuka. Wibanda rero ku kubikurikiranya neza mu gihe, ukavuga ababigizemo uruhare, icyabiteye n'ingaruka byagize.

Imyandiko mvugamateka yiganjemo amateka y'umuntu wabaye ikirangirire. Ivuga ku buzima, ibikorwa n'ibigwi by'indashyikirwa

Urugero:

Uwakwandika umwandiko uvuga ibigwi n'imibereho bya Mandela wo muri Afurika y'Epfo yaba akoze umwandiko mvugamateka

Ikitonderwa:

Ushobora guhanga ubwo bwoko bw'imyandiko bwose ufite insanganyamatsiko imwe

Urugero :

Wanditse umwandiko ku nsanganyamatsiko ikurikira « Ishyamba rya Nyungwe » ushobora :

- Gusesengura aho riri ku ikarita, impamvu habamo amoko y'ibiti ibi n'ibi, akamaro rifitiye u Rwanda n'isi, uburyo bwo kuribungabunga, igihombo ryatera Igihugu riramutse rifashwe nabi, ukaba wanditse umwanndiko nsesengurabumenyi.
- Kuvuga amateka yaryo, ukaba wanditse umwandiko mvugamateka
- Kuvuga imiterere yaryo urishimagiza cyangwa urisesereza, ukaba wanditse umwandiko mvugamiterere.
- Gutanga igitekerezo ko uwaritema akahahinga icyayi ari byo byagirira u Rwanda akamaro kuruta ishyamba, ukaba wanditse umwandiko ntekerezo.
- Kubara inkuru iryerekeyeho, ukaba wanditse umwandiko mbarankuru.

Umwitozo

1. Garagaza ibyibandwaho mu gihe handikwa umwandiko nsenseguranbumenyi.
2. Vuga mu nshamake uko wabigenza uramutse usabwe kwandika umwandiko mvugamiterere ku kintu runaka
3. Vuga muri make itandukaniro riri hagati y'umwandiko mbarankuru n'umwandiko ntekerezo.
4. Mu myandiko twize, ni uwuhe uri mu bwoko bw'imyandiko mbarankuru? Sobanura.
5. Tanga nibura ingero eshatu z'imyandiko mvugamateka waba warasomye hanyuma ukore inshamake (Ihinamwandiko) y'umwe muri yo.

IV.4. Ihimbamwandiko/ihangamwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Tubifate neza" hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

Ushingiye ku buryo umwanditsi yakurikiranyije ibitekerezo ni ibihe bice by'ingenzi bigize umwandiko "Tubifate neza"? Bigaragaze maze utahure inshoza y'ihangamwandiko n'ibyo wakwitaho mu gihe uhanga umwandiko.

4.4.1. Inshoza y'ihangamwandiko

Guhanga umwandiko ni uburyo bwo kubaka ibitekerezo bishingiye ku nsangamatsiko runaka, ukayirambura ku buryo bw'umudandure ugenda ukurikiranya ibitekerezo byubakiye ku gitekerezo k'ingenzi mu buryo bw' inyurabwenge.

Uhanga umwandiko agomba kubanza kubaka ibitekerezo cyangwa kubishushanya mu bwenge nyuma akabishyira mu nyandiko.

4.4.2. Ibyitabwaho mu guhanga umwandiko

a) Guhitamo insanganyamatsiko.

Mbere yo kwandika ubanza gutekereza ku nsanganyamatsiko ushaka kwandikaho.

b) Guhitamo ubwoko bw'umwandiko

Mbere yo kwandika ugomba gihitamo ubwoko bw'umwandiko kugira ngo ugene imisusire yawo kuko imyandiko itaba iteye kimwe.

c) Gusesengura no kumva neza insanganyamatsiko.

Kuyisoma witonze, ukayisesengura, ushaka inyito z'amagambo ayigize. Impamvu ni uko ijambo rimwe rishobora kugira inyito nyinshi. Gushakamo kandi ijambo cyangwa amagambo fatizo yaguha inzira n'imbibi by'insanganyamatsiko. Iyi ntambwe ni ingenzi kuko ntushobora kubona ibitekerezo utanga ku bintu nawe ubwawe utumva neza.

d) Gukusanya ibitekerezo ku nsanganyamatsiko.

Iyo umaze kumva neza insanganyamatsiko, utangira kwandika ku rupapuro rwo guteguriraho ibitekerezo. Ukusanya ingero, amagambo meza yavuzwe n'abandi, ibyawe ubwawe waba uzi, n'ibindi. Biba byiza iyo insanganyamatsiko wandikaho uyiziho byinshi, kandi ugashingira ku bintu bifatika.

e) Guhitamo ibitekerezo by'ingenzi.

Iyi ntambwe igufasha guhitamo ibitekerezo by'ingenzi, ukegeranya ibihuye, ukabikurikinya mu buryo bwuzuzanya kandi hitawe ku njyabihe y'ibikorwa.

f) Gukora imbata y'umwandiko.

Iyi ntambwe igufasha kumenya uko ukurikiranya ibitekerezo byawe mu gihe wandika. Imbata y'umwandiko igizwe n'ibice bine by'ingenzi ari byo umutwe, intangiriro, igihimba n'umusozo (umwanzuro).

- Umutwe

Mbere yo kwandika uhitamo umutwe ushingiye ku nsanganyamatsiko ushaka kwandikaho. Umutwe ugomba kuba mugufi kandi ujyanye n'insanganyamatsiko. Ugomba kuba witaruye ibindi bice by'umwandiko kandi wanditse mu buryo butandukanye na byo.

- Intangiriro

Muri iki gice, werekana ko wumva insanganyamatsiko wahawe, maze ugatera amatsiko ku byo ugiye kwandika. Ni ukuvuga ko intangiriro igomba kuba iteye amatsiko ku buryo uyisoma agira amatsiko yo gusoma ibikurikiyeho. Urondora muri make ingingo ziri buvugwe utazisobanuye. Si byiza guhita ugaragaza ibitekerezo byawe ukiri mu ntangiriro. Igice k'intangiriro kigomba kuba kigufi ugereranyije n'ibindi bice by'umwandiko.

- Igihimba

Igihimba ni igice utangamo ibitekerezo bisobanuye cyangwa biherekejwe n'ingero. Muri iki gice ni ho uvuga yisanzura agasobanura ibyo yamenyesheje mu ntangiriro. Yirinda kuvangavanga ibitekerezo ashyiramo ibyo atavuze mu ntangiriro. Mu gihimba utanga ibitekerezo gusa ukirinda kugaragaza umwanzuro. Mu gutanga ibitekerezo muri rusange, ibyiza ni uguhera ku gitekerezo wowe ubwawe uha agaciro gato ugasoreza ku gitekerezo kiremereye kurusha ibindi.

Mu gihimba, biba byiza buri ngingo igize igika kihariye kandi ikavugwaho mu buryo butarondogoye. Iyo urangije kuvuga ku ngingo imwe, uvuga ku yindi. Mu rwego rwo gukurikiranya ingingo mu buryo bw'inyurabwenge, hari amagambo yabugenewe ugomba gukoresha wunga ibitekerezo cyangwa ibika. Twavuga nka: **byongeye kandi…, nakongeraho ko…, nta n'uwakwirengagiza ko…, nta n'uwakwibagirwa ko…, ikindi kandi…** n'andi menshi.

- Umusozo

Umusozo ni igice kigaragaramo inshamake y'ibyavuzwe mu gihimba. Muri iki gice ni ho utanga igisubizo k'ikibazo umusomyi aba yibajije mu ntangiriro cyangwa se umumara amatsiko yari afite atangira gusoma. Mu gusoza, uwandika avuga muri make ibyavuzwe mu gihimba agaragaza ko ari ko byagombaga kurangira cyangwa se agatanga inama igihe ari ngombwa. Iyo ari umwandiko usaba kugaragaza aho umwanditsi abogamiye, ni muri iki gice agaragarizamo umwanzuro we.

g) Kwandika

Mu kwandika uwandika yubahiriza insanganyamatsiko, imbata yateguye n'amategeko y'imyandikire. Ni ukuvuga: imvugo ikwiye kandi iboneye, kutavangavanga indimi, kudasubira mu magambo, isanisha ry'amagambo, kubahiriza ikibonezamvugo n'ibindi. Yandika kandi akurikiranya ibitekerezo mu buryo bw'inyurabwenge kandi yubahiriza indeshyo y'umwandiko.

Kwandika bishobora gukorwa ntibirangire ako kanya bitewe n'insanganyamatsiko wandikaho, ubwoko bw'umwandiko wandika cyangwa uburebure bw'umwandiko ushaka kwandika. Kwandika rero bishobora gufata igihe kirekire kugira ngo ushobore kunoza umwandiko wawe. Ibyo bituma ubona umwanya uhagije wo gusubira mu byo wanditse, ugakuramo ibitari ngombwa, ibyisubiramo, ndetse ukongeramo ibyaba bibuzemo. Muri iki gice kandi, ni ho ushakisha amagambo yabugenewe kandi aryoshye ndetse ukaba washyiramo ibitekerezo n'ingero zishimishije, izisekeje, ariko byose bigusha ku ngingo ugambiriye kuvugaho.

Umwitozo

Kora imbata kandi uhimbe umwandiko mbarankuru kuri imwe mu nsanganyamatsiko zikurikira:

a) Ibyiza bitatse u Rwanda.

b) Nasuye Pariki y'Akagera.

IV.5. Umwandiko: Bamugiriye inama

Bugingo na Gatesi biga mu mwaka wa kane w'amashuri yisumbuye. Baraturanye, bityo iyo bavuye ku ishuri bakunda gutahana bakagenda baganira bungurana ibitekerezo ku byo bize mu ishuri.

Umugoroba umwe bavuye ku ishuri bageze ku ishyamba banyuragamo, Bugingo abwira Gatesi ati: "Dore uriya muntu utema ibiti biteze! Uziko ari wa musaza Kanyandekwe! Arimo kwangiza ibidukikije!" Gatesi ahita amubwira ati: "Nange ndamubonye koko! Twari dukwiriye kujya kubimenyesha umuyobozi w'umudugudu wacu ariko reka tumwegere tumubwire ingaruka zo gutema ibiti biteze."

Bugingo na Gatesi bahise bamwegera bamusaba kureka gutema ibyo biti. Kanyandekwe ababwira ko atareka kubitema kuko akeneye ibiti byo kubaka ikibuti k'inkwavu ze. Bugingo yamusobanuriye ko mu

ishuri ryabo bize ko yaba amashyamba ya Leta, yaba ay'abaturage ku giti cyabo nta muntu ugomba kuyasarurura uko yiboneye atabiherewe uburenganzira. Yakomeje amubwira ko buri muntu wese agiye asarura amashyamba uko yiboneye, imisozi imwe n'imwe yajya isigara yambaye ubusa bikaba intandaro y'isuri.

Kanyandekwe wari umaze kuryoherwa n'ibisobanuro bya Bugingo, yarambitse umuhoro we hasi, amusaba gukomeza kumubwira ibyiza byo kubungabunga amashyamba.

Gatesi ntiyaretse Bugingo akomeza kumusobanurira wenyine na we avuga ko amashyamba atuma duhumeka umwuka mwiza, ari intaho y'inyoni z'amoko anyuranye, udusimba n'udukoko. Yasoje avuga ko ari ngombwa gutera amashyamba mashya no kuvugurura asanzwe kandi ko aterwa agomba kuruta ubwinshi asarurwa aka ya mvugo igira iti: «Nutema kimwe, uge utera bibiri».

Kanyandekwe yashimiye cyane Gatesi na Bugingo agira ati: "Bana bange burya koko 'Gusaza ni ugusahurwa', hari amakuru menshi mumbwiye ntari nzi. Uhereye none sinzongera guhirahira ntema ibiti byaba ibyange cyangwa ibya Leta bitarageza igihe cyo gusarurwa. Mukomeze mwige neza kandi muge muhugura abandi". Abasezeraho barataha.

4.5.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Bamugiriye inama", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwadiko wifashishije inkoranyamagambo.

4.5.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Bamugiriye inama" usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Gatesi na Bugingo bari bavuye he?
2. Ni ikihe gikorwa Gatesi na Bugingo basanze Kanyandekwe akora?
3. Ni izihe ngaruka zo gusarura amashyamba mu kajagari?
4. Ni akahe kamaro k'amashyamba kavugwa mu mwandiko?
5. Ni ubuhe buryo buvugwa mu mwandiko bwafasha mu kongera amashyamba.

4.5.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Bamugiriye inama" usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa mu mwandiko?
2. Ni izihe ndangagaciro Gatesi na Bugingo bagaragaje?
3. Ni iki washima Kanyandekwe?
4. Ni irihe somo ukuye muri uyu mwandiko?

Umwitozo

1. **Ubaka interuro ukoresheje amagambo akurikira: ikibuti, guhirahira**
2. Simbuza amagambo y'umukara tsiri ari muri izi nteruro imbusane zayo ukuye mu mwandiko "Bamugiriye inama".

   a) Mu gitondo Kanyandekwe yagiye gutema ibiti mu ishyamba.

   b) Abana bakunda **kuryoherwa** n'ibiganiro by'abantu bakuru

IV.6. Amagambo ahinduka: Ibinyazina

Igikorwa

Soma igika gikurikira kivuye mu mwandiko "Bamugiriye inama", witegereza imiterere y'amagambo y'umukara tsiri mu nteruro maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza y'ibinyazina, ubwoko bwabyo ndetse n'intego yabyo.

Bugingo na Gatesi bahise bamwegera bamusaba kureka gutema **ibyo** biti. Kanyandekwe ababwira ko atareka kubitema kuko akeneye ibiti **byo** kubaka ikibuti **k**'inkwavu **ze**. Bugingo yamusobanuriye ko mu ishuri **ryabo** bize ko yaba amashyamba **ya** Leta, yaba ay'abaturage ku giti **cyabo,** nta muntu ugomba kuyasarura uko yiboneye atabiherewe uburenganzira. Yakomeje amubwira ko buri muntu **wese** agiye asarura amashyamba uko yiboneye, imisozi imwe n'imwe yajya isigara yambaye ubusa bikaba intandaro **y'**isuri.

4.6.1. Inshoza y'ikinyazina

Ikinyazina ni ijambo risobanura izina. Gishobora kugaragira izina cyangwa kikarisimbura. Ibinyazina birimo amoko menshi bitewe n'ingingo bibumbatiye ndetse n'imikoreshereze yabyo mu nteruro.

4.6.2. Uturango tw'ikinyazina

- Kigaragira izina kikisanisha na ryo hashingiwe ku ndangasano/ ndangakinyazina
- Kigira uturemejambo tubiri ariko gishobora no gufata indomo kikagira dutatu: indomo (D), indangakinyazina (Rkzn) n'igicumbi (C).
- Hari n'ibinyazina bigira umusuma (S)
- Ibinyazina bijya mu nteko cumi n'esheshatu zigaragazwa n'indangakinyazina.

4.6.3. Inteko z'ikinyazina

Ibinyazina bigira inteko cumi n'esheshatu zigaragazwa n'indangakinyazina zikurikira:

Inteko	Indangakinyazina		Inteko	Indangakinyazina
1	u		9	i
2	ba		10	zi
3	u		11	ru
4	i		12	ka
5	ri		13	tu
6	a		14	bu
7	ki		15	ku
8	bi		16	ha

Ikitonderwa:

- Inteko ya mbere n'iya gatatu, indangakinyazina ni **u**. Mu nteko ya mbere havugwamo umuntu, mu nteko ya gatatu havugwamo ikintu.
- Inteko ya kane n'iya kenda indangakinyazina ni i.
- Bitewe n'ubwoko, ibinyazina bishobora kugira inteko cumi n'ikenda: nt.17 ku, nt.18 mu, nt.19 i. Izi nteko zisanisha mu nteko ya 16**.**

4.6.4. Amoko y'ibinyazina

Hakurikijwe uko bikoreshwa mu nteruro n'ingingo bibumbatiye, ibinyazina bifite amoko atandukanye: Hari ibishobora kubanziriza izina cyangwa inshinga, hakaba ibijya hagati y'amazina abiri afitanye isano, hakaba ibishobora gukurikira izina.

Muri ibyo binyazina dusangamo:

- Ikinyazina nyereka
- Ikinyazina mbanziriza
- Ikinyazina ngenera
- Ikinyazina ngenga
- Ikinyazina ngenera ngenga
- Ikinyazina ndafutura (ndasigura)
- Ikinyazina kibaza cyangwa mbaza
- Ikinyazina mboneranteko (ndanganteko)
- Ikinyazina nyamubaro
- Ikinyazina mpamagazi

Muri iki gice turibanda ku binyazina ngenera, ibinyazina ngenga, ibinyazina ngenera ngenga n'ibinyazina nyereka.

Umwitozo

a) Ikinyazina ni iki?

b) Vuga nibura uturango tubiri tw'ibinyazina.

c) Tanga amoko ane y'ibinyazina.

4.6.4.1. Ikinyazina ngenera

Igikorwa

Itegereze interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere yayo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina ngenera kandi ugaragaze intego yacyo.

- Kanyandekwe yagiye gutema ibiti **byo** kubaka ikibuti **k'**inkwavu.
- Kanyandekwe yavuze ko atazongera guhirahira atema ibiti **bya** Leta bitarageza igihe **cyo** gusarurwa.
- Imisozi isigara yambaye ubusa bikaba intandaro **y'**isuri.

a) Inshoza y'ikinyazina ngenera n'uturango twacyo

Ikinyazina ngenera ni ikinyazina cyunga ijambo n'irindi ririkurikira. Kibumbatiye ingingo yo gutunga, kugira, guteganyiriza no kugenera.

- Ingingo yo gutunga cyangwa kugira:

Ingero:

Urugo **rwa** Kagabo

Ibiti **byo** mu ishyamba

Inzu **ya** Bugingo

- Ingingo yo guteganyiriza cyangwa kugenera:

Ingero:

Amazi yo kunywa

Umwaka wa munani

Igihe cyo gukora

Umujyi wa Kigali

Ikinyazina ngenera gikoreshwa muri ngenga ya gatatu gusa. Iyo ikinyazina ngenera kibanjirije ijambo riteruwe n'inyajwi igicumbi cyacyo baragikata. Ikinyazina ngenera kigira indomo iyo gisimbuye ijambo cyagombye kunga n'irindi.

Ingero:

- Urugo rwa Kagabo.
- Amazi yo kunywa
- Ibiti byo mu ishyamba
- Umwaka wa munani
- Inzu ya Bugingo -
- Igihe cyo gukora
- Inzu y'ibiti
- Ishuri ry'inshuke.

b) Intego y'ikinyazina ngenera

- Intego y'ikinyazina ngenera iteye itya: indangakinyazina- igicumbi (Rkzn-C).
- Ikinyazina ngenera kigira indomo iyo gisimbuye ijambo cyagombye kunga n'irindi. Icyo gihe intego yacyo iba indomo - indangakinyazina – igicumbi (D- Rkzn-C)
- Ikinyazinangenera kigira ibicumbi bibiri: igicumbi **–a** n'igicumbi **–o.**

Igicumbi –a (kigaragaza nyiri ikintu**)**

Ingero	**Intego**	**Amategeko y'igenamajwi**
Umwana **wa** Kabagema.	u-a	u→w/-J
Imiti **ya** Muganga.	i-a	i→y/-J
Mu nzu **mwa** Kanuma.	mu- a	u→w/-J
Abana **ba** Kabagema.	ba-a	a→Φ/-J
Aba Kabagema.	a-ba-a	a→ Φ/-J
Iya Muganga.	i-i-a	i→y/-J

Igicumbi –o (gikora imbere y'indangahantu, imbere y'imbundo n'imbere y'imigereka imwe n'imwe)

Ingero	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Umwana **wo** mu mugi.	u-o	u→w/-J
Uwo mu mugi.	u-u- o	u→w/-J
Umuti **wo** mu ishyamba.	u- o	u→w/-J
Amata **yo** kunywa.	a- o	a→y/-J
Ahantu **ho** kubaka.	ha- o	a→ Φ/-J
Aho kubaka.	a-ha- o	a→ Φ/-J
Ibyo kugurisha ni ibi.	i-bi- o	i→y/-J
Umusaza **wo** hambere	u-o	u→w/-J

d) Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenera

Inteko	Ikinyazina ngenera kidafiteindomo		Ikinyazina ngenera gifiteindomo	
nt.1	wa	wo	uwa	uwo
nt.2	ba	bo	aba	abo

nt.3	wa	wo	uwa	uwo
nt.4	ya	yo	iya	iyo
nt.5	rya	ryo	irya	iryo
nt.6	ya	yo	aya	ayo
nt.7	cya	cyo	icya	icyo
nt.8	bya	byo	ibya	ibyo
nt.9	ya	yo	iya	iyo
nt.10	za	zo	iza	izo
nt.11	rwa	rwo	urwa	urwo
nt.12	ka	ko	aka	ako
nt.13	twa	two	utwa	utwo
nt.14	bwa	bwo	ubwa	ubwo
nt.15	kwa	ko	ukwa	ako
nt.16	ha	ho	aha	aho
nt.17	kwa	ko	ukwa	uko
nt.18	mwa	-	-	-
nt.19	-	-	-	-

Umwitozo

a) Tanga interuro eshanu zirimo ibinyazina ngenera.

b) Garagaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi y'ibinyazina washyize mu nteruro zawe.

4.6.4.2. Ikinyazina ngenga

Igikorwa

Itegereze interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere yayo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina ngenga kandi ugaragaze intego yacyo.

- Ibi biti **byo** bigomba gusarurwa kuko byeze.
- Kanyandekwe **we** yasobanukiwe ko nta muntu ugomba gutema ibiti uko yibonneye.
- **Mwe** mugomba gutera ibiti byinshi kuko imisozi yambaye ubusa.
- Gatesi ahita amubwira ati: "**Nange** ndamubonye koko!"
- Buri muntu **wese** ntagomba gusarura amashyamba uko yiboneye.

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina ngenga

Ikinyazina ngenga gihagararira uvuga, uvugwa, ikivugwa, ubwirwa, ababwirwa n'abavugwa. Iki kinyazina muri ngenga ya mbere mu bumwe n'ubwinshi kerekana uvuga, muri ngenga ya kabiri mu bumwe n'ubwinshi bikerekana ubwirwa naho muri ngenga ya gatatu kikerekana uvugwa cyangwa ikivugwa ariko kikigaragaza mu nteko z'amazina. Ibinyazina ngenga bigira ngenga eshatu: iya mbere n'iya kabiri mu bumwe no mu bwinshi na ngenga ya gatutu yigaragariza mu nteko z'amazina 16.

b) Intego y'ikinyazina ngenga

Intego y'ikinyazina ngenga ni indangakinyazina n'igicumbi. Ikinyazina ngenga kigira ibicumbi bibiri:

- Igicumbi **–e** muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe n'ubwinshi.
- Igicumbi **–e** muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere gifata isaku nyejuru.
- Igicumbi **–o** muri ngenga ya gatatu kuva mu nteko ya kabiri kugeza mu ya 16

Ingero:

ingero:	**Intego**	
Nge ndaza	nge: n-gi-e	i→ Φ/-J
Mwe muzaza ejo	mwe: mu-e	u→ w/-J
Uyu **we** ntazaze	we: u-e	u→ w/-J
Iki giti **cyo** nzagitema	cyo: ki-o	i→ y/-J **ky** → **cy** mu myandikire

Ikitonderwa

- Igicumbi **-o** gifite isaku nyejuru gihinduka **–o** ifite isaku nyesi iyo ikinyazina kibanjirijwe n'impakanyi nta.

Urugero: nta **bo** mbona**: ba-o**

- Igicumbi **-o** gifite isaku nyesi gikoreshwa mu mwanya w'igicumbi **–e** gifite isaku nyesi mu kinyazina ngenga kiri muri ngenga ya kabiri y'ubumwe gifite umusuma "**we".**

Urugero: wowe uziga **u-o-we**

- Si ngombwa ko buri gihe ikinyazina ngenga giherekeza izina hari igihe kigaragara cyarisimbuye.

Urugero:Abantu twese turashishikarizwa kurwanya abatabungabunga ibidukikije.

Twese turashishikarizwa kurwanya abatabungabunga ibidukikije.

- Ikinyazina ngenga gikoresha imisuma ikurikira: **-we**, **–bwe**, **nyine**, **-mbi** na **–se**. Iyo cyafashe umusuma bamwe bakita ikinyazina **ngenga mpamya**
- **Imisuma** -**we** na –**bwe**: Iyi misuma ikorana n'ikinyazina ngenga kiri muri ngenga ya mbere n'iya kabiri. Nta ngingo nshya yongerera ikinyazina.
- **Umusuma –nyine**: ufite ingingo y'umuntu utagira undi bari kumwe cyangwa se y'ikintu kitagira ikindi biri kumwe. Wiyunga n'ikinyazina ngenga muri ngenga zose.
- **Umusuma –mbi**: ufite ingingo y'abantu babiri bafatiwe hamwe cyangwa se ibintu bibiri bifatiwe hamwe. Wiyunga n'ikinyazina ngenga gikoreshejwe mu bwinshi gusa.
- **Umusuma –se**: ufite ingingo yo gukomatanya abantu cyangwa ibintu ntiwiyunga na rimwe n'ikinyazina ngenga gikoreshejwe muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe. Muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe bitabaza inteko ya mbere yo muri ngenga ya gatatu.

Urugero: Nge wese nanyagiwe, wowe wese wanduye?

- Ikinyazina ngenga gishobora kwiyunga n'akabimbura **nya-**. Icyo gihe usanga kigaragiye izina kigatsindagira ingingo ribumbatiye.

Ingero: umugabo **nyawe** ni ukunda umurimo, ukuri **nyako** ntiguteranya…

- Ikinyazina ngenga gishobora kwiyunga n'akabimbura **nyira-** bikabyara izina ry'urusobe rifite inyito y'umuntu utunze ikintu.

Urugero: (nyiri urugo araje) **nyirarwo** araje, (nyiri ibintu ntaraza) **nyirabyo** ntaraza…

- Ikinyazina ngenga gishobora gukorana n'icyungo "**na**" n'ingereranya "**nka**" bikiyunga cyangwa ntibyiyunge. Ikinyazina ngenga kiyunga n'icyungo cyangwa ingereranya iyo gikoreshejwe muri ngenga ya mbere n'iya kabiri gusa.

Urugero: nange, natwe, nawe, namwe, nkamwe, nkange...

- Muri ngenga ya kabiri y'ubumwe hakunze gukoreshwa "**wowe**" nyamara ariko ntibibuza "**we**" gukoreshwa. Byose biterwa n'uko ikinyazina cyakoreshejwe muri iyo ngenga.

Urugero: Wowe nange turitonda,

Ge na**we** turitonda.

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenga

Ngenga/ Inteko	Ikinyazina ngenga	Na cyangwa nka +ikinyazina ngenga		Ikinyazina ngenga + umusuma			
		na	nka	-we,-bwe	-nyine	-mbi	-se
Ng. 1bu	nge	nange	nkange	ngewe	ngenyine	-	-
Ng.1bw	twe	natwe	nkatwe	twebwe	twenyine	twembi	twese
Ng.2bu	we	nawe	nkawe	wowe	wenyine	-	-
Ng.2bw	mwe	namwe	nkamwe	mwebwe	mweny-ine	mwem-bi	mwese
nt.1	we	na we	nka we	-	wenyine	-	wese
nt.2	bo	na bo	nka bo	-	bonyine	bombi	bose
nt.3	wo	na wo	nka wo	-	wonyine	-	wose
nt.4	yo	na yo	nka yo	-	yonyine	yombi	yose
nt.5	ryo	na ryo	nka ryo	-	ryonyine	-	ryose
nt.6	yo	na yo	nka yo	-	yonyine	yombi	yose
nt.7	cyo	na cyo	nka cyo	-	cyonyine	-	cyose
nt.8	byo	na byo	nka byo	-	byonyine	byombi	byose
nt.9	yo	na yo	nka yo	-	yonyine	-	yose
nt.10	zo	na zo	nka zo	-	zonyine	zombi	zose

nt.11	rwo	na rwo	nka rwo	-	rwonyine	-	rwose
nt.12	ko	na ko	nka ko	-	konyine	-	kose
nt.13	two	na two	nka two	-	twonyine	twombi	twose
nt.14	bwo	na bwo	nka bwo	-	bwonyine	bwombi	bwose
nt.15	ko	na ko	nka ko	-	konyine	-	kose
nt.16	ho	na ho	nka ho	-	honyine	hombi	hose
nt.17	ko	na ko	nka ko	-	-	-	-
nt.18	mo	na mo	nka mo	-	-	-	-
nt.19	yo	na yo	nka yo	-	-	-	-

Umwitozo

Tahura ibinyazina ngenga n'ibinyazina ngenera biri muri izi nteruro zikurikira, ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

a) Iriya nzu iri hariya ndashaka kumenya nyirayo ngo musabe gutega amazi yo ku mireko atazateza isuri.

b) Ngewe na wa mukobwa twari kumwe ni twe tuzavuga ku nsanganyamatsiko y'ibidukikije.

c) Twese dufate neza amashyamba yacu kuko afata amazi aturuka ku misozi.

d) Ibyo bitabo byanditswe n'abanditsi b'inzobere.

e) Kiriya kiyaga ni cyo ubwato bwe bunyuramo.

f) Gatesi ntiyaretse Bugingo akomeza kumusobanurira wenyine na we avuga ko amashyamba atuma duhumeka umwuka mwiza.

4.6.4.3. Ikinyazina ngenera ngenga

Igikorwa

Itegereze interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina ngenera ngenga kandi ugaragaze intego yacyo.

- Kanyandekwe akeneye ibiti byo kubaka ikibuti k'inkwavu **ze**.
- Yaba amashyamba ya Leta, yaba ay'abaturage ku giti **cyabo** nta muntu ugomba kuyasarura uko yiboneye.
- Kanyandekwe yarambitse umuhoro **we** hasi.

a) Inshoza n'uturango tw'ikinyazina ngenera ngenga

Ikinyazina ngenera ngenga ni ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga. Kerekana nyiri ikintu n'icyo atunze. Iki kinyazina gikurikira izina ariko gishobora no kurisimbura.

Ibinyazina ngenera ngenga ni byinshi cyane kubera ko buri ngenga iba ishobora kwiyunga n'izindi zose kandi mu nteko zose.

Ingero:

- Inka **yabo** yarabyaye.
- **Iyabo** yarabyaye.
- **Inka zabo zirarisha→Izabo zirarisha.**

b) Intego y'ikinyazina ngenera ngenga

Intego y'ikinyazina ngenera ngenga ni indangakinyazina + igicumbi + indangakinyazina + igicumbi (Rkzn-C-Rkzn-C) cyangwa indomo + indangakinyazina + igicumbi + indangakinyazina + igicumbi (D-Rkzn-C-Rkzn-C) iyo cyasimbuye izina.

Ingero

Interuro zirimo ibinyazina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Amakosa **yabo.**	**a-a-ba-o**	a→ y/-J, a→ Φ/-J
Inyana **yayo.**	**i-a-i-o**	i→ y/-J
Utwatsi **twazo.**	**tu-a-zi-o**	u→ w/-J, i→ Φ/-J
Uwawe yaje.	**u-u-a-u-e**	u→ w/-J
Urwawe rurubatswe.	**u-ru-a-u-e**	u→ w/-J
Iyayo ironka.	**i-i-a-i-o**	i→ y/-J

Ikitonderwa:

- Indangakinyazina tu- na mu- z'ikinyazina ngenera ngenga cyo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bwinshi zihinduka cu- na nyu- kandi n'igicumbi cya ngenga kikaburizwamo.

Ingero:

Umurima **wacu: u-a/-cu- Φ** u→ w/-J
Igiti **cyanyu: ki-a-nyu/- Φ** i→ y/-J

- Iyo ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere, igicumbi cya ngenera n'indangakinyazina ya ngenga biburizwamo.

Ingero:

Umwana **we:** **u- Φ- Φ /-e** u→ w/-J
Abana **be:** **ba- Φ- Φ /-e** a→ Φ/-J
Abe ndabazi: **a-ba- Φ- Φ /-e** a→ Φ/-J

c) Imbonerahamwe y'ibinyazina ngenera ngenga

Inteko	Ng.1(bu)	Ng.1(bw)	Ng.2(bu)	Ng.2(bw)	Ng.3(bu)	**Ng.3(bw)**
Nt. 1	wange (uwange)	wacu (uwacu)	wawe (uwawe)	wanyu (uwanyu)	we (uwe)	wabo (uwabo)
Nt. 2	bange	bacu	bawe	banyu	be	babo
Nt. 3	wange	wawe	wawe	wanyu	we	wabo
Nt. 4	yange	yacu	yawe	yanyu	ye	yabo
Nt. 5	ryange	ryacu	ryawe	ryanyu	rye	ryabo
Nt. 6	yange	yacu	yawe	yanyu	ye	yabo
Nt. 7	cyange	cyacu	cyawe	cyanyu	ke	cyabo
Nt. 8	byange	byacu	byawe	byanyu	bye	byabo
Nt. 9	yange	yacu	yawe	yanyu	ye	yabo
Nt. 10	zange	zacu	zawe	zanyu	ze	zabo
Nt. 11	rwange	rwacu	rwawe	rwanyu	rwe	rwabo
Nt. 12	kange	kacu	kawe	kanyu	ke	kabo
Nt. 13	twange	twacu	twawe	twanyu	twe	twabo
Nt. 14	bwange	bwacu	bwawe	bwanyu	bwe	bwabo
Nt. 15	kwange	kwacu	kwawe	kwanyu	kwe	kwabo
Nt. 16	hange	hacu	hawe	hanyu	he	habo

Umwitozo

Tahura ibinyazina ngenga, ibinyazina ngenera n'ibinyazina ngenera ngenga biri muri izi nteruro zikurikira, ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

a) Uyu mugore akunda abana be.

b) Uwawe ni ukumenya mu makuba.

c) Ibyo nagutije wabigize ibyawe?

d) Agakwavu ke kari kumwe n'utwana twako.

e) Ahantu hacu ni ho hadahinzwe gusa.

4.6.4.4. Ikinyazina nyereka.

Igikorwa

Itegereze interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina nyereka kandi ugaragaze intego yacyo.

- Bugingo na Gatesi bahise bamwegera bamusaba kureka gutema **ibyo** biti.
- Gatesi ati: "Dore **uriya** muntu utema ibiti biteze! Uziko ari **wa** musaza Kanyandekwe!
- Ririya shyamba ritahamo inyamaswa z'inkazi.

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina nyereka

Ikinyazina nyereka ni ijambo ryerekana irindi jambo rigaragiye. Ikinyazina nyereka kibanziriza buri gihe ijambo kigaragiye cyangwa kikarisimbura. Ikinyazina nyereka kerekana cyangwa kibutsa ijambo giherekeje kikaba gishobora kujya imbere cyangwa inyuma yaryo. Iyo kigiye imbere y'izina, iryo zina ritakaza indomo, naho inyuma y'izina kerekana icyo uvuga yerekana.

b) Intego y'ikinyazina nyereka

- Intego y'ikinyazina nyereka muri rusange ni **Rkzn-C.**
- Tugendeye ku ngingo yo kwereka kibumbatiye, ikinyazina nyereka

kigabanyijemo amatsinda atandatu atandukaniye ku bicumbi.

- Itsinda rimwe ry'ikinyazina nyereka rigira igicumbi kitagaragara gihagararirwa n'imbumbabusa (Φ) mu gihe gisesengurwamo uturemajambo.
- Ibicumbi by'ikinyazina nyereka ni**: -Φ, -o, -no, -riya , -rya , -a .**

Ingero

Uyu mwana arakubagana **u-yu-Φ**

Ino karamu yandika nabi **i-no**

Ibicumbi by'ikinyazina nyereka ni: **/-ø, /-no, /-o, /-riya, /-rya, /-a.**

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina nyereka

Inteko	Igicumbi -Φ	Igicumbi -o	Igicumbi -no	Igicumbi -riya	Igicumbi -rya	Igicumbi -a
1	Uyu: u-yu-Φ	uwo: u-u-o	uno: u-no	uriya: u-riya	urya: u-rya	wa: u-a
2	aba: a-ba-Φ	abo: a-ba-o	bano: ba-no	bariya: ba-riya	barya: ba-rya	ba: ba-a
3	uyu: u-yu-Φ	uwo: u-u-o	uno: u-no	uriya: u-riya	urya: u- rya	wa: u-a
4	iyi: i-yi-Φ	iyo: i-i-o	ino: i- no	iriya: i-riya	irya: i- rya	ya: a-a
5	iri: i-ri-Φ	iryo: i-ri-o	rino: ri-no	ririya: ri-riya	rirya: ri- rya	rya: ri-a
6	aya: a-ya-Φ	ayo: a-a-o	ano: a-no	ariya: a-riya	arya: a- rya	ya: a-a
7	iki: i-ki-Φ	icyo: i-ki-o	kino: ki-no	kiriya: ki-riya	kirya: ki- rya	cya: ki-a
8	ibi: i-bi-Φ	ibyo: i-bi-o	bino: bi-no	biriya: bi-riya	birya: bi- rya	bya:bi-a
9	iyi: i-yi-Φ	iyo: i-i-o	ino: i-no	iriya: i-riya	irya: i- rya	ya: i-a
10	izi: i-zi-Φ	izo: i-zi-o	zino: zi-no	ziriya: zi-riya	zirya: zi- rya	za: zi-a
11	uru: u-ru-Φ	urwo: u-ru-o	runo: ru-no	ruriya: ru-riya	rurya: ru- rya	rwa: ru-a
12	aka: a-ka-Φ	ako: a-ka-o	kano: ka-no	kariya: ka-riya	karya: ka- rya	ka: ka-a
13	utu: u-tu-Φ	utwo: u-tu-o	tuno: tu-no	turiya: tu-riya	turya: tu- rya	twa: tu-a

14	ubu: u-bu-Φ	ubwo: u-bu-o	buno: bu-no	buriya: bu-riya	burya: bu- rya	bwa: bu-a
15	uku: u-ku-Φ	uko: u-ku-o	kuno: ka-no	kuriya: ku-riya	kurya: ku- rya	kwa: ku-a
16	aha: a-ha-Φ	aho: a-ha-o	hano: ha-no	hariya: ha-riya	harya: ha- rya	ha: ha-a

Ikitoderwa

Ikinyazina nyereka gishobora kubanzirizwa n'akajambo "**ng-**" imbere yacyo mu gihe gitangiwe n'inyajwi cyangwa se "**nga-**" mu gihe gitangiwe n'ingombajwi kakacyongerera inyito yo gutsindagira. Icyo kinyazina kitwa "**ikinyazina nyereka mpamya**" kubera ko umuntu aba afashe ikintu akerekana cyangwa agatunga urutoki ahamya (yemeza) ko aricyo.

Ingero:

Nguriya: **nga**-u-riya, a→ ø /-J

Ngiyo: **nga**-i-i-o, a→ ø /-J, i→ y /-J

Ngakariya: **nga**-ka-riya

Umwitozo

1. Tahura ibinyazina biri mu nteruro zikurikira n'ubwoko bwabyo hanyuma unabishakire uturemajambo, amategeko y'igenamajwi n'inteko birimo.
    a) Icyo gihugu kirakize pe!
    b) Ngurwo muri make urugendo rwacu.
    c) Muteme biriya biti byeze amashami yabyo muyubakishe ruriya rugo.
    d) Wa mwana wa Kanakuze yarangije amashuri yisumbuye none yagiye kwiga iby'ikoranabuhanga muri Kaminuza y'u Rwanda.
2. Kora interuro ebyiri zigaragaramo ibinyazina nyereka ubiceho akarongo.

IV.7.Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Himba umwandiko ntekerezo ku nsanganyamatsiko wihitiyemo ivuga ku kubungabunga ibidukikije ugende ugerageza gushyiramo ibinyazina ngenera, ibinyazina ngenga, ibinyazina ngenera ngenga n'ibinyazina nyereka. Ca akarongo kuri ibyo binyazina hanyuma ubishakire uturemajambo ugaragaze n'amategeko y'igenamajwi.

Ubu nshobora
- Gusesengura no guhanga imyandiko y'ubwoko butandukaye (umwandiko ntekerezo, mbarakuru, mvugamiterere, mbugamateka na nsesengurabumenyi.) - Gukoresha mu nteruro no gutandukanya ibinyazina ngenera, ibinyazzina ngenga, ibinyazina ngenera ngenga n'ibinyazina nyereka. - gusesengura ibyo binyazina byose ngaragaza uturemajambo twabyo kandi nerekana amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
Ubu ndangwa
No kubungabunga ibidukikije no kugira inama abashaka kubyangiza kugira ngo babifate neza.

IV.8. Isuzuma risoza umutwe wa kane

Umwandiko: Ngutembereze u Rwanda

U Rwanda ruri mu bihugu byiza muri Afurika bifite ahantu henshi nyaburanga. Iyo tuvuga ahantu nyaburanga tuba tuvuga aho wasura ukagubwa neza, ukaruhuka witegereza ibidukikije byaba arikaremano cyangwa ibyahanzwe na muntu.

Hari ahantu henshi watemberera ariko turavuga habiri gusa ari ho: ku kiyaga cya Kivu ndetse no muri Pariki y'Ibirunga.

Ikiyaga cya Kivu ni ikiyaga kiruta andi mazi yose y'u Rwanda.Giherereye mu Ntara y'Uburengerazuba bw'u Rwanda.Iyo uhatembereye wihera ijisho ayo mazi atagira uko asa atanga akayaga keza n'abasare batwara amato akoze ku buryo bwa gakondo. Ikindi kandi hari inyoni ziteye amabengeza: Ibishuhe byambuka byoga mu mazi magari,imisambi isokoza amasunzu yayo, igatanda amababa yayo mu bishanga byo hafi aho, naho umwami w'abarobyi ari we Nyiramurobyi aba yibereye ku nkombe nk'umutako.

Mu nkengero zacyo hari imigi itatu yubatse mu turere dutatu ari two: Rubavu, Karongi na Rusizi. Iyo migi ihuzwa n'umuhanda mwiza uzengurutse icyo kiyaga, ugaca ku mirima ihinzemo imyaka no mu mashyamba atoshye. Uwugendamo aba areba amazi y'urubogobogo yo mu kiyaga cya Kivu. Gukorera urugendo muri uwo muhanda ni zimwe mu ngendo nziza waba ukozemuri Afurika. Gusa hari n'ingendo z'amato zihuza iyo migi itatu.

Rubavu ari na wo mugi urusha amajyambere iyo migi yindi y'ubukerarugendo, wibereye hafi ya Pariki y'Ibiruga ku buryo kujyayo uturutse muri iyo Parikibitwara igihe gito kiri munsi y'isaha ku modoka. Uwo mugi uherereye ku nkengero z'umucanga, ukikijwe n'imikindo ihuhera hamwe n'amahoteri yubatswe kera byerekana ishusho y'ikirere kiri hafi y'imirongo ngengamirasire koko. Umugi wa Karongi na wo wubatse ku nkengero z'ikiyaga cya Kivu, ba mukerarugendo bagezeyo bahasanga amacumbi agezweho yubatse ku nkengero z'icyo kiyaga, no ku misozi myiza iteye amabengeza.

Umugi w'Akarere ka Rusizi wo utandukanye n'iyo ya mbere. Uri hafi y'ishyamba rya Nyungwe. Aho ubukerarugendo butandukanye bwateye imbere bitewe n'imiterere yaho. Hari ikiraro cyo mu kirere, utudendezi tw'amazi twiganje mu bibaya n'inyamaswa z'amoko anyuranye ziba muri iryo shyamba.

Pariki y'Ibirunga ni imwe mu mapariki ane y'u Rwanda, iherereye mu Burengerazuba bw'Amajyaruguru y'u Rwanda ihana imbibi na Pariki nkuru y'Ibirunga y'igihugu cya Repuburika Iharanira Demokarasi ya Kongo ndetse n'iya Uganda.

Aka gace gakikijwe n'urusobe rw'ibirunga nka Karisimbi, Muhabura, Gahinga, Sabyinyo, na Bisoke. Aha hantu nyaburanga kandi hakunze kuba harangwa n'imvura, amashyamba, n'imigano. Ikirunga gisumba ibindi ni Karisimbi kikaba gifite metero 4,507 z'ubutumburuke.

Amakuru dukesha "nkuringowalkingsafaris.com" avuga ko iyi Pariki y'Ibirunga yatangijwe mu mwaka wa 1925 ni nayo yabayeho bwambere muri Afurika. Igitangira yatangiye ari ntoya kandi yari ikikijwe n'ibirunga bitatu aribyo Karisimbi, Bisoke, na Mikeno, iyi Pariki kandi yari yatangijwe mu rwego rwo kurinda ingagi ba rushimusi bazihigaga mu buryo butemewe n'amategeko.

Mu mwaka wa 1929 yaje kwaguka igera mu Rwanda, ivuye mu cyari Kongo-Mbirigi, icyo gihe yitirirwa Albert, arinawe wari wayishinze. Icyo gihe rero yari mu maboko y'Abayobozi b'abakoroni b'Ababirigi. Yongerewe ubunini kuko yahise ifata ubutaka bw' u Rwanda ndetse na

Kongo Mbirigi ariyo Repubulika Iharanira Demokarasi ya Kongo uyu munsi. Icyo gihe iyi pariki yahise igira ubuso bungana na 8090 km^2 , ibyo byakozwe mu rwego rwo kuyihinduramo Pariki Albert yacungwaga n'abakoroni b'Ababirigi

Nyuma y'uko Kongo ibonye ubwigenge mu 1960 ndetse n'u Rwanda rukabubona mu 1962, Pariki y'Igihugu y'Ibirunga yahise icikamo ibice bibiri, buri gihugu kigira agace gicunga. Ku ruhande rw'u Rwanda iyo pariki yahise itangira kugabanuka ubunini kuko abaturage batangiye kuyisatira bashaka aho gutura no guhinga.

Mu mwaka wa 1967 Dian Fossey impuguke mu by'ubumenyi bw'inyamaswa ikomoka muri Amerika ihahindura ahantu nyaburanga ndetse aza no kuhashinga ikigo cy'Ubushakashatsi kizwi ku izina rya (Karisoke Research Center) maze ashishikariza cyane amahanga gukora byinshi mu kwita ku ngagi zo mu misozi miremire zabonekaga muri iyi Pariki.

Kubera kwita cyane kungagi byaje gutuma habaho umutekano wazo ndetse ba rushimusi arabahashya ariko nyuma aza kwicwa n'umuntu utaramenyekanye amusanze iwe mu mwaka wa 1985, bakaba baratekereje ko ari umwe muri ba rushimusi.

Iyi Pariki yaje guhinduka indiri ndetse n'ibirindiro by'abarwanyi nyuma ya Jenoside Yakorewe Abatutsi mu Rwanda mu mwaka wa 1994 maze ibikorwa by'ubukerarugendo birahagarara nyuma bizakongera gutangizwa mu mwaka wa 1999.

Iyi pariki kandi igizwe n'urusobe rw'ibinyabuzima binyuranye birimo ibimera bigenda bihinduka bitewe nuko uburebure bw'ibirunga nabwo bugenda buhinduka.

Pariki y'ibirunga yagiye imenyekana cyanecyane bitewe n'ingagi n'izindi nyamanswa z'inyamabere, ni ukuvuga izororoka zidateye amagi zirimo inguge z'ishyamba, imbogo, n'ingwe, nubwo zidakunze kubonekayo, ndetse hari n'amoko y'inyoni z'amoko agera ku 178.

Ingagi nizo zisurwa cyane muri iyi Pariki.Abajya kuzisura begera ababishinzwe maze bakabayobora. Batangirira urugendo ku kicaro k'iyi Pariki mu Kinigi. Ku munsihashobora kuboneka nibura ba mukerarugendo bagera kuri 56, kandi urugendo rumara nibura isaha imwe.

Ibiciro byo gusura bihinduka bitewe n'aho uturuka: Umunyamahanga, umunyamahanga utuye mu Rwanda, Umunyarwanda, uturuka mu Muryango w'Ibihugu by'Afurika y'Uburasirazuba, uhakomoka utuye mu Rwanda, Umunyeshuri n'ibandi.

Ushobora gusura kandi n'imva y'Umunyamerikakazi Dian Fossey wari impuguke mu by'ubuzima bw'inyamaswa wanagize uruhare rudasubirwaho mu mibereho y'iyi Pariki. Kuhagera ukoresha iminota 30 uturutse mu Kinigi.

Ngo inkuru mbarirano iratuba nawe uzaze wirebere ibyiza bitatse u Rwanda.

https://igihe.com/ubukerarugendo/ahantu-nyaburanga/pariki-y-ibirunga-icumbikiye-ingagi-iteye-ite'

I.Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

5. Ni iki ikiyaga cya Kivu kirusha ibindi biyaga byo mu Rwanda?
6. Vuga uturere dukora ku kiyaga cya Kivu twavuzwe mu mwandiko.
7. Erekana urusobe rw'ibinyabuzima dusanga mu mwandiko
8. Dian Fossey uvugwa muri uyu mwandiko ni muntu ki? Ni irihe zina Abanyarwanda bari baramuhimbye ukurikije amakuru waba warumvise cyangwa wasomye ahantu hanyuranye?
9. Uhereye ku mwandiko urabona ko ibidukikije bifite akamaro kanini cyane. Garagaza akandi kamaro k'ibidukikije katavuzwe mu mwandiko.
10. Uyu mwandiko ugusigiye irihe somo mu buzima busanzwe?

II.Ikibazo k'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira ukurikije ibisobanuro afite mu mwandiko nurangiza uyakoreshe mu nteruro wihimbiye.

a) Inkengero

b) Amabengeza

c) Ibishuhe

d) Indiri

e) Gusatira

III. Ibibazo ku binyazina

Himba interuro enye zawe bwite buri nteruro irimo ikinyazina kimwe cyangwa bibiri hanyuma wuzuze imbonerahamwe ikurikira ukurikije urugero wahawe

Urugero rw'interuro	**Ibinyazina birimo n'ubwoko bwabyo**	**Intego**	**Itegeko ry'igenamajwi**
1. Umwana wange akunda umupira w'amaguru	**Wange:** Ikinyazina ngenera ngenga **Wa:** Ikinyazina ngenera	**Wange:** u-a-(n) gi-e Wa: u-a	u→w/- J, i→/-J u→w/- J

IV. Ihangamwandiko

1. Hanga umwandiko mbarankuru kuri imwe mu nsanganyamatsiko zikurikira:

a) Amazi ni isoko y'ubuzima.

b) Nutema kimwe uge utera bibiri.

2. Ongera usome umwandiko "**Ngutembereze u Rwanda**" hanyuma uwuhine mu mirongo itarenze icumi.

UMUTWE WA 5:

KUBUNGABUNGA UBUZIMA

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusoma no gusesengura umwandiko agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusesengura ibinyazina mbanziriza, ndafutura, bibaza, nyamubaro, mboneranteko na mpamagazi.

Igikorwa cy'umwinjizo

Murondore indwara zose muzi ziterwa n'isuku nke kandi muvuge igitera buri ndwara n'icyakorwa kugira ngo yirindwe.

V.1. Umwandiko: Kwirinda biruta kwivuza

Scanned with CamScanner

Ku wa Gatandatu wa nyuma wa buri kwezi uba ari umunsi w'umuganda mu Gihugu hose. Ku wa gatandatu wa nyuma w'ukwezi kwa Nyakanga, abaturage bo mu Mudugudu wa Munanira bazindukiye mu muganda nk'uko bisanzwe, basibura imiyoboro y'amazi iri mu mudugudu wabo. Umuganda urangiye umuyobozi w'umudugudu abasaba kwicara hamwe ngo umuyobozi ushinzwe imibereho myiza mu kagari kabo abagezeho ikiganiro yari yabateguriye.

Bakimara kwicara, ushinzwe imibereho myiza yarahagurutse abaturage bose bamwakira nk'intore bishimye. Yatangiye agira ati: "Baturage mutuye mu Mudugudu wa Munanira, nongeye kubasuhuza, nimugire amahoro! Niba nibuka neza maze kubasura inshuro eshatu cyangwa enye muri iki gikorwa cy'umuganda tukaganira ku nsanganyamatsiko zinyuranye. N'uyu munsi rero nyuma y'iki gikorwa cy'umuganda cyari cyaduteranirije hano, ndagira ngo mbamenyeshe ko nateguye kubaganiriza ku nsanganyamatsiko igira iti: "Dusobanukirwe zimwe mu ndwara ziterwa n'umwanda, dufatanye kuzirwanya. Nkaba nifuza ko ntakwiharira ijambo ahubwo ko twakungurana ibitekerezo kuri izo ndwara ndetse n'ingamba twafata ngo tuzikumire mu mudugudu wacu."

Nyuma yo kuvuga insanganyamatsiko y'ikiganiro yateganyije n'uburyo kiri bukorwemo, yakomeje abaza abaturage umwe ku wundi icyo indwara ziterwa n'umwanda ari cyo. Abaturage bamwe bavuze ko ari indwara ziterwa no kurya ibiribwa bihumanye, abandi bavuga ko ari indwara ziterwa n'isuku nke ndetse hari n'abavuze ko ari indwara ziterwa no

kurya ibiribwa cyangwa gukoresha ibikoresho bitujuje ubuziranenge. Yabashimiye ibitekerezo byiza batanze ababwira ko ikindi yongeraho ari uko indwara ziterwa n'umwanda zituruka ku kurya ibiribwa cyangwa kunywa ibinyobwa bidafite isuku. Zishobora kandi guterwa no kutagira isuku y'umubiri, iy'aho dutekera, ay'aho turara, iy'imyambaro n'ibindi.

Yakomeje avuga ko mu ndwara ziterwa n'umwanda harimo impiswi, macinya, inzoka zo mu nda zinyuranye n'izindi. Aha yatanze urugero avuga ko iyo tutagiriye isuku ibiribwa turya n'amazi tunywa cyangwa iyo tudakaraba intoki mbere kurya cyangwa tuvuye mu bwiherero bitwanduza zimwe mu ndwara ziterwa n'umwanda. Hari kandi indwara ziterwa n'umwanda ziterwa no kutagirira isuku umubiri wacu cyangwa imyambaro. Kutagirira isuku umubiri wacu bishobora kuba imvo n'imvano y'indwara ziterwa n'umwanda zinyuranye. Urugero nko kudasukura mu kanwa bishobora gutera indwara zinyuranye z'amenyo, kudasukura imyanya ndangagitsina bishobora kuba intandaro y'indwara zimwe na zimwe zifata muri iyo myanya nk'inzoka ya tirikomunasi, ubwandu bw'imyanya ndangagitsina... Kudakaraba buri munsi, kutambara imyenda imeshe, kutaryama mu bintu bisukuye bishobora gutera indwara nk'ubuheri n'ise. Isuku y'aho tuba na yo ni ingenzi. Aho tuba, aho turara tutahagiriye isuku buri munsi bishobora gutera inda ku mubiri cyangwa bigakurura imbaragasa zitera amavunja.

Indwara ziterwa n'umwanda zigira ingaruka nyinshi haba ku muntu ndetse no ku gihugu muri rusange. Ziravurwa zigakira ariko ibyiza ni ukuzirinda aka wa mugani ugira uti: "Kwirinda biruta kwivuza." Aha yakomeje agira ati: "Mushobora kumbaza muti: 'Ni izihe ngamba twafata kugira ngo tuzirwanye?' Ni uruhe ruhare rwacu mu kuzikumira? Ni ubuhe buryo twakoresha ngo tuzikumire?" Yakomeje agira ati: "Mwa baturage mwe 'amagara arasesekara ntayorwa'. Uburyo bworoshye bwo gukumira indwara ziterwa n'isuku nke ni ukugirira isuku ibiribwa n'ibinyobwa. Urugero mbere yo guteka ibiribwa, tugomba kubisukura kandi tukanywa amazi atetse yabitswe mu kintu cyogeje. Ikindi kandi tugomba kurya ibiribwa bifite ubuziranengendetse tukanywa amazi afite ubuziranenge. Tugomba na none gukoresha ibikoresho bisukuye, tukagirira isuku umubiri wacu n'aho tuba. Ibyo nitubikora buri munsi tuzaba dukumiriye indwara ziterwa n'umwanda bitume duhorana ubuzima buzira umuze."

Mu gusoza, umuyobozi ushinzwe imibereho myiza mu mudugudu, yavuze ko indwara ziterwa n'umwanda zitera imfu z'abantu. Abasaba gusenyera umugozi umwe ngo bazirwanye bivuye inyuma ntihabemo ba ntibindeba. Abasaba kandi ko uwo zagaragayeho yajya yihutira kujya kwa muganga kugira ngo ukurikiranwe amazi atararenga inkombe

kuko gutinda byatuma yanduza benshi. Yashimiye abaturage bo mu Mudugudu wa Munanira abasaba guharanira kubungabunga ubuzima bwabo bahashya icyo ari cyo cyose cyaba intandaro y'indwara ziterwa n'umwanda.

5.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Kwirinda biruta kwivuza", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitozo

1. Mu ruhushya A harimo amagambo/urwunge rw'amagambo, mu ruhushya B harimo ibisobanuro. Ushingiye ku mwandiko "Kwirinda biruta kwivuza" hitamo igisobanuro kiri cyo

A	B
Kwiharira ijambo	b) Kureka abo muri kumwe bakisanzura bavuga ibitekerezo byabo. c) Kurondogora abandi ntibabone umwanya wo kuvuga. d) Guha abandi uruhare bagatanga ibitekerezo byabo.
Gusenyera umugozi umwe	a) Kudahuza mu gikorwa runaka. b) Kumva ibintu kimwe hagamijwe kugera ku ntego runaka. c) Gufatanyiriza hamwe gutashya inkwi mukazihambira ku mugozi umwe.
Ubuzima buzira umuze	a) Ubuzima buhora burwaye. b) Ubuzima budafite ikerekezo. c) Ubuzima bwiza butarangwamo uburwayi.
Amagara arasesekara ntayorwa	a) Umuntu agomba kubungabunga ubuzima bwe bitari ibyo yabubura. b) Amagara arameneka ntibabashe kuyayora c) Amaraso arameneka ntibayayore.
Ubuziranenge	a) Ubudakemwa bw'ikintu runaka. b) Ubudahangarwa bw'ikintu runaka. c) Ubukomere bw'ikintu runaka.

2. Tanga impuzanyito z'amagambo akurikira yakuwe mu mwandiko:

   a) Ukwezi kwa Nyakanga

   b) Imyambaro

   c) Bihumanye

   d) Imvo n'imvano

5.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Kwirinda biruta kwivuza" usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ikiganiro abaturage bo mu Mudugudu wa Munanira bagejejweho n'umukozi ushinzwe imibereho myiza cyari gifite iyihe nsanganyamatsiko?
2. Ni izihe ndwara ziterwa n'umwanda zavuzwe mu mwandiko?
3. Ni iki cyakorwa ngo hakumirwe indwara ziterwa n'umwanda?
4. Ni iyihe migani migufi igaragara mu mwandiko? Iyo migani iganisha ku yihe nsanganyamatsiko?
5. Twandura dute indwara ziterwa n'umwanda?
6. Ushingiye ku bivugwa mu mwandiko, ni gute twakwirinda indwara ziterwa n'umwanda?

5.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Kwirinda biruta kwivuza" usubize ibibazo bikurikira

1. Garagaza ingingo z' ingenzi ziri mu mwandiko?
2. Huza ibivugwa mu mwandiko n'ubuzima busanzwe?
3. Ni izihe indwara ziterwa n'umwanda zitavuzwe mu mwandiko? Ni gute twazirinda?
4. Kora ubushakashatsi utahure ingaruka ziterwa n'indwara zituruka ku mwanda zifata imyanya ndangagitsina.

5.1.4. Guhina umwandiko

Igikorwa

Mu magambo yawe bwite hina umwandika "Kwirinda biruta kwivuza" wubahiriza amabwiriza y'imyandikire y'Ikinyarwanda.

V.2. Ibindi binyazina

5.2.1. Ikinyazina mbanziriza

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, witegereze amagambo y'umukara tsiri hanyuma usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina mbanziriza kandi ugaragaze intego yacyo.

- **Abo** umuyobozi w'Umudugudu wa Munanira yakoresheje inama bari abaturanyi be.
- **Aho** tuba n'**aho** turara tutahagiriye isuku bishobora gutera inda ku mubiri cyangwa bigakurura imbaragasa zitera imvunja.

a) Inshoza y'ikinyazina mbanziriza

Ikinyazina mbanziriza ni ikinyazina gisimbura ijambo ribanjirijwe n'inshinga itondaguye mu buryo bw'insano, ari na yo mpamvu kitwa mbanziriza.

b) Uturango tw'ikinyazina mbanziriza

- Ikinyazina mbanziriza kigira buri gihe isaku nyejuru.
- Kibanziriza buri gihe inshinga iri mu buryo bw'insano.
- Gisimbura ijambo ribereye inshinga icyuzuzo.
- Gisimbura izina bityo kikagira indomo.

Ingero:

- **Uwô** nkunda ararwaye.
- Mwibuke ko **ibyô** twavugiye mu nama bikwiye kubahirizwa.
- **Abô** mwatahiye ubukwe barakeye.
- **Ahô** twakoze umuganda hatunganye.

c) Intego y'ikinyazina mbanziriza

Intego y'ikinyazina mbanziriza igizwe n'uturemajambo dutatu ari two indomo **(D),** Indangakinyazina **(Rkzn)** n'igicumbi **(C),(D+Rkzn+C).**

d) Imbonerahamwe y'ikinyazina mbanziriza, intego n'amategeko y'igenamajwi.

Inteko	**Indanga-kinyazi-na**	**Ibinyazi-na**	**Uturema-jambo**	**Amategeko y'igenamajwi**
1	u	uwô	u-u-ô	u→w/-j
2	ba	abô	a-ba-ô	a→ ø /-j
3	u	uwô	u-u-ô	u→w/-j
4	i	iyô	i- i-ô	i→y/-j
5	ri	iryô	i-ri-ô	i→y/-j
6	a	ayô	a-a-ô	a→y/j
7	ki	icyô	i-ki-ô	i→y/-j ky → cy mu myandikire
8	bi	ibyô	i-bi-ô	i→y/-j
9	i	iyô	i-i-ô	i→y/-j
10	zi	izô	i-zi-ô	i→ ø /-j
11	ru	urwô	u-ru-ô	u→w/-j
12	ka	akô	a-ka-ô	a→ ø /-j
13	tu	utwô	u-tu-ô	u→w/-j
14	bu	ubwô	u-bu-ô	u→w/-j
15	ku	ukô	u-ku-ô	u→ ø /-j
16	ha	ahô	a-ha-ô	a→ ø /-j

Ikitonderwa

- Ikinyazina mbanziriza mu nyandiko isanzwe gisa n'ikinyazina nyereka gifite igicumbi /-o. Aho bitandukaniye ni uko mu mvugo no mu nyandiko yubahirije ubutinde n'amasaku, ikinyazina nyereka kigira isaku nyesi naho ikinyazina mbanziriza kigahorana isaku nyejuru.

Ingero:

Iyo ndwara iterwa n'umwanda nabaganirijeho ni impiswi. **"Iyo"** ni ikinyazina **nyereka**

Iyô nabaganirijeho iterwa n'umwanda ni impiswi. **"Iyô"** ni ikinyazina **mbanziriza**

Irindi tandukaniro ni uko ikinyazina nyereka kigaragira izina cyangwa kikarisimbura naho ikinyazina mbanziriza kikabanziriza inshinga iri mu buryo bw'insano kandi kigasimbura izina ryabera iyo nshinga icyuzuzo.

- Iyo ikinyazina mbanziriza kibanjirijwe n'impakanyi "**nta**" gitakaza indomo n'isaku nyejuru. Icyo gihe kandi gishobora kugira impindurantêgo ya**/-e** mu nteko ya mbere.

Ingero:

Nta **cyo** bitwaye irabanza, icyo nakoze igaheruka.

Umwana wanyu nta **we** mbona.

- Iyo ikinyazina mbanziriza gikurikiwe n'inyajwi ibanziriza ijambo rifite igicumbi cy'umugemo umwe kandi kikaba gifite isaku nyejuru, iyo nyajwi igira ubutinde.

Ingero:

Abô uuzi bazahagera ejo.

Ibyô aata ni byo byinshi kubera uburangare bwe.

Umwitozo

1. Garagaza ibinyazina mbanziriza biri mu nteruro zikurikira unabishakire intego n'amategeko y'igenamajwi.

   a) Iyo baraye yari inkera y'imihigo.

   b) Abashumba bazijyana uko babitegetswe.

   c) Urwo yapfuye ruragibwaho impaka.

   d) Abo yahuguye ntibakirwara indwara ziterwa n'umwanda.

2. Kora interuro enye wihimbiye zirimo ikinyazina mbanziriza hanyuma ugiceho akarongo.

5.2.2. Ikinyazina ndafutura

Igikorwa

Soma igika gikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina ndafutura kandi ugaragaze intego yacyo.

Nyuma yo kuvuga insanganyamatsiko y'ikiganiro yateganyije n'uburyo kiribukorwemo, yakomeje abaza abaturage umwe ku **wundi** icyo indwara ziterwa n'umwanda ari cyo. Abaturage bamwe bavuze ko ari indwara ziterwa no kurya ibiribwa bihumanye, **abandi** bavuga ko ari indwara ziterwa n'isuku nke. Yabashimiye ibitekerezo byiza batanze ababwira ko **ikindi** yongeraho ari uko indwara ziterwa n'umwanda zituruka ku kurya ibiribwa cyangwa kunywa ibiyobya n'ibinyobwa bidafite isuku. Zishobora kandi guterwa no kutagira isuku y'umubiri, iy'aho dutekera, ay'aho turara, iy'imyambaro n'**ibindi**.

a) Inshoza y'ikinyazina ndafutura/ndasigura

Ikinyazina ndafutura ni ijambo rijyana n'izina ntirisobanure ku buryo bwumvikana neza uvugwa, abavugwa, ikivugwa cyangwa ibivugwa ari na ho cyavanye izina ryacyo ryo kwitwa ndafutura cyangwa ndasigura.

b) Uturango tw'ikinyazina ndafutura/ndasigura

- Ikinyazina ndafutura kirimo ikigufi n'ikirekire.
- Ikinyazina kigufi nta ndomo ariko ikinyazina ndafutura kirekire kirayigira.
- Ikinyazina ndafutura cyaba ikigufi cyangwa ikirekire kigira igicumbi **-ndi**
- Ikinyazina ndafutura kigufi cyangwa kirekire gishobora kwisubiramo

c) Intego y'ikinyazina ndafutura/ndasigura

Intego rusange y'ikinyazina ndafutura kigufi ni indangakinyazina n'igicumbi. (Rkzn+C). Naho ikinyazina ndafutura kirekire intego yacyo ni indomo, indangakinyazina n'igicumbi (D+Rkzn+C)

- **Ikinyazina ndafutura (ndasigura) kigufi**

Ingero:

Undi muntu: u- ndi

Indi misozi: i- ndi

Andi mata: a- ndi

- **Ikinyazina ndafutura (ndasigura) kirekire**

Ingero:

Uwundi mugabo: u-wu-ndi

Abandi bana: a-ba-ndi

Iyindi mirima: i-yi-ndi

Uwundi muti: u-wu-ndi

Iyindi nzu: i-yi-ndi

Ayandi mazi: a-ya-ndi

d) Imbonerahamwe y'ikinyazina ndafutura

Inteko	Ikinyazina ndafutura.		Ikinyazina ndafutura gifite igicumbi kisubiyemo.	
	Ikigufi	Ikirekire	Ikigufi	Ikirekire
1	undi	uwundi	undiwundi	uwundiwundi
2	-	abandi	-	abandibandi
3	undi	uwundi	undiwundi	uwundiwundi
4	indi	iyindi	indiyindi	iyindiyindi
5	-	irindi	-	irindirindi
6	andi	ayandi	andiyandi	ayandiyandi
7	-	ikindi	-	ikindikindi
8	-	ibindi	-	ibindibindi
9	-	iyindi	-	iyindiyindi
10	-	izindi	-	izindizindi
11	-	urundi	-	urundirundi
12	-	akandi	-	akandikandi
13	-	utundi	-	utunditundi
14	-	ubundi	-	ubundibundi
15	-	ukundi	-	ukundikundi
16	-	ahandi	-	ahandihandi

Umwitozo

Tahura ibinyazina ndafutura/ndasigura biri mu nteruro zikurikira, ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi.

a) Ikindi kigega nta masaka nasanzemo.
b) Karangwa yigize uwundiwundi asigaye agendana na babandi twasanze ha handi.
c) Inka zindi zaguzwe na nde?
d) Nakutse irindi ryinyo mu cyumweru gishize.
e) Ni iki kindi ushaka hano**?**
f) Urebe ukundikundi wabigenza umfashe gukemura ikibazo cya ba bandi.

5.2.3.Ikinyazina kibaza/mbaza

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina mbaza kandi ugaragaze intego yacyo.

- Ni **izihe** ngamba twafata kugira ngo turwanye indwara ziterwa n'umwanda?"
- Ni **uruhe** ruhare rwacu mu gukumira indwara ziterwa n'umwanda?
- Ni **ubuhe** buryo twakoresha ngo tuzikumire?

a) Inshoza y'ikinyazina kibaza

Ikinyazina kibaza ni ijambo rigaragira izina, ririherekeza, riribanziriza cyangwa rikarisimbura; kikaba kibumbatiye ingingo yo gushaka kumenya ibisobanuro, inkomoko, ingano, akarere izina ririmo.

Ingero :

- Ni abantu bangahe barwaye?
- Ese yagiye he?
- Ni uwuhe mwana utagira isuku?

b) Uturango tw'ikinyazina kibaza

- Ikinyazina kibaza gishobora kugira indomo cyangwa ntikiyigire.
- Ikinyazina kibaza kigira ibicumbi bitatu: -**he?**; -**ngahe**? na -**e?**

Ikinyazina kibaza gifite igicumbi –he?

Kijyana n'izina kikarikurikira cyangwa kikaribanzirizacyangwa kikarisimbura kandi kikaribazaho ikibazo. Ikinyazina kibaza **–he** gishobora kuba kigufi cyangwa kikaba kirekire.Kiba kirekire iyo gikoranye n'indomo.

Ingero:

Mwana wuhe mwahuye?

Ni abahe bantu bitabiriye inama?

Ni abahe bitabiriye inama?

Ikinyazina kibaza gifite igicumbi –ngahe?

Kibaza ibisobanuro bijyanye n'ingano y'umubare w'abantu cyangwa ibintu.

Gikorana n'inteko z'ubwinshi gusa.

Ingero:

Mwahuye n'abantu **bangahe**?

Ese baguze imyenda **ingahe**?

Ikibanyazina kibaza gifite igicumbi – e?

Gikorana n'inteko ya 16 no mu nteko z'indangahantu.

Ingero:

Wa mwana yagiye **he**? Agiye mu nzu.

Iyo mbeba yinjiye **he**? Yinjiye mu mwobo.

Ni i Kigali hagana **he?** Hagana Kacyiru.

c) Intego y'ikinyazina kibaza

Intego y'ikinyazina kibaza ni indangakinyazina n'igicumbi (**Rkzn+C**).

Ikinyazina kibaza he? kirekire kigira intego y'indomo, indangakinyazina n'igicumbi **(D+Rkzn+C)**. Ikigufi kikagira indangakinyazina n'igicumbi (**Rkzn+C**).

Ingero

Ikinyazina kibaza	Intego	Itegeko
uwuhe?	u-wu-he?	nta tegeko.

hehe?	ha-e-ha-e?	a→ø/-J
iyihe?	i-yi-he?	nta tegeko.
he?	ha-e?	a→ø/-J
angahe?	a-ngahe?	nta tegeko.

Ikitonderwa:

Mu Kinyarwanda, hari andi magambo yitwara nk'ikinyazina kibaza kuko yifitemo inyito yo kubaza. Ayo ni nka: iki?, **ki?, nde?, ese?, ryari?, mbese?**

Ayo magambo si ibinyazina mbaza ahubwo yitwa amagambo abaza kuko atisanisha n'amazina bijyanye.

Ingero:

Uyu ni muntu**ki**?
Intambara ya Kabiri y'Isi Yose yatangiye **ryari**?
Ese (mbese) urahari?

d) Imbonerahamwe y'ikinyazina kibaza

Inteko	Igicumbi /- he?		Igicumbi /-e?	Igicumbi /- ngahe?
	Ikigufi	Ikirekire		
Nt. 1	wuhe?	uwuhe?	-	
Nt. 2	bahe?	abahe?	-	bangahe?
Nt. 3	wuhe?	uwuhe?	-	
Nt.4	yihe?	iyihe?	-	ingahe?
Nt.5	rihe?	irihe?	-	
Nt.6	yahe?	ayahe?	-	angahe?
Nt.7	kihe?	ikihe?	-	
Nt.8	bihe?	ibihe?	-	bingahe?
Nt.9	yihe?	iyihe?	-	
Nt.10	zihe?	izihe?	-	zingahe?
Nt.11	ruhe?	uruhe?	-	
Nt.12	kahe?	akahe?	-	kangahe?
Nt.13	tuhe?	utuhe?	-	tungahe?
Nt.14	buhe?	ubuhe?	-	bungahe?
Nt.15	kuhe?	ukuhe?	-	
Nt.16	hahe?	ahahe?	he?	hangahe?

Umwitozo

Tahura ibinyazina bibaza biri mu nteruro zikurikira hanyuma ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi aho biri ngombwa

a) Ni akahe kamaro ko kurya ibiribwa bifite isuku?

b) Ni izihe ngamba muzafata kugira ngo murwanye indwara zikomoka ku mwanda?

c) Iyi myambaro myiza gutya wayiguriye hehe?

5.2.4. Ikinyazina nyamubaro

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina nyamubaro kandi ugaragaze intego yacyo.

- Maze kubasura inshuro **eshatu** cyangwa **enye** muri iki gikorwa cy'umuganda.
- Ku wa **Gatandatu** wa nyuma wa buri kwezi aba ari umunsi w'umuganda mu Gihugu hose.

a) Inshoza y'ikinyazina nyamubaro

Ikinyazina nyamubaro ni ijambo riherekeza izina cyangwa rikarisimbura kandi kikaba kibumbatiye ingingo y'umubare. Kigabanyijemo amatsinda arindwi; kuva ku mubare rimwe kugeza kuri karindwi. Imibare y'inyuma ya karindwi ni amazina si ibinyazina nyamubaro. Bayita amazina nyamubaro kuko aba afite uturango tumwe n'utw'izina ari two indomo, indanganteko n'igicumbi.

Ingero:

Abantu **babiri** bavuye mu nama.

Abana **batandatu** bagiye kuvoma.

Inka **eshatu** zahutse.

b) Intego y'ikinyazina nyamubaro

- Ikinyazina nyamubaro kigira uturemajambo tubiri gusa: indangakinyazina n'igicumbi (Rknz+C)

Urugero:

Abantu **babiri** bagiye.

Babiri: ba-biri

- Indangakinyazina y'ikinyazina nyamubaro ni nk'iz'ibindi binyazina usibye mu nteko ya cumi aho **"zi-"** ihinduka **"e-".**
- Ibicumbi by'ikinyazina nyamubaro ni birindwi: **- mwe, - biri, - tatu, - ne, - tanu, - tandatu, - rindwi**.
- Mu nteko ya cumi ibicumbi biba: **-byiri, -shatu, -nye, -shanu, -sheshatu** na **-rindwi**

Ingero:

Inka **ebyiri** ebyiri → e -byiri.

Inka **eshatu** eshatu → e - shatu.

Inka **enye** enye → e - nye.

Inka **eshanu** eshanu → e - shanu.

Inka **esheshatu** esheshatu → e -sheshatu**.**

Nyamara ubusanzwe tuziko indangakinyazina ari"**zi**".

Ikitonderwa

- Imibare y'inyuma ya karindwi ni amazina si ibinyazina nyamubaro. Bayita amazina nyamubaro kuko aba afite uturango tumwe n'utw'izina ari two indomo, indanganteko n'igicumbi. Ikinyazina nyamubaro gikurikiye izina ribara kuva ku icumi, gisanishwa n'ijambo rivuga ibibarwa ari na ryo rifatwa nk'ikinyazina nyamubaro.

Ingero :

Abana cumi na **batatu (batatu** ni ikinyazinna nyamubaro).

Ibiti ijana na **birindwi (birindwi** ni ikinyazina nyamubbaro).

- Ikinyazina nyamubaro gishobora kandi kwisubiramo. Icyo gihe n'uturemajambo twacyo twisubiramo.

Ingero:

Hinjire umwumwe: u - mwe – u - mwe e→**ø**/-J

Muzane eshateshatu: e - shatu – e - shatu u→**ø** /-J

- Igicumbi **/- rindwi** kiremwaho ijambo **ndwi** ridahinduka kandi ribara.

Urugero: Inka **ndwi**.

- Ikinyazina nyamubaro gishobora gusimbura izina kigafata indomo bityo kigakora nk'izina.

Ingero:

Utubiri twotsa amatama.

Utubiri: u-tu-biri

Ababiri bashyize hamwe baruta umunani urasana.

Ababiri: a-ba-biri

- Mu Kinyarawanda iyo bavuga urwego ikintu kirimo mu rutonde rw'ibindi bikurikirana, aho gukoresha ibinyazina nyamubaro, bakoresha urwunge rw'ikinyazina ngenera n'izina ry'umubarwa. Ntibavuga umuntu wa "**rimwe**" ahubwo bavuga umuntu wa "**mbere**".

Ingero:

- Umuntu wa **mbere** (umubarwa 1).
- Umuntu wa **kabiri** (umubarwa 2)
- Umuntu wa **gatatu** (umubarwa 3)
- Umuntu wa **kane** (umubarwa 4)
- Umuntu wa **gatanu** (umubarwa 5)
- Umuntu wa **gatandatu** (umubarwa 6)
- Umuntu wa **karidwi** (umubarwa 7).

d. Imbonerahamwe y'ibinyazina nyamubaro.

Inteko	**Igicumbi**						
1	+mwe	+biri	+tatu	+ne	+tanu	+tandatu	+rindwi
	umwe	-	-	-	-	-	-
2	-	babiri	batatu	bane	batanu	batandatu	barindwi
3	umwe	-	-	-	-	-	-
4	-	ibiri	itatu	ine	itanu	itandatu	irindwi
5	rimwe	-	-	-	-	-	-
6	-	abiri	atatu	ane	atanu	atandatu	arindwi
7	kimwe	-	-	-	-	-	-
8	-	bibiri	bitatu	bine	bitanu	bitandatu	birindwi
9	imwe	-	-	-	-	-	-
10	-	ebyiri	eshatu	enye	eshanu	esheshatu	zirindwi/ndwi
11	rumwe			-	-	-	
12	kamwe	-		-	-	-	-
13		tubiri	dutatu	tune	dutanu	dutandatu	turindwi
14	bumwe	bubiri	butatu	bune	butane	butandatu	burindwi
15	kumwe	-	-	-	-	-	-
16	hamwe	habiri	hatatu	- hane	hatanu	hatandatu	harindwi

Umwitozo

1. Shaka uturemajambo tw'ibinyazina nyamubaro bikurikira ugaragaze amategeko y'igenamajwi aho biri ngombwa.
   a) gatanu
   b) esheshatu
   c) bine
   d) batandatu
2. Kosora interuro zikurikira aho biri ngombwa.
   - Ziriya nka zine zariye ibitoki itandatu
   - Ihene itatu ziziritse ku biziriko itatu.
   - Nkeneye amakaye ine nzandikamo amasomo y'imitwe eshanu dusigaje kwiga.
   - Umuyaga wahushye ari mwinshi inyoni irindwi igurukira rimwe.

5.2.5. Ikinyazina ndanganteko/mboneranteko

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina mboneranteko kandi ugaragaze intego yacyo.

- Nta bantu bakwiriye kwigira **ba** ntibindeba mu kurwanya indwara ziterwa n'umwanda.
- **Ba** Rukundo baragukumbuye cyane.

a) Inshoza y'ikinyazina mboneranteko

Ikinyazina mboneranteko ni ijambo rigaragaza kandi rigaha inteko amagambo/amazina bijyanye adahinduka, ryerekana ubwinshi bwayo, gitubura/gikuza, gitubya amagambo kigaragiye.

b) Uturango tw'ikinyazina mboneranteko

- Ikinyazina mboneranteko kiza buri gihe mbere y'izina giherekeje.
- Iki kinyazina kiboneka mu nteko zimwe na zimwe ari zo nt. 2; 7; 8; 10; 11; 12; 13 na 14 ku bayikoresha batubya.

- Iki kinyazina gikora imbere y'amazina bwite cyangwa amazina rusange adafite indomo n'indangasano/indangakinyazina. Iyo kiri kumwe n'izina rifite indomo, iyo ndomo iratakara.

c) Intego y'ikinyazina mboneranteko

Ikinyazina mboneranteko kigira uturemajambo tubiri ari two: indangakinyazina n'igicumbi (Rkzn+C). Buri gihe igicumbi k'ikinyazina mboneranteko ni **/-a**.

Ingero:

ikinyazina mboneranteko	Intego	Itegeko ry'igenamajwi
ba (data):	ba-a	a→ø/-J
za (mayibobo):	zi-a	i→ø/-J
twa Muhoza tuzaza kudusura ryari?	tu-a	u→w/-J
za Bihogo ziracyuwe	zi-a	i→ø/ -J

d) Imbonerahamwe y'ikinyazina

Inteko	Ubwinshi	Inyito		
		Gupfobya/ gutubya	**Gutubura/ gukuza**	**Kugaya**
2	ba Humura	-	-	-
7	-	cya Rugero	cya Juru	-
8		bya Gato	bya Mahane	-
10	za dodo,	-	-	za masore
11	-	rwa Nzovu	rwa Karisa	-
12	-	ka Rukundo	-	-
13	twa Buregeya.	twa Buregeya	-	-
14	bwa Manzi	bwa Manzi	-	-

Umwitozo

Himba interuro eshanu zirimo ibinyazina mboneranteko unagaragaze intego n'amategeko y'igenamajwi yabyo.

5.2.6. Ikinyazina mpamagazi

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, usobanure imiterere y'amagambo y'umukara tsiri. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, tanga inshoza n'uturango by'ikinyazina mpamagazi kandi ugaragaze intego yacyo.

- **Mwa** baturage mwe muge musukura aho mutuye bizabarinda indwara ziterwa n'umwanda.
- **Wa** mwana we, ugomba kujya uza ku ishuri wakarabye umubiri wose.

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina mpamagazi

Ikinyazina mpamagazi gituma igihamagarwa cyangwa uhamagarwa yumva ko bashaka ko aza cyangwa ko bashaka ko atega amatwi ngo bamubwire. Ikinyazina mpamagazi kibanziriza izina ry'igihamagawe ndetse kikanaritesha indomo iyo riyifite. Iryo zina kandi rikurikirwa buri gihe n'ikinyazina ngenga bityo kikagira inyito itsindagiriza. Ikinyazina mpamagazi kiba muri ngenga ya kabiri gusa. Gifata ubumwe cyangwa ubwinshi bitewe n'ijambo gisobanura.

Ingero:

Wa mugabo **we**, watashye ko bwije!

Mwa bana **mwe**, ntimugasibe ishuri.

b) Intego y'ikinyazina mpamagazi

Ikinyazina mpamagazi kigira indangakinyazina n'igicumbi(**Rkzn+C**)

Ingero:

- Ngenga ya kabiri y'ubumwe (ng. 2 bu) : wa : u-a u → w/ - J
- Ngenga ya kabiri y'ubwinshi (ng. bw) : mwa : mu-a u → w/ - J

Ikitonderwa:

Igihe cyose ikinyazina mpamagazi gikurikirwa n'izina kigaragiye hagakurikiraho ikinyazina ngenga gifite igicumbi **-e** ifite isaku nyesi. Akenshi na kenshi kibanzirizwa n'akajambo "**yewe**" gahamagara.

Ingero:

- **Yewe wa** mwana **we**, urajya he?
- **Wa** mwana **we**, watashye ko bwije!
- **Mwa** banyeshuri **mwe**, ntimugasibe ishuri.

Umwitozo

Erekana ibinyazina mpamagazi biri muri izi nteruro unagaragaze intego n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe

a) Ese wa mubyeyi yaraye abyaye mwa bagabo mwe?

b) Kandi wa nyoni we uzarya n'ibitaribwa!

V.3. Imyitozo y'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Ugendeye ku gisobanuro cy'umugani mugufi "Amagara arasesekara ntayorwa", andika umwandiko mbarankuru utarengeje imirongo nibura mirongo ine, uvuga ku nsanganyamatsiko wihitiyemo yo kubungabunga ubuzima kandi uwugaragazemo nibura ibinyazina bitanu mu byo twize ubisesengure ugaragaza intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.

Ubu nshobora:
- Gusesengura umwandiko ngaragaza ingingo ziwugize no gukoresha neza amagambo nungutse mu nteruro. - Gusobanura indwara ziterwa n'umwanda n'uburyo bwo kuzirinda. - Gutahura, gukoresha mu nteruro ndetse gusesengura ibinyazina mbanziriza, ndafutura, mbaza, nyamubaro, mboneranteko na mpamagazi.
Ubu ndangwa:
N'isuku kugira ngo ntandura indwara ziterwa n'umwanda. Gushishikariza abandi kugira isuku aho bari hose.

V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu

umwandiko: Twirinde marariya

Marariya ni imwe mu ndwara z'ibyorezo zigaragara mu Gihugu cyacu. Itaramenyekana Abanyarwanda bayitaga indwara y'ubuganga. Abafatwaga na yo baganaga abavuzi ba gihanga, bakabaha imiti inyuranye ariko kuyivura bikababera imbogamizi. Ni yo mpamvu yahitanye umubare munini w'abantu kuko batari bazi ikiyitera ngo bafate ingamba zo kuyirinda.

Nyuma y'ubushakashatsi bwakozwe ku gitera indwara ya marariya, baje gusanga iterwa n'umubu. Mu gushakisha aho iyo mibu yaba ituruka, Abanyarwanda bamwe baje kuvuga ko ibiti by'avoka ari indiri y'imibu. Basobanuraga ko iyo bugorobye, imibu ivamo igatera mu ngo. Gusa avoka si zo ndiri y'imibu itera marariya zonyine, ahubwo ngo urutoki ni rwo rwa mbere. Amazi areka mu mivovo, amakoma n'imyanana bituma havuka imibu ishyano ryose. Na none ariko ntawatema za avoka n'urutoki ngo ni uko bikurura imibu idutera marariya, ahubwo hari ubundi buryo bwo kuyirinda. Dusukure munsi yabyo, twirinde kuhajugunya ibikopo n'injyo kuko birekamo amazi, imibu igateramo amagi. Ibindi bikurura imibu ni ibizenga by'amazi.

Ubwo imibu ari yo itera marariya, uburyo nyabwo bwo kuyikumira ni ukwirinda ibizenga by'amazi hafi y'ingo kandi ibikoresho byose birekwamo amazi bigapfundikirwa. Ni byiza kandi gutema ibyatsi biri mu ntanzi z'urugo kuko bibundikira imibu. Mu rwego rwo gukumira marariya kandi, abantu bose bakwiriye kurara mu nzitiramubu ikoranye umuti. Marariya ni indwara ivurwa igakira mu gihe yavuriwe ku gihe. Mu gihe wumvise ufite ibimenyetso biranga umuntu urwaye marariya ihutire kujya kwa muganga uvurwe hakiri kare kandi neza. Iyo umuntu urwaye marariya atinze kuyivuza, iba igikatu, ikamuzahaza bikaba byanamuviramo urupfu. Marariya rero tuyirinde kandi tuyirandurane n'imizi yayo.

Uko kuzahazwa na marariya ni mu bidindiza amajyambere y'Igihugu kuko nta mubyizi w'umuntu w'inzahare.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni iyihe mpamvu yatumaga abantu benshi bahitanwa na marariya mu myaka yashize?
2. Ni iki twakora ngo twirinde marariya?
3. Umuntu wamaze gufatwa na marariya yakora iki?
4. Uratekereza ko icyorezo cya marariya gifite izihe ngaruka ku iterambere ry'igihugu?

5. Wakora iki ngo ugire uruhare mu kubungabunga ubuzima bw'abaturage batuye mu mudugudu wanyu?
6. Ni izihe ndwara zindi z'ibyorezo uzi zitwara ubuzima bw'abantu? Ziterwa n'iki?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

Uzurisha interuro zikurikira amagambo ukuye mu mwandiko

a) Mu muganda wo mu mpera z'ukwezi gushize twasibye ……………. Byari ………...y'imibu.

b) Nimuze duhagurukire…………...mararìya kuko idindiza iterambere ry'Igihugu.

c) Wa muturanyi wange yarwaye marariya y'………………… kuko yari yaratinze kwivuza.

d) Mu gihe wumvise ufite ……………………bya ………………ihutire kujya kwa muganga.

III. Ibibazo ku binyazina

Tahura ibinyazina twize muri uyu mutwe biri mu nteruro zikurikira nurangiza uvuge ubwoko bwabyo unabisesengure ugaragaza intego yabyo, amategeko y'igenamajwi ndetse n'inteko birimo.

a) Ikindi cyakorwa ni uko urwaye marariya yayivuza neza.

b) Wa mwana we nutivuza hakiri kare uzashyira ubuzima mu kaga!

c) Iyo bakingira abana, hinjiraga babiribabiri.

d) Uretse ibihuru ibindi bikurura imibu itera marariya ni ibizenga by'amazi.

e) Ni izihe mbaraga Leta yashyize mu gukumira marariya mu baturage?

f) Nta kindi cyatuma tubungabunga ubuzima uretse kwirinda ibidutera indwara.

g) Bwa Petero bwansize.

h) Twa Kirezi turirata.

UMUTWE WA 6:

ITUMANAHO N'IKORANABUHANGA MU ITERAMBERE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gutahura no gukoresha neza mu nteruro amagambo adahinduka.

Igikorwa cy'umwinjizo

Wifashishije ingingo zumvikana garagaza uko ikoranabuhanga ryihutisha iterambere mu Gihugu cyacu.

VI.1. Umwandiko: Ikoranabuhanga ryaragikemuye.

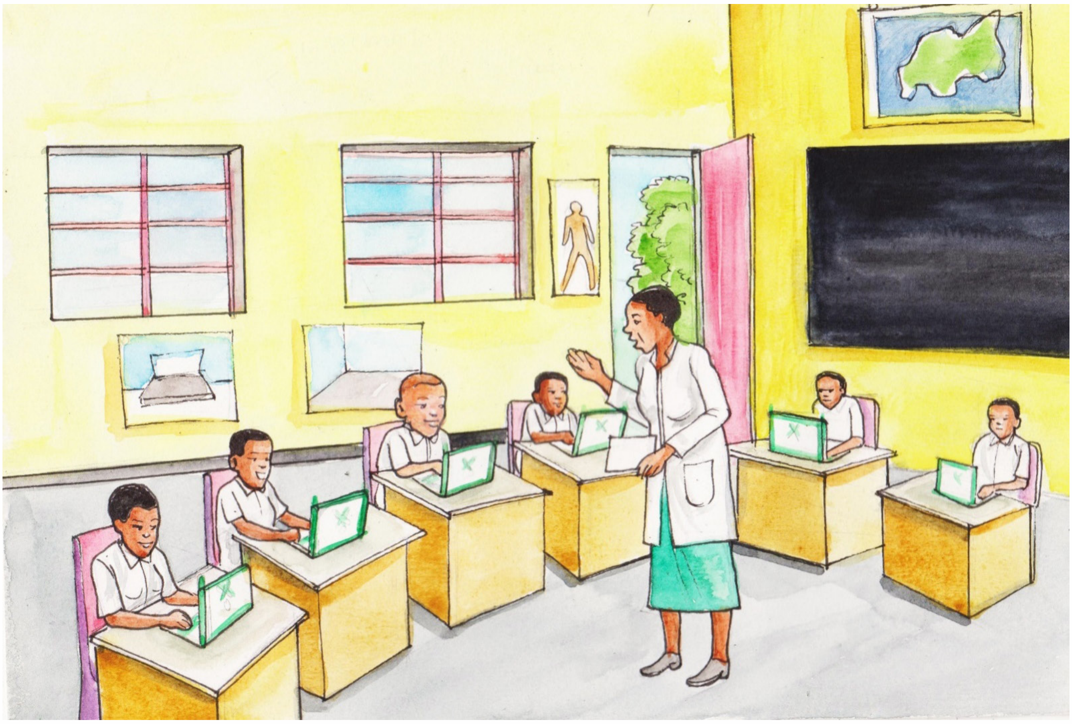

Ikoranabuhanga rigaragarira mu nzego nyinshi z'imirimo. Rikoreshwa mu kunoza no kwihutisha ubushakashatsi, itumanaho, imitunganyirize y'imirimo itandukanye bityo bikihutisha iterambere uko bwije n'uko bukeye.

Abasheshe akanguhe kimwe n'abandi badutanze kubona izuba, bavuga ko Abanyarwanda bo hambere bari bafite ubumenyi bwo kwirwanaho ngo babone ibyo bakeneye nk'umuriro, ibikoresho binyuranye, kwivura indwara n'ibindi. Si ibyo gusa, bashoboraga no gutumanaho bakoresheje uburyo bunyuranye burimo gutuma intumwa, umurishyo w'ingoma cyangwa ihembe kuko za murandasi, iradiyo, terefone, ibaruwa n'ibindi nk'ibyo bitababagaho.

Vuba aha, aho abazungu badukaniye ibibiriti, imyenda ikorerwa mu nganda, itumanaho rikoresha ibyuma bikoranye ubuhanga buhanitse, ibikoresho n'imiti byo mu mahanga, Abanyarwanda ntibakita ku bumenyi bari basanganywe. Ntibongeye gutekereza kwihamurira umuti w'ishyamba cyangwa ngo birwaneho bakoresheje uburyo gakondo. Ntibongeye guhugira mu bya kera ahubwo batangiye kujyana n'iterambere rifitiye Igihugu akamaro, bibafasha gutera intambwe bivana mu bukene.

Mu gihe tugezemo ndetse n'ikizaza, usanga ikoranabuhanga ari ingenzi mu mirimo inyuranye. Haba za mudasobwa, haba za radiyo na tereviziyo, haba ibinyamakuru n'ibindi bitangazamakuru, biruzuzanya mu gufasha abantu b'ingeri zose mu kunoza imirimo, mu gusakaza amakuru anyuranye yerekeye ubukungu, poritiki, iterambere n'ibindi.

Abantu b'ingeri zinyuranye bifashisha ikoranabuhanga n'itumanaho mu kwihutisha no kunoza imirimo yabo. Urugero nko mu buyobozi, mu burezi, mu buvuzi, mu bwikorezi no mu mirimo inyuranye y'ubukorikori. Imirimo ikorwa neza kandi mu gihe gito bityo bikihutisha iterambere mu Gihugu. Igihugu kidakoresha ikoranabuhanga n'itumanaho ntigishobora gutera imbere kuko abagituye batamenya ibikorerwa ahandi cyangwa ngo bashobore kumenyekanisha ibyo bakora n'ibyiza bigitatse mu ruhando mpuzamahanga.

Abarimu bararurashe wa mugani w'Abanyarwanda.
Kuri bo, ikoranabuhanga rituma babasha gukora ubushakashatsi bwimbitse ku bijyanye n'amasomo agomba kwigishwa, rikanabafasha guhanahana amakuru hagati yabo. Abarimu kandi baryifashisha bagira ngo bamenye ibigezweho bikenerwa mu mashuri. Ikoranabuhanga rinababafasha kwigisha abanyeshuri benshi mu buryo buboroheye mu gihe gito kandi batari kumwe. Ibyo bishoboka nko mu gihe abanyeshuri bigishwa hakoreshejwe mudasobwa.

Ku banyeshuri, ikoranabuhanga ribafasha gukora ubushakashatsi bwimbitse ku nsanganyamatsiko zitandukanye. Ibyo bibafasha guteza imbere imyigire yabo. Ikorabuhanga kandi ribafasha gukoresha igihe cyabo neza, nko mu gihe barikoresheje bashakisha kuri murandasi ibisubizo by'imikoro bahawe, kureba amanota bagize mu bizami binyuranye n' ibindi.

Nyamara burya ngo: "Nta byera ngo de"! Hari abashobora gukoresha nabi ikoranabuhanga mu bitabafitiye umumaro nko kureba za firimiz'urukozasoni, cyangwa se izindi zibashora mu ngeso mbi nko kunywa ibiyobyabwenge n'ibindi. Bene abo bantu bararurwa nabyo ndetse bagatakaza igihe cyabo. Hari kandi n'abaryifashisha biba cyangwa se bashaka kuriganya utw'abandi. Ni byiza rero kugira amakenga mu mikoreshereze y'ikoranabuhanga kuko iyo ridakoreshejwe neza ridindiza iterambere.

Muri make, ikoranabuhanga n'itumanaho ni ingenzi mu iterambere kuko rizamura ubukungu bw'Igihugu cyacu kandi rikanafasha mu kubahiriza igihe no gucunga umutungo. Iyo bikoreshejwe neza bifasha kwihutisha iterambere aho guhera mu bya kera.

6.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko.

Igikorwa

Soma umwandiko "Ikoranabuhanga ryaragikemuye.", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitozo

1. Simbuza amagambo atsindagiye impuzanyito zayo zakoreshejwe mu mwandiko kandi wubahirize isanisha rikwiye.

a) Abazungu **bavuye ahandi bazanye** ikoranabuhanga mu Rwanda, imikorere y'Abanyarwandairahinduka.

b) Ikoranabuhanga rihindura byinshi uko **iminsi ihita indi igataha**.

c) Abasaza baba bazi ibintu byinshi.

d) Abantu b'**ibyiciro** binyuranye bakoresha ikoranabuhanga.

2. Shaka muri iki kinyatuzu mu merekezo yacyo yose amagambo ikenda afitanye isano n'ikoranabuhanga n'itumanaho yakoreshejwe mu mwandiko "Ikoranabuhanga ryaragikemuye" hanyuma uyandukure.

T	E	R	E	F	O	N	E	A	I
A	E	C	F	I	R	I	M	I	B
W	I	R	A	D	I	Y	O	R	A
B	N	I	E	B	M	E	H	I	R
O	G	M	N	V	M	W	I	O	U
S	O	A	B	G	I	A	K	B	W
A	M	Z	A	K	O	Z	U	I	A
D	A	O	V	E	J	M	I	E	T
U	I	H	E	M	B	E	A	Y	N
M	U	R	A	N	D	A	S	I	O

6.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ikoranabuhanga ryaragikemuye", usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Iterambere ritaraza Abanyarwanda bakoreshaga ubuhe buryo?
2. Abarimu n'abanyeshuri bakoresha bate ikoranabuhanga?
3. Ukurikije ibivugwa mu mwandiko, sobanura uko ikoranabuhanga rishobora kwihutisha iterambere.
4. Garagaza igihombo igihugu kigira iyo kidafite ikoranabuhanga.
5. Ni akahe kamaro k'ikoranabuhanga kavugwa mu mwandiko?
6. Kubera iki tuvuga ko ikoranabuhanga ari ingenzi mu iterambere?

6.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ikoranabuhanga ryaragikemuye!", usubize ibibazo bikurikira.

1. Sobanura insanganyamatsiko yibanzweho muri uyu mwandiko.
2. Garagaza ingingo z'ingenzi zikubiye muri uyu mwandiko.
3. Huza ibyo umaze gusoma n'ibyo uhura na byo mu buzima bwawe bwa buri munsi, uvuge n'isomo nyamukuru bigusigiye.
4. Wagira iyihe nama abanyeshuri n'abantu muri rusange bakoresha imbuga nkoranyambaga n'ikoranabuhanga ryo kuri murandasi?

6.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Soma igika gikurikira hanyuma wungurane ibitekerezo na bagenzi bawe.

1. Itangazamakuru ubusanzwe rifatwa nk'inkingi ikomeye mu kwihutisha iterambere. Nyamara hari n'abavuga ko iyo rikoreshejwe nabi risenya aho kubaka. Garagaza ikoranabuhanga rikoreshwa mu itangazamakuru,uvuge akamaro rifite mu gushimangira iterambere ryihuse ry'Igihugu, unerekane ingaruka zabaho riramutse rikoreshejwe nabi.
2. Mwungurane ibitekerezo ku ngaruka ibikoresho by'itumanaho n'ikoranabuhanga bitujuje ubuziranenge byateza ku muryango mugari n'Isi muri rusange.

VI.2. Ubwoko bw'amagambo: Amagambo adahinduka

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira, witegereze amagambo yanditse atsindagiye, usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere y'ayo magambo, kora ubushakashatsi utahure inshoza y'amagambo adahinduka, ubwoko bwayo, inshoza za buri bwoko kandi utange n'ingero kuri buri bwoko.

Umwandiko: Bwenge na Kanyana

Bwenge: Ese Kanya, **ejo** nibwo ya nama y'ishuri izaba cyangwa yimuriwe **ejobundi**?

Kanyana: Reka **da**! Inama yakozwe **kera**. Cyokora **none** habaye ihuriro ry'abanyeshuri bajya impaka **ku** ikoranabuhanga. **Kugira ngo** tumenye ibyavugiwemo tuzabigenza dute?

Bwenge: **Yego** se **ma**! Urabona **ubu** ko twe tujenjetse! **Asyi! Buhorobuhoro** tuzasobanukirwa!

Kanyana: Wowe uzabimenya utinze. Iyo ubonye akanya mbona witendetse kumuhanda wirebera imodoka zigenda burabyo ngo :«Pyo!» Waba unyotewe ukirohamo amacupa ngo: «Guruguru!», ngo hari n'igihe baguhata inshyi ngo: «Pya!» ibiceri wasaguye bikabarara kuri sima ngo: «Parararara!» abandi bakitoragurira! Ubwenge buri he?

Bwenge:Dore re! Mbese burya ukurikirana ibyange? Yebabaweee! Reka nkwiyibukirize, mu kanya dufite ibazwa ku ikoranabuhanga! Henga twegere ishuri.

Kanyana: Wirondogora, **ngwino** twinjire **ahubwo**!

6.2.1. Inshoza y'amagambo adahinduka

Amagambo adahinduka ni amagambo adashobora gushakirwa uturemajambo cyangwa ngo agoragozwe.

6.2.2. Ubwoko bw'amagambo adahinduka

Ubwoko bw'amagambo adahinduka ni bwinshi. Muri bwo twavuga: umugereka (ingera), icyungo, akamamo, inyigana, indangahantu, irangamutima, ikegeranshinga...

6.2.2.1. Umugereka (Ingera)

Umugereka ni ijambo (urujyano rw'amagambo) ubusanzwe ridasesengurwa. Risobanura izina, ntera, inshinga, ikinyanshinga cyangwa undi mugereka. Rivuga uburyo, ahantu, igihe cyangwa inshuro. Mu Kinyarwanda dusangamo amoko ane y'imigereka.

a. Umugereka w'uburyo

Ingero:

Utunze amashyo menshi **cyane** nagutega amatwi.

Mutoni agenda **buhoro**.

Mutambuke **bucece** mudakanga abanyeshuri bari mu kizamini.

Mwige **neza**.

b. Umugereka w'igihe

Ingero:

Wakwize **none** ugifite umwanya uhagije!

Abaziga **ejo** bazitwaze impamba.

Muzubaka ingo zanyu **ryari**?

Nimugoroba nimutaha munyure kwa Kanyana.

c. Umugereka w'ahantu

Ingero:

Shyira **ejuru** mbone uko nikorera.

Umunyuze **epfo** atayoba.

Umugume **hambavu** atagucika.

Muge muvuga ibintu mutabica **iruhande**.

d. Umugereka w'inshuro

Ingero:

Musibye **gatatu** kose mutaboneka mu ishuri.

Yasuye **kenshi** Inzu Ndangamurage y'u Rwanda.

Ikitonderwa:

Umugereka ushobora kugenga isanisha.

Ingero

Yararwaye agera **kure ku**bi.

Kera kabaye araza.

Mutegure **ejo hazaza**.

Buhorobuhoro bugeza umuhovu ku ruzi.

- Hari abakeka ko imigereka imwe yagoragozwa igihe bitegereje impinduka igira. Ntabwo bishoboka; ahubwo iyo migereka yindi iba yakomotse ku yindi y'umwimerere.

Ingero

Ruguru→haruguru

Hasi→munsi

Mbere→hambere

Nyuma→hanyuma, inyuma

Epfo→hepfo

Irya→hirya, hakurya

6.2.2.2. Inyigana

Inyigana ni ijambo riremerwa ku myumvikanire y'urusaku rw'ibintu bimwe na bimwe ndetse n'urw'abantu. Rishobora kuremerwa kandi ku migaragarire y'ikintu. Akenshi inyigana iterurwa n'amagambo aremeye ku gicumbi **–ti** cyangwa igaterurwa n'icyungo «**ngo**» mu mikoreshereze yayo isanzwe.

a. Inyigana zishingiye ku rusaku

Ingero:

- Inka iti: «**Mbaaa**!»
- Ikibwana bakubise kiti: «**Bwe**!»
- Intama iti: «**Maaa**!»
- Ihene iti: «**Meee**!»
- Injangwe iti: «**Nyawuuu!**»
- Imbeba iti: «Jwiii!»
- Ibuye no mu mazi ngo: «Dumburi!»
- Amazi no mu gacuma ngo: «Dudududu!»
- Amashyi ngo: « Kacikacikaci!»
- Inkono ivuga ku mashyiga ngo: «Togotogo!»
- Gahire bamukubise urushyi rurivugiza ngo: «Pya!»

b. Inyigana zishingiye ku migaragarire

Ingero

- Umurabyo ngo: «**Pya**!»
- Cacana ati: «**Pya**!»
- Umujura amuca mu myanya y'intoki ngo: «**Pyo**!»

6.2.2.3. Icyungo

Icyungo ni ijambo (cyangwa urujyano rw'amagambo) ridasesengurwa. Rihuza andi magambo abiri cyangwa inyangingo ebyiri.

a. Imiterere y'icyungo

Icyungo gishobora kugira imiterere itandukanye. Icyungo gishobora kuba ari:

- **Ijambo risanzwe** : na, nka, cyangwa, erega, ngo…
- **Inyumane** : yuko, kuko,
- **Urujyano rw'amagambo** : kugira ngo, icyo bikora (cyakoze, cyokora, cyokoze, icyokoze, na icyakora), kubera ko, n'iyo…

b. Ubwoko bw'ibyungo

Ibyungo biri ukubiri, hari ibyungo ngombwa n'ibyungo ntagombwa.

Ibyungo ngombwa: ni ibiva mu nteruro igahindura ingingo cyangwa ikayitakaza.

Ingero:

- Agenda **nk**'Abagesera ǂ Agenda Abagesera.
- Barashaka **ko** muvuga ǂ Barashaka muvuga.
- N'ikizamini naragitsinze **nkanswe** umukoro ǂ N'ikizamini naragitsinze umukoro.
- Urayura **boshye** ushonje ǂ Urayura ushonje.

Ibyungo ntagombwa: ni ibyungo biva mu nteruro ntibihindure ingingo.

Ingero:

- Ariga ariko ntatsinda. → Ariga ntatsinda.
- Turahaguruka maze turiga. → Turahaguruka turiga.
- Bagerayo nuko bararyama. → Bagerayo bararyama.

6.2.2.4. Indangahantu

Indangahantu ni ijambo ribanziriza irindi rivuga aho umuntu cyangwa ikintu biherereye cyangwa ahabera ikintu iki n'iki. Urwo rujyano rubera inshinga ruhamwa cyangwa icyuzuzo nziguro.

Indangahantu ziboneka mu nteko eshatu: Inteko ya 17: ku, inteko ya 18: **mu**, inteko ya 19: **i**. Indangahantu "**ku**" na "**mu**", iyo zikurikiwe n'izina ridafite indomo cyangwa n'ibinyazina bimwe na bimwe (ikinyazina ngenga, ikinyazina nyereka, ikinyazina nyamubaro) zigira impindurantego «muri» na «kuri».

Ingero

- Uzamurege **kuri** nyirasenge.
- Ya modoka igeze **kuri** Buranga.
- Impeshyi itangira **muri** Kamena.
- Ni muremure **kuri** we.
- Umwe **muri** twe arasigara.
- Ntimuzagende **muri** ya ndege.
- Uzamuhishire **kuri** wa mutobe.
- Uyu mwitozo urakorerwa **muri** abiri (amakayi).
- Bafashe umwe **muri** barindwi babategeka kwishyura ibyibwe.

6.2.2.5. Ikegeranshinga

Ikegeranshinga ni ijambo muri rusange ridahinduka. Rigira inshoza yo gutegeka. Ibyegeranshinga bikunda kugaragara ni ibi: **cyo, cyono, dore, gira, enda, have, hinga/henga, hoshi, mbiswa, mpano** na **ngo**.

Ingero

- **Dore** ibyiza by'ikoranabuhanga!
- **Ishi**, **ishi** hama hamwe ngukame!
- **Cyono** ngwino nkwihoreze shenge!
- **Mpano** winjyanira ibintu utanyishyuye!
- **Ngo** tugende twabatindije.

6.2.2.6. Akamamo

Akamamo ni ijambo ridasesengurwa. Rigirwa n'umugemo umwe. Rigaragira irindi rikariha inyito itangara cyangwa itsindagiriza. Rishobora no guherekeza ikegeranshinga cyangwa irangamutima.

Akamamo kagira inyito yo:

- **Gutangara:**

Ingero: Aragarutse da! Mbisa nige ma! Ngo azagaruka ra! Aravunikawe!

- **Kwakura:**

Ingero: Bigarure ye! Ntiwumva ye!

- **Gutsindagiriza:**

Ingero : Mukubite se! Bikore ga! Andika ye!

Ikitonderwa

- Akamamo "**da**" gakunda kubwirwa umuntu w'igitsina gabo naho akamamo "**ma**" gakunda kubwirwa umuntu w'igitsina gore.
- Akamamo kajyanye n'ikegeranshinga kagira inyito yo gutangara.

Ingero : Mbiswa da! Dore re!

- Akamamo kajyanye n'irangamutima na ko kagira inyito yo gutangara.

Ingero:Ayi we! Ayi nya!

6.2.2.7. Irangamutima

Irangamutima ni ijambo ridasesengurwa; rigaragaza uko umuntu amerewe mu mutima; yaba yishimye cyangwa ababaye; yaba ashima cyangwa agaya. Amarangamutima agira inyito zitandukanye.

Ingero

Inyito yo	Interuro
Kwemeza	**Yeee**! Mu myigire yange nzakomeza gukorana umurava.
Guhakana	**Oya**! Nzaba mbimenya. Ese wumva uzabana n'uriya mukobwa? **Oya**!
Gutangara	**Ahahaa**! Yabaho yatsinze Ikinyarwanda! **Yooo**! Niyigendere, agiye tukimukeneye!
Kubaza	Uraza cyangwa ntuza nigendere. **Ye**?
Kugaya	**Apu**! Ninjyayo bampane! **Asyi**! Umurimo wose akoze ntunshimisha na gato!
Gucecekesha	**Shiii**! Dore azanye n'umuyobozi w'ishuri.
Kwiruhutsa	**Ahwiii**!/**Ahuuu**! Reka mpine akagongo. **Ashyiii**! Si nge urose ngeze aha ngaha!

Gushima	**Ahiii**! Izi mpundu ni izanyu bayobozi!
Kubabara	**Ararara**! Anteye ibuye muri nyiramivumbi! **Orororooo**! Aransyonyoye Mana yange wee!
Gukoomeera	**Yoboboooo**! (**yubububuuu**!) Mbega ubuhemu ugaragaje! **Ahaa**! Uzasya mvome!
Kwiheba	**Ayiii**! Icyampa ngo Imana inyibuke mbone icyo nsamura! **Yuuu**! None se mbigenze nte?
Kwikanga	**Ayi we**! Intare iramuriye! **Yuuu**! Yari anyibye!

Umwitozo

1. Itegereze interuro zikurikira utahure amagambo adahinduka arimo, uvuge ubwoko bwayo.

    a) Dore da! Wibagiwe ko dukoresha mudasobwa!

    b) Yavuye kwa muganga buhorobuhoro agera mu rugo.

    c) Ikoranabuhanga rihambaye rikomoka i Bwotamasimbi.

    d) Yooo! Wananutse bigeze aho? Ihangane.

2. Vuga ubwoko bw'amagambo atsindagiye mu nteruro zikurikira.

    a) Ayinya! Waketse **ko** ntazi gukoresha mudasobwa.

    b) Ahaa! Nzaba ntegereje umwanzuro uzafatirwa mu nama.

    c) Reka da! Sinzaboneka **ku** munsi w'umuganda.

VI.3.Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Hanga umwandiko ugaragaza ibibi n'ibyiza by'ikoranabuhanga, ukoreshemo amagambo adahinduka anyuranye uyagaragaze. Umwandiko wawe nturenze amagambo ijana na mirongo itanu.

Ubu nshobora:
- Gusobanurira abandi uko ikoranabuhanga n'itumanaho byihutisha iterambere. - Gutahura, gukoresha neza mu nteruro amagambo adahinduka.
Ubu ndangwa:
No gukoresha ikoranabuhanga n'itumanaho kugira ngo mbashe gukataza mu iterambere.

VI.3. Isuzuma risoza umutwe wa gatandatu

soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Yarazikabije!

Mu nzozi ze, Uwineza yahoraga atekereza kuzavamo umuntu ukomeye cyane. Agitangira ishuri ry'inshuke yihatiye kwita ku burere n'inyigisho yahabwaga n'abarezi be. Azamukana umwete udasanzwe mu masomo ye ku ishuri, yagera no mu rugo ababyeyi be bakabimufashamo.

Akiri mu mashuri abanza, uyu mwana w'umukobwa yajyaga abona indege zihita mu kirere k'iwabo akabwira ababyeyi be ko yifuza ko bagura indege. Ababyeyi be bakamusubiza ko indege ihenda cyane ku buryo kuyisukira bitaba iby'ubonetse wese. Cyokora Uwineza akababaza impamvu batagana banki ibegereye ngo bayiguze ayo mafaranga menshi maze bihahire iyo nyamibwa.

Mu gutekereza ku ndege, Uwineza yifuzaga kuyitunga ariko akanasobanukirwa imiterere n'imikorere yayo. Buri gihe yahoranaga amatsiko y'ibikoresho by'ikoranabuhanga yabonaga mu rugo iwabo, mu baturanyi babo ndetse no ku ishuri. Igihe babaga bagiye kwiga isomo ryerekeye ikoranabuhanga agatega amatwi ibisobanuro byose bahabwa n'umwarimu wabo, akanabaza ibibazo byinshi rwose! Uko yagendaga azamuka mu myigire ye ni ko yarushagaho gusobanukirwa ko ya ndege yahoraga arota ifite imikorere ishingiye ku ikoranabuhanga kandi ko abayigendamo baba bakomeza kugenzura umurongo w'itumanaho hagati yabo n'abo basize aho baturutse tutibagiwe n'abari aho iyo ndege igana.

Kubera umwete yakurikiranaga amasomo ye, byatumaga agira amanota y'indashyikirwa. Iwabo bamuguriye mudasobwa akajya ayifashisha mu kongera ubumenyi n'ubushobozi mu ikoranabuhanga n'itumanaho byunganira ibyo yigira mu ishuri.

Ntibyatinze ikizamini cya Leta kiraza maze si ukugitsinda arakihanangiriza. Ahabwa ishami ririmo ikoranabuhanga n'itumanaho. Icyo kiciro yakiganye umwete n'ikinyabupfura bidasanzwe rwose nuko na cyo akinywa nk'unywa amazi, maze akirangizanya amanota y'agahebuzo yo ku rwego rwo hejuru. Ahabwa umwanya muri kaminuza y'ikoranabuhanga n'itumanaho maze si ukubicukumbura abiva imuzingo. Ibi byamuhesheje amahirwe yo gukomerezaho kwiga ishuri ry'ibijyanye no gutwara indege.

Uko agenda arushaho kubiminuza, mu mashuri yo mu Rwanda n'ayo hanze, yageze ku rwego rwo gutwara ndetse no gukanika indege.

Uwo mwuga yawukoranye ubushake n'ubwitange, bituma abantu benshi bafite imirimo ikoreshwa ikoranabuhanga n'itumanaho bamuhundagazaho ibyo abakorera. Ikinyabupfura ke kandi cyamuhesheje gukora ubukwe bwiza, arushingana n'umusore bahuje imico bamenyaniye muri iyo mirimo y'ikoranabuhanga n'itumanaho. Ibi byabahesheje amafaranga menshi ku buryo bageze no ku rwego rwo kwigurira indege zikora umurimo wo gutwara abantu mu rwego mpuzamahanga. Mu bwubahane bushingiye ku buringanire n'ubwuzuzanye ubu we n'umuryango we baratengamaye babikesha ikoranabuhanga n'itumanaho.

I. Kumva no gusesengura umwandiko

1. Rondora abanyarubuga bagaragara mu mwandiko.
2. Gereranya ibivugwa muri uyu mwandiko n'umutwe wawo werekana isano bifitanye.
3. Wifashishije umwandiko sobanura uko Uwineza yagaragaje ubutwari.
4. Erekana insanganyamatsiko ikubiye muri uyu mwandiko unayigereranye n'uko bimeze mu Gihugu cyacu muri iki gihe.
5. Garagaza ingingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko.
6. Ni iki washima Uwineza?

II. Inyunguramagambo

1. **Sobanura aya magambo ukurikije inyito afite mu mwandiko.**

   a) Kuyisukira

   b) Inyamibwa

   c) Arakihanangiriza

   d) Abiva imuzingo

   e) Baratengamaye

2. **Ubaka interuro iboneye ukoresheje buri jambo muri aya akurikira:**

   a) Nk'unywa amazi

   b) Agahebuzo

   c) Kumuhundagazaho

   d) Kubicukumbura

   e) Indashyikirwa

III.Ikibonezamvugo

1. Vuga ubwoko bw'amagambo atsindagiye ari mu nteruro zikurikira:

   a) Umva **ra**! Ikoranabuhanga ryakemuye ibibazo byinshi **cyane**.

   b) Yewe **ga**! Rya jyori ryo kwa Ndakazaryiga ikoranabuhanga!

   c) Yewe **da**! Ukunze ikoranabuhanga nta we bitashimisha.

   d) Niko se **ma**! Ugira **ngo** urugo rwabo ntirwubatswe n'Imana!

2. Uzurisha **cyono, buhorobuhoro, i, ororororooo!** mu nteruro zikurikira:

   a) ………… ngwino dushyigikirane

   b) Atera hejuru ataka ngo: «………… »

   c) ………… twese tuzahuguka mu by'ikoranabuhanga.

   d) ………. Burayi bateye imbere mu ikoranabuhanga.

UMUTWE WA 7:

INGARUKA Z'IBIYOBYABWENGE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura inkuru ishushanyije agaragaza ingingo z' ingenzi ziyikubiyemo.
- Guhanga inkuru ishushanyije ku nsanganyamatsiko zitandukanye.
- Gusesengura amazina akomoka ku yandi magambo.
- Gukoresha amagambo yabugenewe n' inshoberamahanga.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ushingiye ku bumenyi ufite garagaza ingaruka z' ibiyobyabwenge n' uburyo wazirwanya.

VII.1. Umwandiko: Ingaruka z'ibiyobyabwenge

Mukamana na Gatabazi bafite abana batatu (Cyuzuzo, Shema na Nyiraneza) babanye mu mahoro ariko Cyuzuzo yarabananiye kuko anywa ibiyobyabwenge.

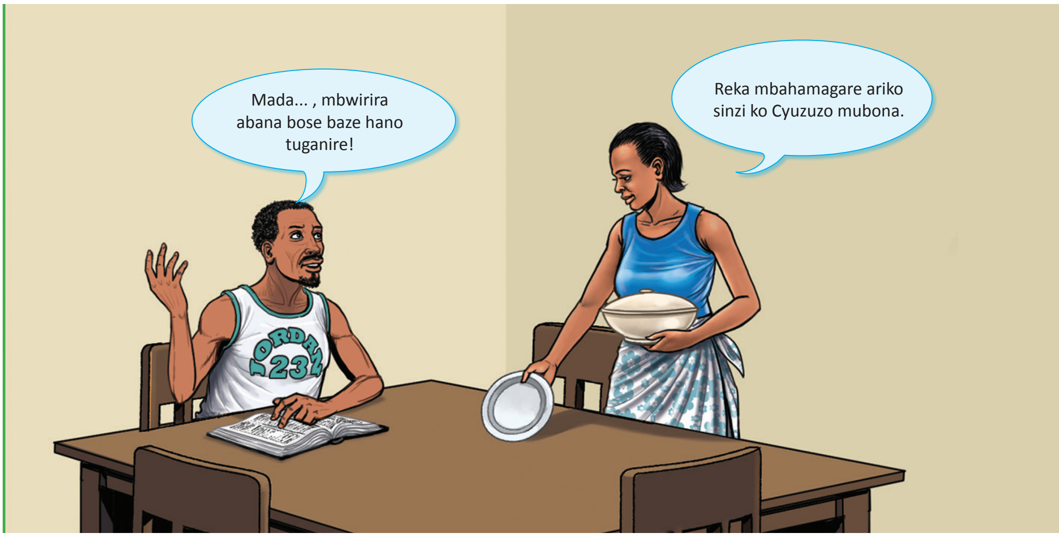

Cyuzuzo n'inshuti ze Cyurinyana na Gatete bariherera bakanywa ibiyobyabwenge.

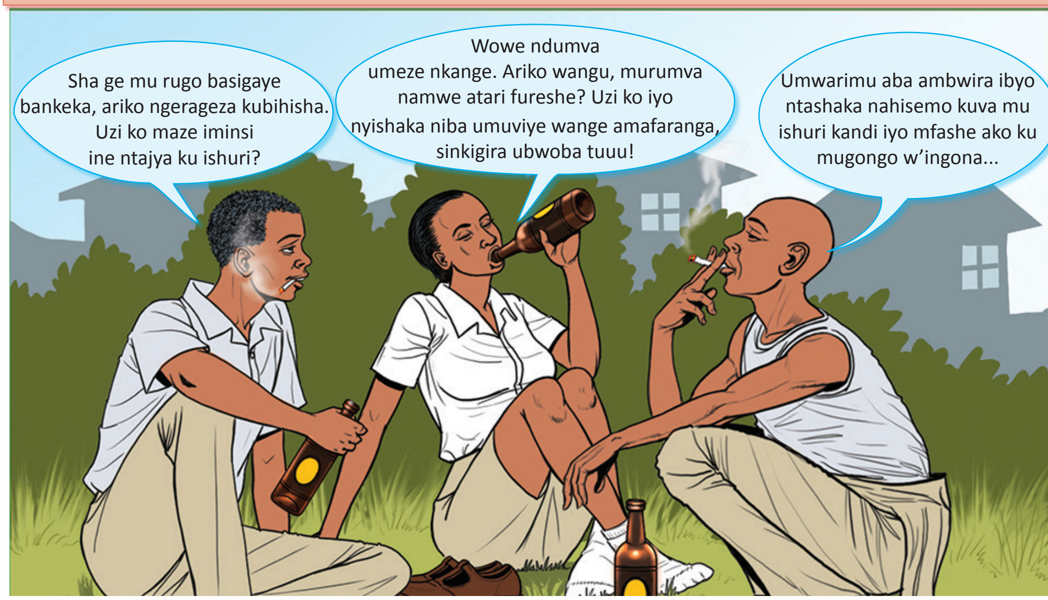

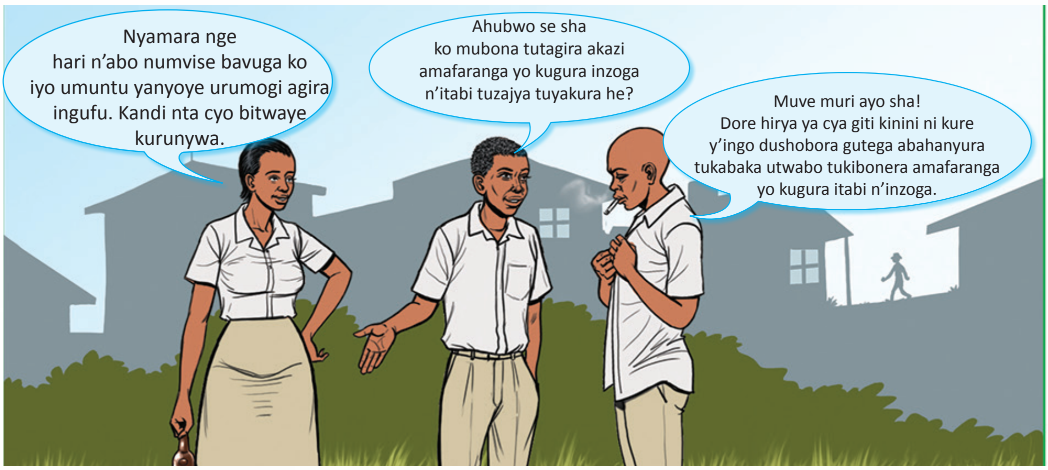

Baragenda bageze mu nzira, babona umusaza Gakwaya yigendera baramuhagarika.

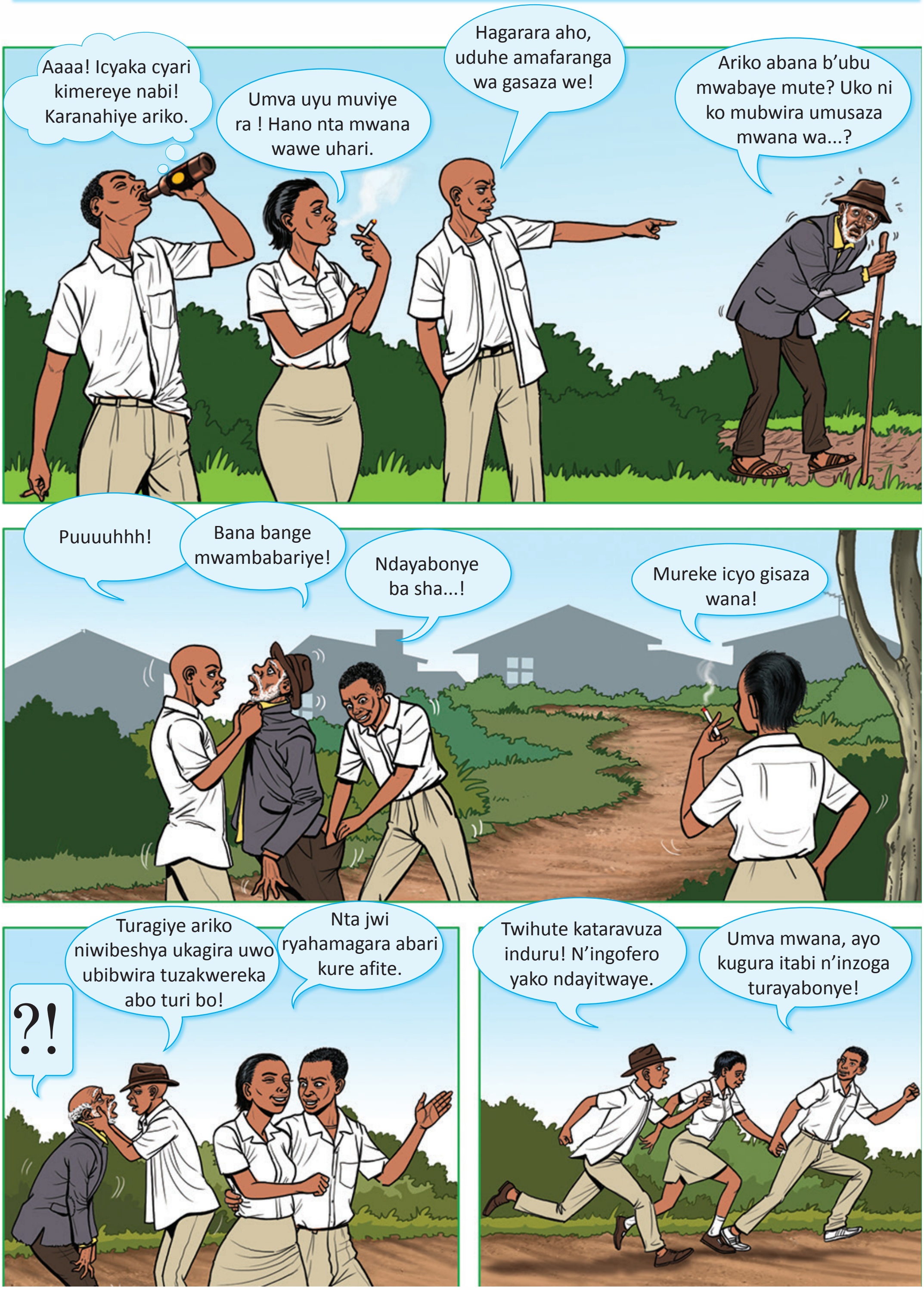

Mukamana ahuriye na Nyirarukundo mu nzira baraganira.

Wivunika ingaruka nazikubwira: umwana unywa ibiyobyabwenge ntatsinda mu ishuri, byongeye ananira ababyeyi. Ibyo ni byo biri kuba kuri Cyuzuzo wange. Ubu narashobewe gusa ge nk'umubyeyi nta cyo ntakoze ngo muhe uburere bukwiye...
Ndmva koko ubizi
Uburere wamuhaye ntibuhagije n'ubu akuze akeneye izindi nama!
Urakoze Nyiraruku... Gusa ndagerageza nge n'umutware tumugire inama.
Ku munsi wa gatatu kuva Gakwaya yahemukirwa, yagiye kuri porisi kuvuga ikibazo ke.
Ikibazo cyange ni icy'urugomo abana bankoreye. Barankubise, banyambura n'amafaranga ibihumbi makumyabiri. Nifuza ko mwandenganura, mukabakurikirana.
Humura muzeee! Ibyo bikorwa by'urugomo akenshi biterwa no kunywa ibiyobyabwenge. Twahagurukiye kubirwanya amaherezo bazafatwa bakanirwe urubakwiye. Igendere utuze ikibazo cyawe kizakemuka.

Gakwaya ataha yivugisha mu nzira.

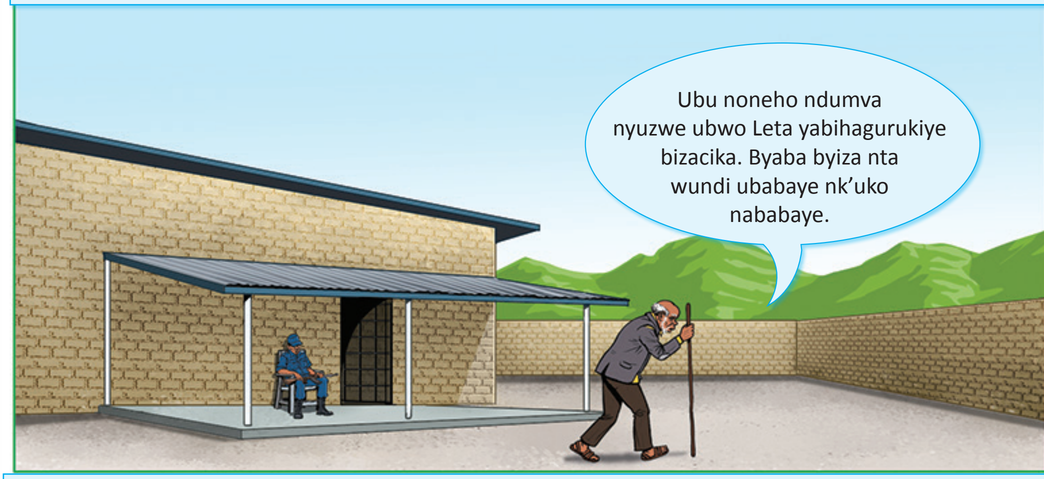

Gatabazi na Mukamana bafashe igihe cyo kuganiriza abana babo

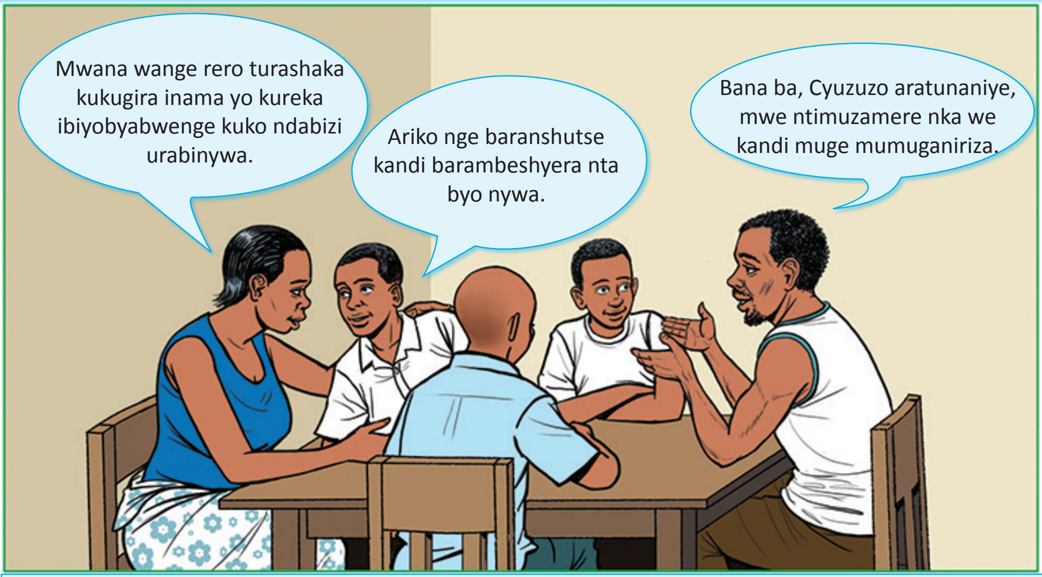

Gatabazi aganiriza umuhungu we by'umwihariko .

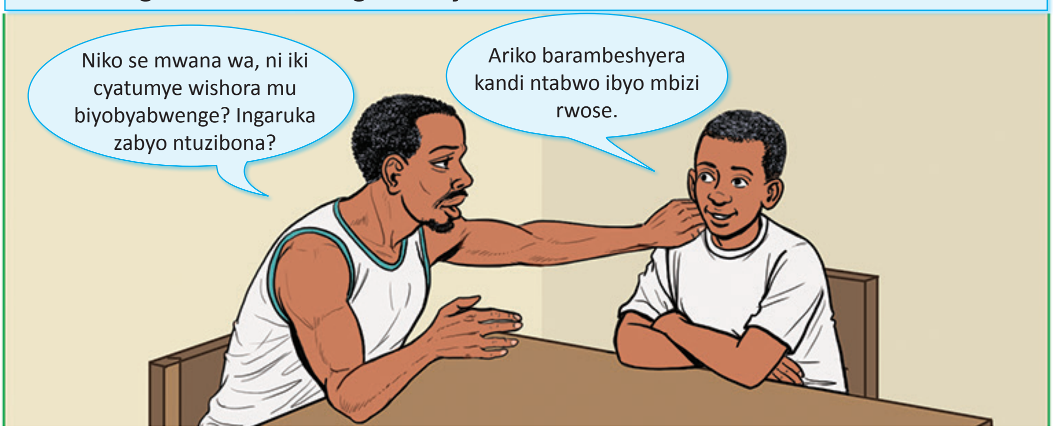

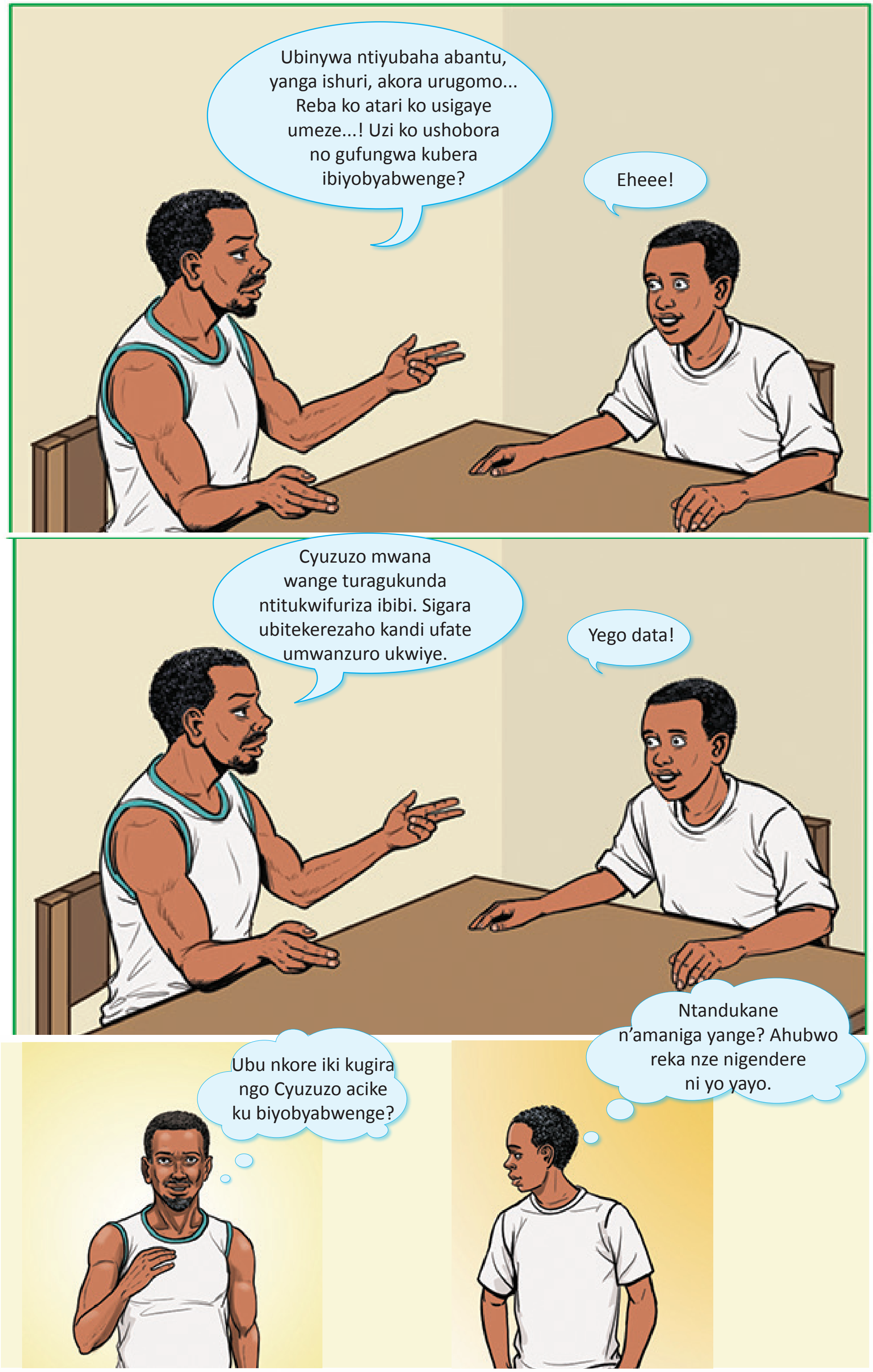
Ubinywa ntiyubaha abantu, yanga ishuri, akora urugomo... Reba ko atari ko usigaye umeze...! Uzi ko ushobora no gufungwa kubera ibiyobyabwenge?
Eheee!
Cyuzuzo mwana wange turagukunda ntitukwifuriza ibibi. Sigara ubitekerezaho kandi ufate umwanzuro ukwiye.
Yego data!
Ubu nkore iki kugira ngo Cyuzuzo acike ku biyobyabwenge?
Ntandukane n'amaniga yange? Ahubwo reka nze nigendere ni yo yayo.

Umukuru w'Umudugudu wa Rwanzekuma n'abaturage bari mu nama. Baganira ku ngaruka z'ibiyobyabwenge n'uko byakwirindwa.
Nyakubahwa Muyobozi, uwakwereka uko bankubise. Ibiyobyabwenge! Ahaaa! Bigiye kudusiga iheruheru...
Uwange we asigaye ananyiba amafaranga ntabizi akajya kunywa inzoga.
Inama irangiye, Gatabazi asigara aganira n'umukuru w' umudugudu.
Ikindi kibazo giteye inkeke n'abakobwa basigaye banywa ibyo bitsindwagasani.
Tuributsa ababyeyi ko mufite uruhare runini rwo kuganiriza abana banyu ku bubi bw'ibiyobyabwenge ndetse mugafatanya n'abarezi babo ku ishuri.

Nyuma y'icyumweru ba basore na ya nkumi bongera kujya mu gashyamba kwambura abagenzi.

Amategeko azabahana kuko mwakoze ibikorwa bitemewe n'amategeko.
Cyuzu, ndafunzwe kubera kugira nabi no kunywa ibiyobyabwenge? Ibya Gakwaya nibiduhama uburoko ntituzabuvamo!
Ni ge Barihima bavuze. Ababyeyi sinzi aho nzabahera mbasaba imbabazi. Gusa iza Nyagasani zo ndazikwiye.
Amategeko arabahana.
Twakoze ibibi byinshi, ariko rwose turasaba imbabazi. Mutubabarire irya none ntituzongera pe!
Simbeshyera ababyeyi, nta ko batangize. Ni ukutumva kwange.
Urwishigishiye ararusoma kandi nyamwanga kumva ntiyanze no kubona!
Twakoze ibikorwa bitemewe n'amategeko. Ariko rwose nimuce inkoni zamba ntituzongera.

7.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Ingaruka z' ibiyobyabwenge", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranya.

Umwitozo

1. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zigaragaza ko wumva icyo asobanura.
   a) Kwihunza
   b) Uburoko
   c) Gukeka
   d) Icyaka
   e) Gushoberwa

7.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ingaruka z' ibiyobyabwenge", usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Ni ibihe biyobyabwenge byavuzweho cyane muri uyu mwandiko?
2. Ni bande bishoye mu biyobyabwenge bavuzwe mu mwandiko?
3. Ni izihe mpamvu zitera urubyiruko kwishora mu biyobyabwenge zivugwa mu mwandiko?
4. Ni izihe ngaruka zo kunywa ibiyobyabwenge zivugwa mu mwandiko?
5. Ni iki umuyobozi w'umudugudu asaba ababyeyi gukora kugira ngo abana babo bareke kwishora mu biyobyambwenge?

7.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ingaruka z' ibiyobyabwebge", usubize ibibazo bikurikira.

1. Erekana ingingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko "Ingarukaz'ibiyobyabwenge".

2. Usibye ibiyobyabwenge byavuzwe mu mumwandiko, vuga ibindi wumva bivugwa aho mutuye.
3. Wowe umaze gusoma iyi nkuru ishushanyije, ukumva ingaruka n'akaga biterwa no kunywa ibiyobyabwenge, ufashe uwuhe mugambi?
4. Sobanura uko icuruzwa n'inyobwa ry'ibiyobyabwenge bishobora kudindiza iterambere.
5. Ibyinshi mu biyobyabwenge ni ibinyobwa biba bitujuje ubuziranenge. Hakorwa iki kugira ngo ubinywa asobanukirwe ibijyanye n'ubuziranenge?
6. Muri iki gihe ni izihe ngamba zirambye Leta y'u Rwanda yafashe zo kurwanya ibiyobyabwenge?

7.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Gereranya ibikorwa by' abavugwa mu nkuru n' ibikorwa byo mu buzima busanzwe bwa buri munsi aho utuye.

VII.2. Inkuru ishushanyije

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Ingaruka z'ibiyabwenge" witegereza imiterere yawo maze ukore ubushakashatsi, utahure inshoza n'uturango by'inkuru ishushanyije.

1. Inshoza y'inkuru ishushanyije

Inkuru ishushanyije ni inkuru iteye nk'ikiganiro aho abantu babiri cyangwa benshi baganira bungurana ibitekerezo bajya impaka. Bene izi nkuru zishushanyije zibangikanya amagambo n'amashusho y'abanyarubuga. Amagambo avugwa ashyirwa mu tuziga dufite uturizo dufite ikerekezo cy'aho umunyarubuga uyavuga aherereye.

Bigaragara neza ko inkuru ishushanyije idashyirwa mu bika ahubwo amashusho y'abakinankuru n'amagambo bavuga bishyirwa mu tudirishya tugenda dutondekwa bahereye ibumoso bajya iburyo. Inkuru ishushanyije itera amatsiko ashingiye ku ibangikana ry'amagambo n'amashusho. Umukinankuru iyo agaragaza imbamutima ze, amashushoarabigaragaza. Amagambo iteka aba afitanye isano ishodekanye neza n'ikivugwa.

2. Uturango tw'inkuru ishushanyije

Inkuru ishushanyije irangwa n'ibi bikurikira:

- **Umurambararo:** uruhererekane rutambitse rw'amashusho.
- **Igipande:** urupapuro rwose rugizwe n'imirambararo.
- **Urukiramende:** umwanya wanditsemo ibisobanuro bitangwa n'umubarankuru. Ibyo bisobanuro byitwa imvugo ngobe.
- **Agatoki:** ni agashushanyo k'akaziga gasongoye gahuza amagambo n'uyavuga.
- **Akazu:** niumwanya w'ishusho utangiwe n'idirishya.
- **Idirishya:** imbibi z'ishusho cyangwa z'akazu.
- **Uruvugiro**: niumwanya urimo ikiganiro cy'abanyarubuga.
- **Akarangandoto**: ni agashushanyo k'akaziga kariho akarongo kagizwe n'utudomo kerekera ku muntu kagaragaza ibyo arota cyangwa atekereza.
- **Imvugondoto**: ni amagambo umuntu ashobora gusoma ku gipande aranga icyo umunyarubuga atekereza cyangwa se aranga umwivugisho w'umunyarubuga.
- **Agakino**: ni uruhererekane rw'amashusho ari mu muteguro umwe. Ni ukuvuga abanyarubuga bamwe hatagize usohokamo cyangwa undi winjiramo.
- **Abanyarubuga**:ni umuntu, ikintu cyangwa inyamaswa bifite icyo bikora mu nkuru.

Umwitozo

Hanga inkuru ishushanyije yujuje ibisabwa byose ku nsanganyamatsiko wihitiyemo.

VII.3. Ikomora: Ikomorazina

Igikorwa

Soma interuro zikurikira witegereza imiterere y'amagambo y' umukara tsiri. Uhereye ku miterere n'inkomoko y'ayo magambo, kora ubushakashatsi utahure inshoza y'ikomora, inzira zikoreshwa mu ikomora n'inshoza yazo, hanyuma ugaragaze intego y'amagambo avuka bitewe n'ikomorazina mvazina.

- **Umukozi** mwiza ashimisha **umukoresha** we.
- **Umunyarwanda** mwiza atungira **agatoki** abashinzwe **umutekano** aho abonye **ibiyobyabwenge.**
- **Amashusho** akoreshwa mu **biganiro** ku bubi bw' ibiyobyabwenge afasha ababiteze amatwi gusobanukirwa.
- **Ibigorigori** babigaburira amatungo.

1. Inshoza y'ikomora n'ikomorazina

a) Ikomora

Ikomora ni uburyo ijambo rishobora kuva ku bundi bwoko bw' ijambo hakoreshejwe inzira zinyuranye. Inshinga zishobora gukomokwaho n' inshinga hifashishijwe imigereka aribyo bita **ikomoranshinga.** Zishobora no gukomokwaho n' amazina cyangwa amazina agakomokwaho n' andi mazina aribyo bita **ikomorazina.** Muri iki gice turibanda ku ikomorazina.

b) Ikomorazina

Ikomorazina ni uburyo bwo gukomora amazina ku yandi mazina, gukomora amazina ku nshinga cyangwa ku bundi bwoko bw'amagambo. Ibi bituma habaho uburyo bubiri bw' ikomorazina aribwo **ikomorazina mvazina** n' **ikomorazina mvanshinga.**

2. Ikomorazina mvazina

a) Inshoza y'ikomorazina mvazina

Ikomorazina mvazinani uburyo/igikorwa bwo kurema amazina mashya uhereye ku yandi mazina.

Ingero

Izina	Izina rishya
Rwanda	Abanyarwanda
Amaguru	Abanyamaguru
Intobo	Umutobotobo
Umwami	Umwamikazi
Ishuri	Umunyeshuri
Itaka	Igitaka, igitakazi
Izuba	Ikizubazuba
Ipikipiki	Amapikipiki
Imodoka	Amamodoka

b) Inzira z'ikomorazina mvazina

Habaho **inzira** zitandukanye zo **gukomora** amazina ku yandi. Iyo izina ryakomotse ku rindi bigira icyo bihindura ku nyito yaryo ugereranyije n'iy'izina ryaribyaye; cyokora izo nyito zombi zikomeza kugirana isano.

Dore zimwe mu nzira z'ikomorazina mvazina zikunze kugaragara:

- **Isubiramo ry'igicumbi k'izina**

Ingero

Izina	Izina rishya
Umuhoko (-hoko)	Umuhokohoko (-hoko-hoko)
Intama (-tama)	Amatamatama (-tama-tama
Igicucu (-cucu)	Igicucucucu (-cucu-cucu)

c) Ihindura ry'inteko y'ijambo

Ingero

Izina	Izina rishya
Imodoka	Amamodoka/akamodoka
Igare	Amagare
Igiti	Ibiti/uduti

- **Iyongera ry'akabimbura"nya na nyira" mu izina ryari risanzwe**

Ingero

Izina	Izina rishya
Amaguru	Umunyamaguru
Amakuru	Umunyamakuru
Ishuri	Umunyeshuri
Imana	Nyiramana

- **Ihindura ry'izina rusange mo izina bwite**

Ingero

Izina	Izina rishya
Amahoro	Mahoro
Umugabo	Mugabo
Amafaranga	Gafaranga
Urumiya	Rumiya

- **Izina ryitirira cyangwa rigaragaza isano hagati y'ibintu bibiri**

Ingero

Izina	Izina rishya
Ururimi	Uburimi (Umuntu uvuga inyuguti z'ururimi nabi)
Inyamaswa	Ubunyamaswa
Umukire	Ubukire

- **Ikoreshwa ry'umusuma ku izina risanzwe**

Ingero

Izina	Izina rishya
Umwami	Umwamikazi (umusuma –kazi)
Ibitaka	Ibitakazi (umusuma –azi)

3. Intego y'amazina akomoka ku ikomorazina mvazina

Amazina akomoka ku ikomorazina mvazina agira intego nk'iy'izina mbonera cyangwa se izina ry'urusobe bitewe n'imiremere yayo.

Ingero

Izina	Intego	Itegeko ry'igenamajwi
Agaseke	a-ka-seke	k→g /-GR
Uducumucumu	u-tu-cum-u-cum-u	t→d /-GR
Abanyamakuru	a-ba-nya- **ø** –ma-kuru	Nta tegeko.
Nyiramana	nyira- **ø** - **ø**–mana	Nta tegeko.

Imyitozo

1. Tahura amazina ashingiye ku ikomorazina mvazina mu mwandiko ukurikira nurangiza ugaragaze intego yayo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

Umwandiko: Nyiraneza kwa nyirakuru

Hari mu kiruhuko k'igihembwe cya kabiri ubwo Nyiraneza yafataga uruzinduko yerekeza kwa nyirakuru. Yasanze bari bamukumbuye. Sekuru na nyirakuru bamuhoberanye urugwiro rwinshi ari na ko bamwitegereza cyane kubera ko amaso yabo yari atangiye kuzamo ibikezikezi. Ntibanamuherukaga; ntiyabasuraga kenshi kuko yari umunyeshuri.

Amaze gufata amafunguro yegereye ikiraro cy'amatungo, nuko abona yashonje, yiyemeza gufata umufuka akajya kuyashakira utwatsi. Ageze mu gisambu, yabonyemo ibihuru birimo ibyatsi n'ibiti binyuranye: ibishurushuru, imitobotobo, ibinetenete n'ibindi akomeza kwahira vuba kugira ngo age kuramira amatungo. Uko yahiraga ubwatsi yagendaga abona igicucu ke imbere ye bituma yubura amaso areba hejuru abona ikizubazuba mu kirerere, amenya ko bwakeye nuko arataha. Ageze mu rugo, asobanuza neza amazina y'ibimera atari azi. Nyiraneza yaboneyeho ababaza n'andi magambo yamuteraga amatsiko nk'amashunushunu, amatamatama n'ibindi bitandukanye.

2. Wifashishije inzira eshanu z'ikomorazina mvazina, tanga ingero z'interuro eshanu zirimo amazina akomoka kuri iryo komorazina.

3. Ikomorazina mvanshinga

a) Inshoza y'ikomorazina mvanshinga

Ikomorazina mvanshinga ni ihimba ry'amazina mashya afatiye ku mizi y'inshinga zisanzwe mu rurimi.

Amazina menshi y'Ikinyarwanda akomoka ku nshinga.Hari amazina amwe n'amwe umuntu agira ngo ni umwimerere kandi akomoka ku nshinga.

Ingero

Inshinga	Izina ryayikomotseho
Gutaha	Itaha /itahe/intaho
Guhinga	Umuhinzi/ihinga/ubuhinge
Gukira	Ubukire/umukiro
Gukora	Umukozi/umukoro
Gushobora	Ubushobozi
Kubaza	Umubaji /imbazo
gutona	Umutoni
Guhemuka	Ubuhemu

b) Intego y'amazina y'ikomorazina mvanshinga

Amazina akomoka ku nshinga akenshi aba afite intego isanzwe (D+RT+C) ariko igicumbi cyayo gisesengurwamo inshinga iryo zina ryakomotseho n'umusozo. Icyo gihe intego yaryo iba ari D+RT+C+Sz.

c) Inzira z'ikomorazina mvanshinga

Inzira z'ikomorazina mvanshinga zishingira ku ikoreshwa ry'imisozo ikurikira: **-yi, -i, -e, -o, -a** na **-u.** Dore ingero z'amazina akoreshejemo iyo misozon'intego yayo.

- **Umusozo –yi**

Izina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Abasetsi (guseka)	a-ba-sek-yi	k+y→ts
Umukinnyi (gukina)	a-ba-kin-yi	n+y→nny
Umudozi (kudoda)	u-mu-dod-yi	d+y→z
Inkezi (gukera)	i-n-ker-yi	r+y→z
Umutesi (guteta)	u-mu-tet-yi	t+y→s
Umubaji (kubaza)	u-mu-baz-yi	z+y→j

- **Umusozo –i**

Izina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Abasyi (gusya)	a-ba-se-i	e→y/-J
Umunnyi (kunnya)	u-mu-ne-i	e→y/-J; n+y→nny
Umuryi (kurya)	u-mu- ri-i	i→y/-J
Umunywi (kunywa)	u-mu-nyo-i	o→w/-J
Injiji (kujija)	i-n-jij-i	Nta tegeko.
Abahigi (guhiga)	a-ba-hig-i	Nta tegeko.
Injishi (kujisha)	i-n-jish+i	Nta tegeko.

- **Umusozo –e**

Izina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Uburere	u-bu-rer-e	Nta tegeko.
Umukire	u-mu-kir-e	Nta tegeko.
Umuneke	u-mu-nek-e	Nta tegeko.
Umubumbe	u-mu-bumb-e	Nta tegeko.
Ubuhinge	u-bu-hing-e	Nta tegeko.
Amakare	a-ma-kar-e	Nta tegeko.
Indonke	i-n-ronk-e	r→d/n-

- **Umusozo –o**

Izina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Imvugo	i-n-vug-o	n→m/-v
Urusyo	u-ru-se-o	e→y/-J
Indyo	i-n-ri-o	r→d/n-; i→y/-J
Indabo	i-n-rab-o	r →d/n-
Urukundo	u-ru-kund-o	Nta tegeko.
Uruboho	u-ru-boh-o	Nta tegeko.
Intaho	i-n-tah-o	Nta tegeko.

- **Umusozo –a**

Izina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Amataha	a-ma-tah-a	Nta tegeko.
Umuranga	u-mu-rang-a	Nta tegeko.
Umugaba	u-mu-gab-a	Nta tegeko.
Amakenga	a-ma-keng-a	Nta tegeko.
Amakuka	a-ma-kuk-a	Nta tegeko.
Amatora	a-ma-tor-a	Nta tegeko.

- **Umusozo –u**

Izina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Inyungu	i-n-ung-u	n→ny/-J
Igihemu	i-ki-hem-u	k→g/-GR
Ingemu	i-n-gem-u	Nta tegeko.
Ubwandu	u-bu-and-u	u→w/-J
Umutuku	u-mu-tuk-u	Nta tegeko.

Ikitonderwa: Iyi misozo y'ikomorazina mvanshinga ishobora no gukorana n'inshinga zifite ingereka.

Ingero

Izina	**Intego**	**Amategekoy'igenamajwi**
Urwererane	u-ru-er-ir-an-e	u→w/-J; i→e/Ze-
Umuvugizi	u-mu-vug-ir-yi	r+y→z
Ibikoresho	i-bi-kor-ish-o	i→e/Zo-
Igikorwa	i-ki-kor-w-a	k→g/-GR
Indobani	i-n-rob-an-i	r→d/n-

Imyitozo

1. Tahura amazina ashingiye ku ikomorazina mvanshinga mu gika cy'umwandiko gikurikira nurangiza ugaragaze intego yayo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

Umwandiko: Turwanye ibiyobyabwenge

Kunoza imikorere bitanga umusaruro ushimishije haba ku muntu ubwe, ku muryango we cyangwa igihugu avukamo iyo yirinze ibiyobyabwenge. Imirimo inyuranye nk'ubuhinzi, ubworozi, ububaji, ububoshyi n'iyindi ni bimwe mu biteza imbere imibereho y'abantu muri rusange. Ikituraje ishinga ni ukurwanya ibiyobyabwenge bituma ubwenge butakara ntihagire umurimo n' umwe ukorwa n' uwo babonye bakawusuzugura. Turwanye ibiyobyabwenge dutangira amakuru ku gihe,tuba abajyanama beza.Ibi byose umuntu abigiriyemo amahirwe, ntahuriremo n'abahemu, bimuteza imbere akabona ibiribwa n'ibinyobwa ndetse akagira n'ubwizigame...

2. Wifashishije inzira eshanu z'ikomorazina mvanshinga, tanga ingero z'interuro eshanu zirimo amazina akomoka kuri iryo komorazina.

VII.4. Ikeshamvugo

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira maze usubize ikibazo cyawubajijweho.

Umwandiko: Impanuro z'umubyeyi

Umunsi umwe, Kamana akitse imirimo, yari mu ruganiriro hamwe n'abana be Bukesha na Mariza aterura ikiganiro agira ati: "Ariko bana bange mureke tuganire ku busugire bw'ururimi rwacu."

Kamana: Harya iyo bukeye umworozi w'inka agatangira kuzikama bavuga ko agira ate?

Bukesha: Bavuga ko atangiye kuzikurura amabere.

Mariza: Reka da! Ariko Bukesha nawe nta kigenda cyawe! Ntuzi ko babyita kwinikiza! Mu ishuri twarabyize.

Bukesha: Uzi ko ari byo koko! Ariko nawe hari ibyo utazi: umurambo w' umwami bawita ngo ik?

Mariza: ko numva byo tutarabyiga ra?

Bukesha: Bawita umugogo w'umwami.

Kamana: Murumva rero ko dukwiye kujya tunoza ururimi rwacu. Ndifuza ko tugirana ikiganiro gihagije tukaganira ku mateka nkababwira amagambo yabugenewe ku nka, ku mata, ku ngoma, ku mwami, ku gisabo ku isekuru ....

Ibibazo

a) Muri uyu mwandiko, umubyeyi arashishikariza abana kunoza imvugo zabo. Ubwo buryo bwo kunoza imvugo no kuyikesha bwitwa ngo iki?

b) Kora ubushakashatsi na bagenzi bawe maze mutahure inshoza y'ubwo buryo unashakishe izindi mvugo zinoze zikoreshwa ku nka, ku mata, ku isekuru, ku gisabo, ku ngoma no ku mwami.

1. Inshoza y'ikeshamvugo

Ikeshamvugo ni ubuhanga bukoreshwa mu kuvuga no guhanga mu 0l[. Iyo akaba ari imvugo inoze, yuje ikinyabupfura, ifite inganzo kandi ivugitse ku buryo bunoze. Ikeshamvugo ahanini, ni imvugo ikoreshwa mu guha agaciro umuntu uyu n'uyu cyangwa ikintu iki n'iki bitewe n'akamaro gifite mu muco w'Abanyarwanda, bityo hakirindwa gukoreshwa izina ryacyo mu buryo bukocamye. Mu ikeshamvugo ni ho hakoreshwa ijambo "Ntibavuga, bavuga". Umuntu akaba yabasha gutandukanya imvugo ikoreshwa ku mwami, ku ngoma, ku nka, ku mata ku gisabo ku isekuru n'ibindi.

2. Ikeshamvugo ku nka

Ntibavuga	Bavuga
Kurangiza gukama.	Guhumuza
Kurekera aho gukamwa.	Guteka
Gukomereka.	Gusarika
Gutoroka kw'inka.	Kumena
Kurya kw'inka mu rwuri.	Kurisha
Aho inka zirisha.	Urwuri
Kuzigarura mu rugo.	Kuzicyura
Guca umurizo.	Gukemura umurizo
Gukurura babyaza.	Kuvutira
Gukamisha yombi.	Kuvuruganya
Gushyira inka ho iyayo.	Kwinikiza
Gutwita kw'inka.	Guhaka
Kujya ku nda kwazo.	Kwerera
Kuziyobora, kuzishorera.	Kuzirongora
Kuzijyana ku kibumbiro.	Gushora
Kujyana inka ahari ubwatsi.	Kuzahura
Kujyana inka ahari ubwatsi mu gihe k'izuba	Kugisha
Ibyatsi bahanaguza inka.	Inkuyo
Kwiruka zigusiga.	Gutana

Guhanagura inka.	Kuzihonora
Guta umuziha kwazo.	Gufuma
Kuzivomera.	Kuzidahirira
Kurwara ibisebe ku mabere.	Gusarika
Ikiraro k'inyana.	Uruhongore
Aho bamena amase y'inka.	Icukiro
Aho inka zibyagira.	inama
Ikibumbiro /umwaro zishokaho	ibuga
Utubere tudakamwa.	Indorerezi

3. **Ikeshamvugo ku mata n'igisabo**

Ntibavuga	**Bavuga**
Igicuma bacundamo amata.	Igisabo
Aho batereka amata.	Uruhimbi
Kuyasuka mu gisabo.	Kuyabuganiza
Kuyavanamo amavuta.	Gusobanura
Kurangiza koza igisabo	Guhumuza
Kumena amata ubishaka.	kuyabikira
Kumena amata utabishatse.	Kuyabogora
Kumena igisabo.	Kukibyarira
Uduta	Amata
Amata y'inka ikibyara.	Umuhondo
Amata y'inka yenda guteka.	Amagonera/Amanga/Amasunga
Amata y'inka yimye	Amasitu
Amata inyana yanze konka.	Amakaba
Amata yaraye ataravura.	Umubanji
Amata bavanze n'amazi.	Umwerera, umujago
Amata yiriwe.	Amirire
Amata amaze kuvura.	Ikivuguto
Amata y'abashumba.	Imyezo

Agati bavurugisha amata.	Umutozo
Gutunganya amata y'ikivuguto.	Kuyavuruga
Umuheha banywesha amata.	Umuceeri

4. Ikeshamvugo ku ngoma

Ntibavuga	Bavuga
Gutangira kuvuga	Gusuka
Kurangiza kuvuga	Gutungwa
Kugurwa	Gukoshwa
Kumanikwa	Kujishwa
Gushyushywa	Koswa
Gufashwa hasi	Kururutswa
Kubazwa	Kuramvurwa
Gushyirwaho impu	Kuremwa
Kwikorerwa	Kuremererwa
Gutoboka	Kubyara
Gusaduka	Kuribora/kurara/guseka

5. Ikeshamvugo ku isekuru, icyasi, igisabo, ingobyi n'umuheto

Ntibavuga	Bavuga
Ntibimanikwa	Birajishwa
Ntibiturwa	Birururutswa
Ntibimeswa	Birahanagurwa
Ntibisaza	Birakura
Ntibyikorerwa	Biraremererwa
Ntibigurwa	Birakoshwa
Ntibishyushywa	Biroswa
Ntibimeneka	Birabyara
Ntibibazwa	Biraramvurwa

6. **Ikeshambvugo rikoreshwa ku mwami**

Ntibavuga	**Bavuga**
Kujya ku ngoma	Kwima
Kurongora k'umwami	Gutarama
Umugore w'umwami	Umwamikazi
Umwana w'umwami	Igikomangoma
Nyina w'umwami	Umugabekazi
Inzu y'umwami	Ingoro
Inzu nkuru umwami araramo	Kambere
Kuryama k'umwami	Kwibambika
Kubyuka k'umwami	Kwibambura
Kurya k'umwami	Kurora
Kujya mu bwiherero	Gutwikira ibirenge
Umwambaro wa cyami batamirizaga ku mutwe	Ikamba, igisingo
Gutembera/kugenda k'umwami	Kurambagira
Gupfa k'umwami	Gutanga
Umurambo w'umwami	Umugogo
Gushyingura umwami	Kumutabariza
Imva y'umwami	Umusezero
Kwicara k'umwami	Guteka
Intebe y'umwami	Inteko
Uburiri	Igisasiro
Aho aramirizwa	Ijabiro
Kumuha ikuzo	Kumuramya
Aho umwami yabonaniraga n'abaturage	Ku karubanda
Gutanga itegeko	Guca iteka
Ingobyi bahekagamo umwami	Ikitabashwa
Guhunga k'umwami	Kubunda

Imyitozo

1. Kosora iyi nteruro ikurikira.

Umwami Kigeri Rwabugiri apfa yasimbuwe n'umwana we Rutarindwa. Rutarindwa yaje gupfa, asimburwa na Yuhi Musinga ategekana na nyina Kanjogera.

2. Himba ikiganiro kigufi ku muco nyarwanda n'ibikoresho gakondo ugaragazemo nibura amagambo atatu yabugenewe ku nka, ku mata, ku ngoma,ku mwami,ku gisabo no ku isekuru.

VII.5. Inshoberamahanga

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, witegereze amagambo yanditse atsindagiye maze ugire icyo uvuga ku miterere yayo. Kora ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango by'inshoberamahanga n'uburyo zisobanurwa.

- Kundwa yakererewe kubera ko **yatoye agatotsi** mu gitondo.
- Munyana we yari ari **gusuka amarira.**
- Rwabigwi ni we rubanda **bacaho inshuro** y'ibihingwa ngandurarugo.
- Berwa yasubizaga **ashize amanga**.

1. Inshoza y'inshoberamahanga

Inshoberamahanga ni imvugo umuntu utarakenetse ururimi adahita yumva igisobanuro cyayo iyo bayivuze. Bavuga ko ikintu cyashobeye umuntu iyo cyamunaniye akabura uko abigenza ndetse n'uko agisobanura. Akenshi na kenshi abumva bene izo mvugo ntibazisobanukirwe ni abanyamahanga kuko baba batazi umuco cyangwa amateka y'u Rwanda kandi inshoberamahanga ari byo zishingiyeho. Aho ni na ho haturutse kwita bene izo mvugo "inshoberamahanga".

Ingero:

Gufatwa mpiri.

Kuvoma hafi.

Kurambika inda ku muyaga.

Guta inyuma ya Huye.

2. Uturango tw'inshoberamahanga

Inshoberamahanga irangwa no kuba igizwe n'inshinga n'icyuzuzo cyayo.Ikaba kandi ikoresha imvugo shusho itandukanye n'ibisobanuro by'amagambo ayigize.

3. Gusobanura inshoberamahanga

Dukurikije imiterere yayo, inshoberamahanga ni imvugo ifite igisobanuro kidahuye n'igisobanuro k'ijambo cyangwa amagambo ayigize. Mu kuyisobanura bisaba ko umuntu aba amenyereye umuco n'ururimi by'Ikinyarwanda.

Ingero

- **Kuvoma hafi**: kurakazwa n'ubusa/kurizwa n'ubusa.

Umuntu utazi neza ururimi rw'Ikinyarwanda we ahita yumva kujya kuvoma amazi ahantu hatari kure y'aho aturutse, cyangwa se gufata isekuru ukayitera mu butaka nk'utera imyaka.

- **Gutera isekuru:** kugenda ucumbagira

Umuntu utazi neza ururimi rw'Ikinyarwanda ahita yumva guteranya isekuru yasetse.

4. Ingero zitandukanye z'inshoberamahanga

a) Inshoberamahanga zifatiye ku nshinga: guca

Guca mu rihumye

Guca igihugu umugongo

Guca igikuba

Guca imihini migufi

Guca imitwe

Guca inkeramucyamo

Guca iryera

Guca ku nda

Guca mu myanya y'intoki

Guca mu nkindi

Guca ruhinganyuma

Guca umugara

Guca umuti wa mperezayo

Guca ururimi ukarumira
Gucira undi inkamba
Guca hasi
Guca hejuru
Gucisha hasi
Gucisha hejuru
Gucisha mu misoto
Guca i Kibungo
Guca ibiti n'amabuye
Gucira ibintu inyeri

b) Inshoberamahanga zifatiye ku nshinga: gufata

Gufata ku isunzu
Gufata nk'amata y'abashyitsi
Gufata undi mu mugongo
Gufatana urunana
Gufatira undi ikitayega
Gufata iry'iburyo
Gufatirwa mu cyuho
Gufatwa mpiri

c) Inshoberamahanga zifatiye ku nshinga: kugwa

Kugwa gitumo
Kugwa isari
Kugwa ivutu
Kugwa ku nzoka
Kugwa miswi
Kugwa mu matsa
Kugwa mu ntege
Kugwa ruhabo
Kugwa mu kantu
Kugwa mu mazi abira

d) Inshoberamahanga zifatiye ku nshinga: kurya

Kurya akara

Kurya amenyo

Kurya indimi

Kurya inkuna

Kurya ureba hanze

e) Izindi nshoberamahanga zifatiye ku nshinga zinyuranye

Gufumbira umunaba

Guha undi intera

Guhabwa akato

Guhenera umugina

Gukama ikimasa

Gukambya agahanga

Gukanga Rutenderi

Gukanja amanwa

Gukizwa n'amaguru

Gukoma urume

Gukora hasi

Gukura ubwatsi

Gukurayo amaso

Gupfa undi agasoni

Gusesa urumeza

Guseta ibirenge

Gushya amaboko

Guta muri yombi

Gutaba mu nama

Gutega zivamo

Gutera isekuru

Gutererayo utwatsi

Guteza ubwega

Gutunga agatoki

Kugenda runono
Konsa umuhini
Kotsa igitutu
Kuba mu rinini
Kujya irudubi
Kumara amavuta
Kumena ibanga
Kumera amababa
Kumesa kamwe
Kumira bunguri
Kumira nkeri
Kuryamira amajanja
Kuvomera mu rutete
Kuziba icyuho
Kwambara ukikwiza
Kwesa umuhigo
Kwiba umugono
Kwica ijisho
Kwihungura ugutwi
Kwimyiza imoso
Kwinyara mu isunzu
Kwirya ukimara
Kwitana ba mwana
Kwivamo nk'inopfu
Kwizirika umukanda
Gucurangira abahetsi
Gucurika icumu
Kwitana ba mwana
Kuvamo umuntu

Imyitozo

Koresha mu nteruro izi nshoberamahanga zikurikira ku buryo interuro zigaragaza neza ko wumva icyo zisobanura.

a) Kwizirika umukanda

b) Kwirya ukimara

c) Guhabwa akato

d) Guca mu rihumye

e) Guca iryera

f) Guca igikuba

g) Gucurangira abahetsi

h) Kugwa mu kantu

VII.6. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

uhereye ku biranga inkuru ishushanyije, hanga inkuru ishushanyije ku nsanganyaatsiko wihitiyemo maze ukoreshemo inshoberamahanga nibura eshanu ndetse n'amagambo yabugenewe ku bikoresho wize.

Ubu nshobora:
- Gusobanurira abandi ingaruka z'ibiyobyabwenge. - Guhanga inkuru ishushanyije ku nsanganyamatsiko iyo ari yo yose. - Gutahura no gusesengura amazina y'ikomorazina mvazina n' amazina y' ikomorazina mvanshinga. - Gutahura no gukoresha neza amagambo yabugenewe ku nka, ku mata, ku mwami, ku ngoma, ku gisabo,ku isekuru n' ibindi ndetse n' inshoberamahanga mu nteruro ziboneye.
Ubu ndangwa:
No gukumira no gukandurira abandi kwirinda ibiyobyabwenge.

VII.7. Isuzuma risoza umutwe wa karindwi

Soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Ingaruka z'ibiyobyabwenge mu rubyiruko

Muvara ni umwana w'umuhungu uri mu kigero k'imyaka cumi n'itandatu. Amaso yaratukuye, iyo agenda mu nzira, agenda yivugisha kandi ahekenya amenyo. Umunsi umwe, twahuriye mu gatsibanzira kitaruye ikigo k'ishuri cya Mabimba atumagura itabi rizinze mu ishara. Yari yambaye impuzankano bigaragara ko ari umunyeshuri. Ndamwegera, ndamusuhuza maze turatangira turaganira.

- Uraho yewe mwa?
- Ndi aha nyine ntundeba se! Ee! Bite meri wange? Ubu nge mba ndi mu maswingi wana ntabwo nshaka amagambo menshi!

Akimara kunsubiza atyo, mpita menya ko ari umwana wokamwe n'ibiyobyabwenge. Ndamwegera ntangira kumuganiriza ntuje. Ambwira ko ari umunyeshuri wiga mu mwaka wa mbere w'amashuri yisumbuye. Ikigero ke nticyatumaga wakeka ko yiga mu mwaka wa mbere ahubwo wamukekeraga kuba yararangije amashuri yisumbuye. Ndakomeza ndamuganiriza nihanganira imvugo nyandagazi yakoreshaga kuko nabonaga na we atari we ahubwo abiterwa no kubatwa n'ibiyobyabwenge.

Ageze aho atangira gucururuka maze aranyemerera duhuza urugwiro. Icya mbere nifuzaga kumenya ni ibiyobyabwenge urubyiruko rw'abanyeshuri bakoresha, igihe babifatira, aho babikura n'igituma babifata. Nyuma y'ikiganiro kirekire nagiranye na we nsanga ibiyobyabwenge bikunze gukoreshwa n'urubyiruko rw'abanyeshuri ari urumogi, kanyanga n'indi nzoga ntamenye neza yitaga siriduwire. Ansobanurira ko babifata mu kiruhuko cyabo bari ku ishuri. Ikindi kandi yambwiye ni uko ngo akenshi babifata iyo bari mu biruhuko bisoza igihembwe cyangwa ibisoza umwaka; babeshya ababyeyi babo bababafata ku maso ko bagiye gusobanurirana amasomo ubundi bakigira mu biyobyabwenge.

Akimara kumbwira ibyo byanteye amatsiko yo kumenya aho babikura n'uko babibona kandi nta mafaranga baba bakorera dore ko bigurwa n'amafaranga menshi. Ansobanurira ko bayiba ab'iwabo cyangwa bagakoresha amafaranga y'ishuri baba bahawe nyuma yo kubeshya ababyeyi ko batumwe ibikoresho runaka. Ansobanurira kandi ko aho babikura ari henshi ko hari bagenzi babo biga bataha baba babicuruza babizana mu dukapu twabo. Hari n'abaturanyi baba babicuruza bakabigura na bo mu gihe k'ikiruhuko cya saa yine cyangwa saa sita bakabibagurishiriza ku ruzitiro rw'ishuri inyuma y'amashuri ahategereye ubuyobozi bw'ishuri.

Ku giti ke, mubaza icyamuteye kunywa ibiyobyabwenge ansobanurira ko bagenzi be bamubwiraga ko bituma atinyuka, agasubiza mu ishuri ashize amanga kandi ko ngo binatera akanyabugabo. Nkimara kumva ibisobanuro yampaga nsanga ngomba kumuba hafi nkamufasha kureka ibiyobyabwenge.

Muganiriza ntuje mwumvisha uburyo kuba akiri mu wa mbere kandi abandi bangana bararangije amashuri yisumbuye ari ukubera kunywa ibiyobyabwenge bigatuma asiba kenshi ishuri, yakora ibizamini agatsindwa agahora asibira. Musobanurira ko bigira ingaruka ku buzima bw'ubikoresha nko gutukura amaso, kudatekereza neza, kutagira ikinyabupfura, kudasinzira iyo atabikoresheje…

Ikindi kandi musobanurira uburyo ibiyobyabwenge bigira ingaruka ku iterambere ry'igihugu mugaragariza uburyo ubikoresha adakora kubera kubura imbaraga kandi ko n'amafaranga abigura aba akwiye guteza imbere igihugu mu bundi buryo. Ariyumvira hashize umwanya aransubiza ati: "None se nakora iki?" Mubwira ko yabireka kandi akagaragaza n'abandi bagenzi be babifata ku ishuri ndetse akanavuga uburyo babibona n'aho babikura. Hashira umwanya munini yiyumvira ageze aho arambwira ati: "Nge ngiye kubireka kandi n'amaniga yange ndayagira inama abireke. Ni byo bituma ntatsinda mu ishuri kandi bigatuma mpora mbeshya ababyeyi, mbiba amafaranga! Ahubwo urakoze kuba ungiriye iyi nama. None se ko nabitangiye bambwira ko nzashira ubwoba nkajya nsubiza neza mu ishuri none nkaba maze imyaka ine mu wa mbere bimariye iki? Ndabiretse! Ahubwo n'utu tubure nari nsigaranye reka ntujugunye ndetse n'aka ka siriduwire reka nkajugunye. Ubu nange mfashe umugambi wo kugira inama nk'iyi ungiriye urubyiruko rw'abanyeshuri bangenzi bange ndetse n'urundi rubyiruko duturanye rutiga, na bo bareke ibiyobyabwenge twiyubakire Igihugu." Akimbwira atyo mukora mu ntoki ndamushimira mubwira ko nzajya nza kumusura kenshi nkamuganiriza. Aranyemerera ansezeraho arataha.

Nyuma y'icyo kiganiro na we, binyereka ko abaturanyi n'ababyeyi ari ngombwa cyane ko bakurikirana imyigire y'abana babo ku ishuri. Bakamenya igituma batiga neza kandi bakagenzura niba amafaranga yose abana babo babasaba bavuga ko bayatumwe ku ishuri biba ari byo koko. Buri mubyeyi ahuze urugwiro n'umwana. Bakurikirane imyigire y'abanyeshuri biga bataha iwabo, abarimu bagenzure ibyo bashobora kuzana ku ishuri, babaze ababyeyi impamvu abana babo bataboneka buri munsi ku ishuri iyo hari abo babonaho iyo ngeso yo gusiba kenshi. Abayobozi b'ishuri bagomba gushishikariza buri munyeshuri kugaragaza bagenzi be bakoresha ibiyobyabwenge cyangwa se abakekwaho kubikoresha kugira ngo bagirwe inama. Ni ngombwa gufatanya n'ubuyobozi bwa Leta bakagenzura abacuruza ibiyobyabwenge babiha abanyeshuri bakabashyikiriza inzego zibishinzwe.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwadiko

1. Ni nde uvugwa muri uyu mwandiko? Aravugwaho iki? Iyo umurebye ubona arangwa n'iki?Kubera iki?
2. Vuga ububi bwo kunywa ibiyobyabwenge ushingiye kuri uyu mwandiko.
3. Vuga ibyiza byo kwirinda gukoresha ibiyobyabwenge uhereye ku byo wasomye mu mwandiko.
4. Ni izihe ngamba zivugwa mu mwandiko zo kurwanya ibiyobyabwenge mu rubyiruko no mu mashuri by'umwihariko?
5. Vuga ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka ziri mu mwandiko umaze gusoma.
6. Ni iyihe nyigisho ukuye muri uyu mwandiko?

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Sobanura amagambo akurikira ukurikije umwandiko.
   a) Impuzankano
   b) Kubatwa n'ibiyobyabwenge
   c) Imvugo nyandagazi
   d) Gucururuka
   e) Guhuza urugwiro
2. Ubaka interuro zawe bwite ukoresheje amagambo akurikira dusanga mu mwandiko.
   c) Gutukura amaso
   d) Imvugo nyandagazi
   e) Gucururuka
   f) Guhuza urugwiro
   g) Kubatwa

III. Ibibazo ku nkuru ishushanyije, ku ikeshamvugo no ku nshoberamahanga

1. Akarangandoto gatandukaniye he n'agatoki?
2. Inkuru ishushanyije irangwa n'iki?
3. Uzuza iyi mbonerahamwe

Ntibavuga	Bavuga
Kujya ku musarane ku mwami	-
Amata yiriwe ataravura	-
-	kuvutira
-	gutabarizwa
Gushyira uruhu ku ngoma	-

4. Tahura mu mwandiko twize “Ingaruka z’ ibiyobyabwenge mu rubyiruko” inshoberamahanga zakoreshejwemo uzisobanure unazikorashe mu nteruro zawe bwite.

UMUTWE 8:

GUKUNDA IGIHUGU

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusoma no gusesengura umwandiko agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gusoma no kwandika amajwi y'inyabumwe mu nyandiko nyejwi na nyemvugo.

Igikorwa cy'umwinjizo

Sobanura ibikorwa ukora byerekana ko ukunda Igihugu cyawe, uvuge uburyo ubikora n'uburyo ubigaragaza ko ukunda Igihugu.

VIII.1. Umwandiko: Twitabire umuganda

Umuganda ni igikorwa gifitiye Igihugu akamaro kitabirwa n'abaturage bose, bagahuriza hamwe imbaraga kugira ngo bagere ku iterambere. Mu byo umuganda ugamije harimo guteza imbere ibikorwa by'amajyambere mu rwego rwo kunganira ingengo y'imari y'Igihugu no gutuma abantu bashobora gusabana. Uretse muri iki gihe, no mu Rwanda rwo hambere umuganda warakorwaga.

Kera uwabaga agiye kubaka yasabaga abandi amaboko. Buri wese mu baturanyi be akamuzanira igiti cyo gushinga, kikitwa umuganda ari yo nkunga ihawe uwubaka. Inzu yashingwaga imiganda, bagaparata n'imbariro nyuma inzu bakayihanika n'imishoro. Imvugo yo gutanga umuganda isobanura gufasha uwubaka, ni aha byavuye. Abantu baba bakoreye hamwe igikorwa runaka bikitwa gutanga umuganda. Umuganda si ukuganda, kumenya icyo gukora muri iki gikorwa ni ipfundo ry'imena mu kubaka urwatubyaye.

Muri iki gihe, Umunyarwanda wese ufite ingufu ahamagarirwa kwitabira ibikorwa by'umuganda. Urubyiruko rufite imyaka cumi n'umunani y'amavuko kandi n'umuntu wese utarengeje imyaka mirongo itandatu n'itanu afite inshingano zo gukora umuganda. Abanyamahanga bose na bo batuye ku butaka bw'u Rwanda basabwa kwitabira umuganda. Umuntu wese ufite impamvu imubuza kwitabira umuganda abisobanurira abo bireba mbere y'uko umuganda uba. Biragayitse rero kuba hari abantu bafata umunsi w'umuganda nk'ikiruhuko, bakirirwa mu ngo zabo

baryamye cyangwa bakora imirimo yo mu ngo zabo aho gufatanya n'abandi mu kubaka Igihugu.

Burya ngo: "Abashyize hamwe ntakibananira". Umuganda ukorwa n'abaturage bagamije inyungu rusange. Nyuma y'igikorwa runaka cy'umuganda, abawitabiriye bakora inama bagasobanurirwa ibyavuyemo. Baganira kandi ku bibazo binyuranye, ibyo baboneye umuti bigakemukira aho, ibinaniranye bikaba byafatirwa umwanzuro wo kubishyikiriza inzego zibifitiye ubushobozi kurushaho.

Umuganda ufite gahunda ihamye. Mu Rwanda ubu hari komite zishinzwe gutegura umuganda kuva ku rwego rw'Igihugu kugera ku rwego rw'umudugudu. Izo komite zifite inshingano z'ingenzi ari zo gukora iteganyabikorwa ry'umuganda, gutegura no kuyobora igikorwa cy'umuganda n'aho kizabera no gukora isuzumabikorwa ry'umuganda no kubitangaho raporo. Habaho umuganda rusange ukorwa buri wa Gatandatu wa nyuma wa buri kwezi guhera saa mbiri za mu gitondo ukarangira saa tanu. Isaha yo gutangiriraho ishobora guhinduka bitewe n'ubwumvikane bw'abakora umuganda na komite iwuyobora.

Muri iki gihe iyo gahunda yo gukora umuganda idakunze ku wa Gatandatu, haba ku baturage cyangwa ku byiciro bimwe byabo kubera impamvu zinyuranye, komite ibishinzwe ifatanyije n'abaturage bagena ikindi gihe cyo kuwukora cyumvikanyweho n'abo bireba kandi ikabikurikirana.

Bamwe mu baturarwanda batumva agaciro k'umuganda usanga bihina mu mazu, abitwa ko bafite ubushobozi ku munsi w'umuganda bakinga ibipangu, utubari tumwe tugakingirana abantu binywera, bakajijisha ko nta muntu urimo. Abatitabira umuganda bagomba gukeburwa, abafite ingendo bakazisubika bagateganya kuzijyamo umuganda urangiye.

Ukunda Igihugu ahora yifuza ko cyajya mbere. Abaturage bose bashishikarire kwitabira umuganda kuko ibikorwa mu muganda byose harimo no kungurana ibitekerezo cyangwa gukemura ibibazo bya bamwe ari inkingi ya mwamba mu gukunda no kubaka Igihugu.

8.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Twitabire umuganda", ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranya.

Imyitozo

1. Huza ijambo riri mu rushya A n'igisobanuro cyaryo kiri mu ruhushya B

Uruhushya A	Uruhushya B
1. Gukeburwa	a) Kurandira uduti ku mishoro y'inzu mbere yo gusakara.
2. Amajyambere	b) Kimwe mu biti by'inzu barandiraho mbere yo gusakara.
3. Ipfundo ry'imena	c) Ihinduka ry'imibereho y'ibintu n'abantu mu gihugu.
4. Guparata	d) Guhwiturwa cyangwa gusubizwa mu murongo w'ibitekerezo bizima.
5. Imishoro	e) Umusingi w'ibanze.

2. Simbuza amagambo ari mu dukubo ayo bihuje inyito ukuye mu mwandiko.

a) Mu gikorwa cy'umuganda abaturage bose (bakorera hamwe) mu bikorwa by'amajyambere.

b) Ibikorwa by'umuganda byunganira (amafaranga Igihugu kiba cyateganyije gukoresha ku mwaka) mu buryo bugaragara.

8.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Twitabire umuganda" usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni nde ugomba kwitabira umuganda?
2. Tanga inyito y'ijambo "umuganda" mu Rwanda rwo hambere.
3. Nyuma y'umuganda hakorwa iki muri rusange?
4. Umuganda uzwi ku rwego rw'Igihugu? Sobanura wifashishije ingero ukuye mu mwandiko.

8.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Twitabire umuganda" usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange umwandiko wubakiyeho?
2. Usibye igikorwa cy'umuganda cyavuzwe ni ibihe bikorwa bindi bigaragaza gukunda Igihugu?
3. Abagikerensa gahunda yo kwitabira umuganda wabagira iyihe nama?
4. Tanga ingingo nibura eshanu zigaragaza ko gukora umuganda ari igikorwa cyo gukunda Igihugu.

8.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Mwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira.

Umuganda ufitiye akamaro Igihugu cyacu.

VIII.2. Iyigamajwi

Igikorwa

Soma inyuguti z'Ikinyarwanda zikurikira, usesengure uburyo bw'imivugirwe yazo hanyuma ukore ubushakashatsi usubize ibibazo bizikurikira:

A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, V, W, Y, Z

1. Tahura inshoza y'iyigamajwi maze usobanure icyo ijwi ari cyo n'ubwoko bw'amajwi aboneka mu Kinyarwanda.
2. Ni gute bandika amajwi y'Ikinyarwanda mu nyandiko nyejwi?
3. Tahura inshoza n'uturango by'inyandiko nyejwi.
4. Ese inyuguti zose zivugwa kimwe kandi zikavugirwa hamwe?
5. Tahura uko inyajwi zandikwa mu nyandiko nyejwi, uko zivugwa n'aho zivugirwa maze unazikorere imbonerahamwe.
6. Tahura uko ingombajwi zandikwa mu nyandiko nyejwi, uko zivugwa n'aho zivugirwa maze unazikorere imbonerahamwe.

Inshoza y'iyigamajwi

Iyigamajwi ni ubuhanga bwiga amajwi yose ashoboka mu rurimi runaka ariko ntiyite ku mumaro w'ayo majwi. Ayo majwi ashyirwa mu matsinda hakurikijwe umwanya n'uburyo avugirwamo. Inyandiko ikoreshwa mu iyigamajwi yitwa inyandiko nyejwi. Iyigamajwi ryibanda ku bintu bitatu by'ingenzi:

- Amajwi yose akoreshwa mu rurimi.
- Imihekanire y'ayo majwi.
- Ubutinde bw'inyajwi n'imiterere y'amasaku.

8.2.1. Inyandiko nyejwi

Inyandiko nyejwi ni inyandiko ya gihanga, aho usanga ikoreshwa n'abize bagacengera iyigamajwi ari rwo rwego rw'iyigandimi (ubuhanga buzobera mu gusesengura indimi) rusesengura amajwi yose aboneka mu rurimi urwo ari rwo rwose.

Iyo bandika mu nyandiko nyejwi bita kuri ibi bikurikira:

- Kwandika amagambo yose afatanye kandi nta kugabanya ibimenyetso.
- Gushyira ibyandikwa byose hagati y'udusodeko [ ].
- Kwandika amajwi yose yumvikana iyo bayavuze.
- Kwandika bashyiraho amasaku y'integuza ndetse n'amasaku yose nyesi.

8.2.2. Inshoza y'ijwi: Amajwi y'inyabumwe

Ijwi ni urusaku ruturuka ku bintu bikomanyeho. Ariko aha amajwi twibandaho ni ashingirwaho mu mvugo z'abantu. Abahanga bagerageje uburyo bayageza ku bandi batabumva kubera ko batari kumwe cyangwa mu nyandiko. Kugira ngo babigereho, buri jwi barigeneye ikimenyetso kimwe cyangwa kirenze kimwe kirihagarariye ari cyo inyuguti. Buri kimenyetso muri byo kitwa **inyuguti**. Amajwi ni menshi cyane ariko bene ururimi bagiye bihitiramo ayo bakeneye kugira ngo bashyikirane hagati yabo. Birumvikana ko aha ngaha ari ho hantu h'ibanze indimi zitandukanira.

Mu Kinyarwanda habaho ubwoko bubiri bw'amajwi: **amajwi y'inyabumwe** n'**amajwi y'ibihekane**. Muri uyu mutwe turibanda ku majwi y'inyabumwe. Amajwi y'inyabumwe y'Ikinyarwanda agabanyijemo ibice bitatu ari byo: **inyajwi, ingombajwi n'inyerera.**

1. Inyajwi

Inyajwi ni amajwi asohoka mu myanya ntangamajwi hatagize ikiyatega mu mivugirwe yayo.

Inyajwi z'Ikinyarwanda zishyirwa mu byiciro mu buryo bune. Zishyirwamo dukurikije aho zivugirwa, uko zivugwa, imikorere y'iminwa yombi n'ubutinde n'imiterere y'amasaku.

a) Aho zivugirwa

Dukurikije aho zivugirwa, inyajwi tuzisangamo ibice bitatu:

- **Inyajwi z'imbere:** zivugwa ururimi rwihese maze isonga yarwo ikishinga imbere y'ishinya y'amenyo yo hepfo, naho umugongo warwo ukegera urusenge rw'akanwa. Izo nyajwi ni **[i]** na **[e].**
- **Inyajwi zo hagati**: zivugwa ururimi rwirambuye gato mu kanwa kandi inzasaya zirambuye neza maze igasohokera hagati mu kanwa. Mu Kinyarwanda, inyajwi yo hagati ni **[a].**
- **Inyajwi z'inyuma:** zivugwa ururimi rwiteruye rukegera inyuma y'ishinya n'amenyo yo hepfo, umugongo warwo ukiheta wegera mu nkanka. Izo nyajwi ni: **[o]** na **[u]**

b) Uko zivugwa

Dukurikije uko zivugwa, dusanga inyajwi zigabanyijemo ibice bitatu:

- **Imfunge cyangwa inyajwi zo mu rwego rwa mbere:** zivugwa akanwa kifunze buhoro.

  Izo nyajwi ni **[i]** na **[u].**
- **Impinayatu cyangwa inyajwi zo mu rwego rwa kabiri:** zivugwa akanwa gafunguye buhoro.

  Izo nyajwi ni **[o]** na **[e]**
- **Inyatu cyangwa inyajwi yo mu rwego rwa gatatu:** ivugwa akanwa gafunguye birambuye.

  Iyo nyajwi ni **[a].**

c) Imikoreshereze y'iminwa yombi

Dukurikije imikorere y'iminwa yombi mu mivugirwe y'inyajwi, dusanga zirimo ibice bibiri:

- **Imbumbure:** zivugwa iminwa yombi yikweze ikigira inyuma kandi ntiyibumbe.

  Izo nyajwi ni **[i, e, a].**

- **Imbumbe:** zivugwa iminwa yikweze ikigira imbere kandi ikirema nk'uruziga.

  Izo nyajwi ni **[o]** na **[u].**

d) Ubutinde bw'inyajwi

Abasesenguye neza ururimi rw'Ikinyarwanda bemeza ko iyo hitawe ku butinde bw'inyajwi mu mivugire yayo, amajwi yandikwa usanga ateye ku buryo bukurikira:

- **Inyajwi ibanguka yandikwa inshuro imwe.**

  [i]: [iri]

  [u]: [uyu]

  [e]: [emera]

  [o]: [omora]

  [a]: [amara]

- **Inyajwi itinda yandikwa inshuro ebyiri.**

  [ii]: [yiiriwe]

  [uu]: [yuurira]

  [ee]: [yeegamiye]

  [oo]: [yoomoye]

  [aa]: [waawe]

Ikitonderwa

Iyo dukurikije ubutinde bw'inyajwi n'imiterere y'amasaku, Ikinyarwanda usanga gifite inyajwi mirongo itatu. Dukurikije imiterere y'amasaku, inyajwi ifite isaku nyesi igaragazwa na kano kamenyetso " ` " naho inyajwi ifite isaku nyejuru ikagaragazwa na kano kamenyetso " ´ " ariko hagakoreshwa " ^ ". Ni yo mpamvu inyajwi zandikwa ku buryo bukurikira:

- **Amasaku yoroheje**

  Isaku nyesi: [ì],[ù],[è],[ò],[à]: [ùmùrìrò], [àmèzè]

  Isaku nyejuru: [î],[û],[ê],[ô],[â]: [îsî], [ùmûvû]

- **Amasaku y'inyunge:**

Nyesi ndende: [ìì],[ùù],[èè],[òò],[àà]: [ùmùrììzò]

Nyejuru ndende: [îî],[ûû],[êê],[ôô],[ââ]: [ùmûsââvê]

Urwunge nyejuru nyesi: [îì],[ûù],[êè],[ôò],[âà]: [ìmââǹà]

Urwunge nyesi nyejuru: [ìî],[ùû],[èê],[òô],[àâ]: [ùmùhììrè]

d) Imbonerahamwe y'imivugirwe y'inyajwi

Iyi mbonerahamwe ikozwe hakurikijwe aho inyajwi zivugirwa, uko zivugwa n'ubutinde bwazo.

Aho zivugirwa / Uko zivugwa	Imbere		Hagati		Inyuma	
	Ibanguka	Itinda	Ibanguka	Itinda	Ibanguka	Itinda
Imfunge	[i]	[ii]			[u]	[uu]
Impinayatu	[e]	[ee]			[o]	[oo]
Inyatu			[a]	[aa]		

2. Ingombajwi

Ingombajwi ni amajwi yitabaza inyajwi kugira ngo avugike neza. Bamwe mu bahanga mu by'indimi basesenguye neza ingombajwi bagiye bifashisha ingingo zikurikira: imikorere y'akanwa, imikorere y'imvumba z'amajwi, aho zivugirwa ndetse n'uko zivugwa.

a) Imikorere y'akanwa

Dukurikije imikorere y'akanwa, ingombajwi zigabanyijemo amoko abiri: inyamazuru n'inyakanwa

- **Inyamazuru**

Iyo zivugwa umwuka uva mu bihaha uca mu kanwa nomu mazuru. Izo ngombajwi ni [m], [n], [ɲ], [ŋ].

Ikitonderwa:

Iyi nyamazuru [ŋ] iboneka gusa mu bihekane ng: [ŋg], mw: [mŋ], nw:[nŋw], nyw: [ŋw] cyangwa [ɲ ŋw] no muri nk [ŋk].

- Inyakanwa

Iyo zivugwa umwuka uva mu bihaha uca mu kanwa gusa. Ingombajwi z'inyakanwa ni [p], [ß], [t], [d],[k], [g], [f], [v], [s], [z], [ʃ<], [ʃ], [ʒ], [h], [r].

b) Imikorere y'imvumba z'amajwi

Dukurikije imyirangirire y'imvumba z'amajwi, ingombajwi zigabanyijemo amoko abiri: inkatuzi n'indagi.

- Inkatuzi/indangira

Iyo zivugwa umwuka uca mu ngoto ukanyeganyeza imvumba z'amajwi ku buryo imyirangirire yazo yumvikana. Ni yo mpamvu bamwe banazita indangira. Izo [ß], [d], [g],[v], [ʒ], [z], [r]

- Indagi

Iyo zivugwa umwuka ntuhita neza mu ngoto, bityo ntunyeganyeza cyane imvumba z'amajwi ku buryo imyirangirire yazo itumvikana bihagije. Ni yo mpamvu izo ngombajwi banazita intâraangîira. Ni izi zikurikira: [p], [t], [s], [ʃ<], [ʃ], [k], [f], [h].

c) Uko zivugwa

Dukurikije uko zivugwa, hari amoko atatu y'ingombajwi: impatu, inkubyi n'inkomeza bamwe bita intakomwa.

- Impatu/inturike

Iyo zivugwa babanza bafunga intangamajwi (imyanya bakoresha bavuga) maze umwuka ugasohoka ubanje kunigwa ku buryo ijwi risohoka risa n'irituritse. Ni izi zikurikira:

Inyamazuru zose: [n], [m], [ɲ], [ŋ].

Inyakanwa: [p], [ß], [t], [d], [k], [g].

- Inkubyi

Iyo zivugwa begeranya intangamajwi ariko ntibayifunge, bityo umwuka ugasohoka utabanje kunigwa ariko ugasa n'uwikuba ku ntangamajwi. Ni izi: [f], [v], [s], [z], [ʒ]

- Inkomeza (intakomwa)

Iyo zivugwa umwuka usohoka mu ntangamajwi utagize ikiwukoma mu nzira. Ni izi: [r], [h], [ʃ<], [ʃ].

d) Aho zivugirwa

Dukurikije aho zivugirwa, ingombajwi zigabanyijemo amoko ane: inyamunwa, inyesongashinya (inyamenyo), inyarusenge n'inyamaraka.

- Inyamunwa

Iyo zivugwa iminwa igira uruhare runini mu misohokere yazo. Inyamunwa zigabanyijemo amatsinda abiri:

Inkomanyaminwa: iyo zivugwa iminwa yombi ikomanaho. Inkomanyaminwa ni izi zikurikira: [p], [β], [m].

Inyamwinyo: Iyo zivugwa umunwa wo hepfo ukoma ku menyo yo haruguru. Ni izi zikurikira: [f], [v].

- Inyesongashinya

Iyo zivugwa isonga y'ururimi ikora ku menyo n'ishinya byo haruguru.Ni izi: [t], [d], [n], [s], [z], [r].

- Inyarusenge

Iyo zivugwa zisohokera mu rusenge rw'akanwa. Inyarusenge zigabanyijemo amatsinda atatu:

Inyarusenge z'imbere: iyo zivugwa isonga y'ururimi ikora ku gice k'imbere cy'urusenge rw'akanwa, inyuma y'ishinya y'amenyo yo haruguru. Ni izi: [ʃ<], [**ɲ**].

Inyarusenge zo hagati: iyo zivugwa ururimi ruritera rukegera igice cyo hagati cy'urusenge rw'akanwa maze ingombajwi zikaba ari ho zisohokera (hejuru y'umugongo w'ururimi). Ni izi: [ʃ], [ʒ].

Inyarusenge z'inyuma/Inyankanka: Iyo zivugwa ururimi ruriteramaze igice cyarwo k'inyuma kigakora ku gice k'inyuma cy'urusenge rw'akanwa(inkanka). Ni izi: [k], [g].

- Inyamaraka

Iyo ivugwa isohokera mumaraka: ntivugirwa mu kanwa ahubwo isa n'isohokera mu mvumba z'amajwi rwagati. Inyamaraka ni imwe: [h].

Imbonerahamwe y'imivugirwe y'ingombajwi

Aho zivu-rwa / Uko Zivugwa	Inyamunwa		Inyeso-ngashi-nya	Inyarusenge			Inya-mara-ka
	Inkoma-nyami-nwa	Inya-mwi-nyo	Inyame-nyo	Imbere	Hagati	Inyuma	
Inyama-zuru	[m]		[n]	[ɲ]		[ŋ]	
Inyakanwa	[p], **[β]**		[t], [d]			[k], [g]	
Inkubyi		[f], [v]	[s], [z]		[ʒ]		
Inkomeza			[r]	[ʃ<]	[ʃ]		[h]

3.Inyerera

Inyerera ni amajwi usanga imivugirwe yayo iri hagati y'iy'inyajwi z'imfunge n'iy'inyajwi zitwa inkubyi. Inyerera ni ebyiri: [y] na [w]

a) Aho zivugirwa

Dukurikije aho zivugirwa usanga ziteye ku buryo bukurikira:

- **Tuzifashe nk'aho ari inyajwi:**

  [y]: ivugirwa imbere nka **[i]** bityo ikitwa inyerera y'imbere.

  [w]: ivugirwa inyuma nka **[u]** bityo ikitwa inyerera y'inyuma.

- **Tuzifashe nk'aho ari ingombajwi:**

  [y]: ivugirwa mu rusenge rw'akanwa bityo ikitwa inyerera y'inyarusenge.

  [w]: ivugirwa mu nkanka bityo ikitwa inyerera y'inyankanka.

Ikitonderwa

Aho zivugirwa honyine harahagije kugira ngo umuntu ashobore gutandukanya inyerera. Inyerera [y] ishobora kwandikwa [j] dukurikije itonde nyamajwi mpuzamahanga cyangwa ikandikishwa [y] dukurikije itonde nyamajwi nyafurika.

8.2.3 Inyandiko nyejwi n'inyandiko isazwe

a) Inyandiko isanzwe

Inyandiko isanzwe ni inyandiko umuntu ubonetse wese wigishijwe itonde ry'inyuguti z'Ikinyarwanda n'imyandikire y'Ikinyarwanda ashobora gushyikiranamo n'undi akoresheje inyandiko, nta majwi yandi avanze uretse ayo abenerurimi bumvikanyeho.

b) Inyandiko nyejwi:

Inyandiko nyejwi ni inyandiko ya gihanga, aho usanga ikoreshwa n'abize bagacengera iyigamajwi ari rwo rwego rw'iyigandimi (buhanga buzobera mu gusesengura indimi) rusesengura amajwi yose aboneka mu rurimi urwo ari rwo rwose.

Ikitonderwa:

Inyandiko nyejwi y'ingombajwi zikurikira igomba kwitonderwa: [p], [t], [k], [g], iyo zivugwa wumva zihekanye n'ingombajwi y'inkomeza [h]. Kubera iyo mpamvu inyandiko nyejwi yazo igomba kuba iteye itya: [p^h], [t^h]. [k^h], [g^h].

Ingero:

itabi= [ìtʰààβì], ipera= [ìpʰèêrà].

- [k]: Iyo ikurikiwe n'inyajwi [a] wumva buri gihe ihekanye n'inkomeza [h].Kubera iyo mpamvu inyandiko nyejwi yayo igomba kuba iteye itya: [kh].

Ingero:

ikara= [îkʰârà], ikama = [îkʰâmà].

- [k], [g]: Iyo zikurikiwe n'inyajwi [i] na [e] wumva buri gihe zihekanye n'inyerera [y] ([j]). Inyandiko nyejwi yazo igomba kuba iteye itya: [ky], [gy].

Ingero:

ikigega= [ìkyìgyègà], kera= [kyèêrà].

- [k], [g], [h]: Iyo zikurikiwe n'inyajwi [u] na [o] wumva buri gihe zihekanye n'inyerera [w]. Inyandiko nyejwi yazo igomba kuba iteye itya: [kw], [gw], [hw].

Ingero:

kogosha =[kwôògwòʃà], kugura =[kwùgwùrà]

c) Imbonerahamwe y'ingombajwi n'inyerera mu nyadiko isanzwe n'inyandiko nyejwi.

Inyandiko isanzwe	Inyandiko nyejwi
m, n, ny	[m], [n], [ɲ]
b, d, g	[β] cyangwa [b], [d], [g]
p, t, k	[p], [t], [k]
v, z, j	[v], [z], [ʒ]
f, s, sh	[f], [s], [ʃ]
r, shy, h	[r], [ʃ<], [h]
y, w	[y]/[j], [w]

Ikitonderwa

- Biragaragara ko hari ijwi **c** ritagaragara muri iyi mbonerahamwe. Iri jwi rifatwa nk'ijwi ry'igihekane ryandikwa mu majwi abiri, bityo rikandikwa ritya: [tʃ].

Ingero: umucaca= [ùmùtʃààtʃà], umucucu= [ùmùtʃùùtʃù].

- Ijwi [b] rikoreshwa mu bihekane gusa naho ahandi hagakoreshwa [β].

Ingero

Ibaba: [ìβâβâ]

Imbeba: [ìmbèβà]

Umwitozo

1. Inyajwi ni iki?
2. Tandukanya inyuguti n'ijwi.
3. Dukurikije umwanya zivugirwaho n'uburyo zivugwa, inyajwi zikurikira zitandukaniye he? [ì],[ù],[è],[ò],[à].
4. Dukurikije ubutinde bw'inyajwi n'imiterere y'amasaku, Ikinyarwanda usanga gifite inyajwi zingahe?
5. Kora imbonerahamwe igaragaza uburyo bw'imivugirwe n'aho ingombajwi z'Ikinyarwanda zivugirwa.
6. Andika aya magambo mu nyandiko nyejwi:
   a) Ibidukikije
   b) Umushyo
   c) Ubudehe
   d) Inyanya
   e) Ishati
7. Ingombajwi [k] na [g] zihuriye ku ki? Zitaniye ku ki?
8. Gereranya Itonde Nyamajwi Nyafurika n'Itonde Nyamajwi Mpuzamahanga.

VIII.3 Iyigamvugo

Igikorwa

Soma amagambo ari mu mbonerahamwe ikurikira yanditswe mu mpushya ebyiri hanyuma witegereze amajwi yanditse mu ibara ritsindagiye ukore ubushakashatsi ku mumaro wayo maze utahure inshoza y'iyigamvugo, iy'inyandiko nyemvugo n'aho inyandiko nyemvugo itandukaniye n'inyandiko nyejwi.

Kub**i**ra	Kub**o**ra
Guk**a**na	Guk**i**na
Gu**p**ima	Gu**h**ima
I**v**i	I**s**i

Inshoza y'iyigamvugo

Iyigamvugo ni urwego rw'iyigandimi rusesengura imitandukanire y'amajwi. Iyo mitandukanire ishingiye ku bufasha bwayo bwo gutandukanya amagambo y'ururimi, ubwo bufasha ayo majwi afite butuma yitwa **"amajwi shingiro"**. Inyandiko ikoreshwa mu iyigamvugo yitwa inyandiko nyemvugo.

8.3.1 Inyandiko nyemvugo

Inyandiko nyemvugo ni inyandiko ifata amajwi yose y'ururimi ikayagabanya igamije kugera ku majwi make afite umumaro wo gutandukanya amagambo muri urwo rurimi. Bene ayo majwi aboneka yitwa "amajwi shingiro". Iryo gabanya ry'amajwi y'ururimi bakaryita **igeruramajwi**. Muri iryo geruramajwi, mu gushaka gutahura ko ijwi runaka rifite umumaro mu rurimi barisimbuza irindi jwi mu ijambo rimwe bagoragoza. Iyo iryo simburana ry'amajwi ribyaye ingingo nshya ayo majwi yombi ni yo yitwa **amajwi shingiro**. Ni ukuvuga ko ariya majwi atsindagiye mu magambo yagaragajwe mu mbonerahamwe iri haruguru ari amajwi shingiro mu Kinyarwanda.

Urwego rw'iyigamvugo rero rwita ku gushaka amategeko yakurikizwa mu kugabanya ibimenyetso byandika ibihekane mu rwego rw'iyigamajwi (mu nyandiko nyejwi) kandi ibimenyetso bisigaye bikaba byihagije ku buryo nta kwitiranya amagambo no kujijinganya ku gisobanuro cyayo. Ni yo mpamvu iyigamvugo ryitwa **iyigamajwi nyamumaro** kuko rigabanya ibimenyetso rigasigaza iby'ingenzi.

8.3.2 Uko bandika mu nyandiko nyemvugo

Iyo bandika mu nyandiko nyemvugo hari ibikurikizwa:

a) Mu nyandiko nyemvugo bandika bagabanya ibimenyetso kandi ibyanditswe bigashyirwa hagati y'udukoni tubiri tuberamye / /.

b) Mu nyandiko nyemvugo amasaku nyesi n'ay'integuza ntiyandikwa.

c) Mu nyandiko nyemvugo inyerera [j] na [w] ziragerurwa kuri [k] na [g] iyo zashyizwe mu rusenge rw'imbere n'urw'inyuma. Ni ukuvuga ko iyo [k] na [g] zikurikiwe na [i] na [e] ni ho ziba zashyizwe mu rusenge rw'imbere. Naho zigashyirwa mu rusenge rw'inyuma iyo zikurikiwe na [u] na [o].

Urugero:

Amagambo	Inyandiko nyejwi	Inyandiko nyemvugo
Igiseke	[ìgyìsèkyè]	/igiseke/,
Ihoho	[ìhwòôhwò]	/ihoôho/

8.3.3 Gutandukanya inyandiko nyejwi n'inyandiko nyemvugo

Inyandiko nyejwi	Inyandiko nyemvugo
- Mu nyandiko nyejwi bandika amajwi yose yumvikana batagabanya ibimenyetso. - Ibyo banditse bishyirwa hagati y'udusodeko [ ] - Mu nyandiko nyejwi iyo bandika interuro bandika bafatanyije amagambo yose ayigize. - Bandika bashyiraho amasaku nyesi n'amasaku y'integuza.	- Bandika bagabanya ibimenyetso ntibandika amajwi yose yumvikana. - Ibyo bandika bishyirwa hagati y'udukoni tubiri tuberamye / /. - No mu nyandiko nyemvugo bandika bafatanyije interuro. - Amasaku y'integuza ntiyandikwa n'amasaku nyesi ntiyandikwa.

Imyitozo

1. Garagaza itandukaniro riri hagati y'inyandiko nyemvugo n'inyandiko isanzwe.
2. Andika amagambo akurikira mu nyandiko nyejwi no mu nyandiko nyemvugo.
   a) Umugati
   b) Abana
   c) Inyama
   d) Ishuri
   e) Ubushyuhe

3.Ukoresheje ingero erekana ko /i/ na /a/, / t/ na /k/ ari amajwi shingiro.

VIII.4 Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

1. Hanga umwandiko usobanura mu buryo burambuye aho umugani "**Wima amaraso Igihugu imbwa zikayanywera ubusa**" uhuriye no gukunda Igihugu.
2. Tahura mu mwandiko wahanze amagambo atanu afite amajwi y'inyabumwe gusa maze uyandike mu nyandiko nyejwi no mu nyandiko nyemvugo.

Ubu nshobora:
- Gusesengura imyandiko itandukanye ivuga ku nsanganyamatsiko yo gukunda Igihugu. - Gusobanura uko ibikorwa byo gukunda Igihugu ari ingirakamaro mu iterambere. - Kwandika mu nyandiko nyejwi no mu nyandiko nyemvugo amagambo arimo amajwi y'inyabumwe.
Ubu ndangwa no:
Kwitabira no gushishikariza abandi ibikorwa byo gukunda Igihugu cyange mparanira kugiteza imbere.

VIII.5 Isuzuma risoza umutwe wa munani

Umwandiko: Ubufatanye bwaduteje imbere

Mu minsi ishize, Umunyamabanga Nshingwabikorwa w'Umurenge wa Bwiza yasuye abaturage b'Akagari ka Rebero ngo arebe aho bageze bashyira mu bikorwa gahunda za Leta zirimo umuganda n'ubudehe. Hari mu gikorwa cy'umuganda, yifatanya na bo mu guhanga umuhanda uhuza imidugudu ibiri yo muri ako kagari.

Ageze muri uwo muganda, yasanze abaturage barakataje mu bikorwa byo kwiteza imbere. Yiboneye uburyo ibikorwa by'umuganda babigize ibyabo bikaba bimaze gushinga imizi no kubageza ku bukungu n'imibereho myiza. Imihanda y'imigenderano yakwiriye mu midugudu yose. Abaturage bagize uruhare rufatika mu guhanga imihanda ibafasha kugenderana no kugeza umusaruro wabo ku masoko nta nkomyi. Bacukuye kandi ibirometero by'imiyoboro y'ibitembo bibagezaho amazi meza n'imiringoti yo kurwanya isuri. Yasanze barateye n'amashyamba kandi bayafata neza. Bubatse ibyumba bihagije by'amashuri y'uburezi bw'ibanze n'ibindi.

Umuganda urangiye, Umunyamabanga Nshingwabikorwa w'Umurenge wa Bwiza yakoranye inama n'abaturage. Yatangiye abashimira ibyo bamaze kugeraho yiboneye imbona nkubone. Yababwiye ko yanejejwe cyane no kubona uruyange rw'ibishyimbo bya mushingiriro, ibirayi by'imishishe bihinze mu mirima migari kubera gahunda yo guhuza ubutaka. Yanashimye kandi ibikorwa by'amakoperative y'ubworozi bw'inka za kijyambere n'andi matungo ndetse n'ubuhinzi bw'imboga n'imbuto zinyuranye, nk'amashu, karoti, inanasi, amapapayi n'izindi.

Mu kiganiro ke n'abaturage b'Akagari ka Rebero, Umunyamabanga Nshingwabikorwa w'Umurenge wa Bwiza, yagarutse ku gikorwa cy'ubudehe, nka kimwe mu bikorwa bigaragaza gukunda Igihugu. Yatangiye agira ati: "Nk'uko bizwi, ubudehe ni gahunda idashingiye ku nkunga yo hanze. Ni imwe muri gahunda za Leta y'u Rwanda igamije kurwanya ubukene bishingiye ku ihame ry'ibikorwa umuturage afitemo uruhare. Ndabashimira rero ko nasanze iyo gahunda imaze kubageza ku ntambwe ishimishije, kuko benshi muri mwe yabakuye mu bukene ku buryo bugaragara."

Abaturage bamugaragarije ko iyi gahunda yo gufashanya mu gukemura ibibazo yahozeho no mu mateka y'u Rwanda. Mu muco nyarwanda, na kera na kare, nk'iyo abaturanyi babonaga hari bamwe muri bo bagiye kurara ihinga, bajyaga umugambi, uyu munsi bagahingira naka, ejo bakajya kwa runaka, bagahetura ubuhinge. Bityo ntihagire uba nyakamwe ngo yimarize, igihe kirinde kimurengana agikukuza wenyine. Haba n'igihe yabengeraga bakaza kumuhingira ubudehe maze ubuhinge bagatamanzura bityo ntarare ihinga akazereza rimwe n'abandi.

Baganira ku by'ubudehe muri iki gihe, Umunyamabanga Nshingwabikorwa yashimishimijwe n'uko abaturage bo mu Kagari ka Rebero basobanukiwe neza ko ubudehe ari gahunda ya Leta igamije kuzamurira abaturage icyarimwe mu nzego zose z'imibereho ntawusigaye inyuma. Abaturage bahurira hamwe mu nama maze buri wese agahabwa umwanya wo gutanga ibitekerezo ku ngamba zo guteza imbere umudugudu wabo. Ibi kandi bikorwa mu bwubahane ntawurogoya undi cyangwa ngo hagire uniganwa ijambo.

Bakomeje bavuga ko iyo bamaze gutahura ibikenewe, babitondeka bakurikije uburemere bwabyo cyangwa se ibyihutirwa kurusha ibindi, bakabisesengura maze bakabifataho umwanzuro. Iyo bigaragaye ko hari abaturage bakennye kurusha abandi barabemeza, bakabaheraho babagenera inkunga ibafasha kwivana mu bukene. Ku bindi bibazo bibugarije muri rusange, na byo babitondeka bahereye ku biremereye cyangwa se byihutirwa kurusha ibindi maze bakagena uburyo bagomba kubikemura. Ibi bituma abaturage bose bashobora kwiteza imbere ntawusigaye inyuma.

Nyuma yo kuganira n'abaturage b'Akagari ka Rebero, Umunyamabanga Nshingwabikorwa yakoranye inama n'Abanyamabanga Nshingwabikorwa b'utugari n'Abakuru b'imidugudu bigize Umurenge wa Bwiza. Bari bateguye ko inama igomba kubera mu cyumba k'inama cy'Akagari ka Rebero. Amaze kureba ko umubare wa ngombwa uhari, Umunyamabanga Nshingwabikorwa yifurije ikaze abitabiriye inama maze atangiza inama abagezaho ingingo bari buganireho. Umunyamabanga Nshingwabikorwa w'Akagari ka Rebero yayibereye umwanditsi kugira ngo azakore inyandiko mvugo. Ingingo zose zari ku murongo w'ibyigwa zaganiriweho kandi bagenda bafata umwanzuro kuri buri ngingo. Buri wese wasabye ijambo yararihawe. Uwashakaga gutana baramukeburaga bakamugarura mu murongo mu bwubahane. Ntawafataga ijambo atarihawe cyangwa ngo hagire urogoya undi cyangwa se ngo yiharire umwanya w'ijambo.

Ingingo zose bamaze kuzihetura no kuzifataho imyanzuro, umuyobozi w'inama yayishoje yongera gushimira abaturage b'Umurenge wa Bwiza muri rusange n'ab'Akagari ka Rebero by'umwihariko, anashishikariza Abanyamabanga Nshingwabikorwa gukangurira abaturage bayobora gukomeza kwitabira gahunda y'umuganda n'ubudehe. Yashoje inama agira ati: "Gahunda y'umuganda n'ubudehe bifite uruhare runini mu guteza imbere Umunyarwanda. Ni ngombwa gukomeza kwitabira izo gahunda nta kuzuyaza, nta kwiganda, kujandajanda cyangwa kwirozonga kuko ari twe bifitiye akamaro.

Uru Rwanda ni urwacu twurwubake nta we dusiganya kuko "Ak'imuhana kaza imvura ihise."

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Tanga ingero ukuye mu mwandiko zerekana ko Abanyarwanda bakora ibikorwa bigaragaza gukunda Igihugu.
2. Ni iki umuganda wamariye abaturage bo mu Kagari ka Rebero.
3. Sobanura mu nshamake uburyo igikorwa cy'ubudehe cyakorwaga kera.
4. Erekana indangagaciro enye zigaragara mu mwandiko.
5. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange umwandiko wubakiyeho?
6. Sobanura uburyo ibikorwa by'umuganda n'ubudehe bishobora kugira uruhare mu kubungabunga ibidukikije.
7. Tanga ingingo z'ingenzi n'iz'ingereka zigaragara mu mwandiko wasomye.

II. Inyunguramagambo

1. Huza ijambo riri mu rushya A n'igisobanuro cyaryo kiri mu ruhushya B

Uruhushya A	Uruhushya B
a) Gutamanzura	kwimwa umwanya wo kuvuga.
b) Kurogoya	gukora ikintu ujijinganya.
c) Kuzuyaza	kugaragaza igikorwa.
d) Kuniganwa ijambo	guca mu ijambo.
e) Kwirozonga	ururabo rw'amashaza cyangwa rw'ibishyimbo.
f) Kujandajanda	gukorana ubunebwe.
g) Uruyange	gukora ibintu utabishaka.

2. Simbuza amagambo y'umukara cyane ayo bihuje inyito ukuye mu mwandiko.

a) Aho nanyuze hose nasanze ibishyimbo ari **ururabo.**

b) Ingano zo muri Rebero **ziratoshye** kubera ifumbire.

c) Abayobozi bishimiye ko abaturage **bakomeje gutera imbere** mu kwihaza mu biribwa.

d) Ibikorwa **byo gukorera hamwe** mu mudugudu wacu byaduteje imbere.

III. Ibibazo ku nyandiko nyejwi no ku nyandiko nyemvugo

1. Wifashishije ingero, tandukanya inyandiko nyejwi n'inyandiko nyemvugo.
2. Garagarisha imbonerahamwe uko inyajwi zivugwa n'aho zivugirwa.
3. Garagaza ibiranga ingombajwi zikurikira mu mivugirwe yazo: [z], [β], [f], [h],[k].
4. Wifashishije ingero, erekana ko amajwi /e/na/o/, /s/na/r/ ari amajwi shingiro.
5. Wifashishije ingero ebyiri, erekana ukuntu amasaku ari amajwi shingiro.

UMUTWE WA 9:

IMITURIRE

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko ku byiza byo gutura mu midugudu no kugaragaza ingingo z'ingenzi ziwugize.
- Gusesengura no kwandika ibaruwa mbonezamubano.
- Gusesengura hagaragazwa uturango tw'inkuru ngufi no kuyihanga.

Igikorwa cy'umwinjizo

Mu Gihugu cyacu usanga abantu batuye mu buryo butandukaye. Sobanura uburyo bwose ubona abantu batuyemo maze ugire ubwo uhitamo wumva abantu bagombye guturamo, utange n'impamvu ubwo buryo ari bwo uhisemo.

IX.1. Umwandiko: Duture heza

Icyo gihe izuba ryaravaga, mu nzira hari umukungungu mwinshi, Kagabo umuhungu wa Mukamana na Kagenzi yikoreye isafuriya irimo amazi. Uko yagendaga byagaragazaga ko afite umunaniro mwinshi kandi ibitekerezo byamurenze. Kagabo akebuka inyuma ngo arebe aho nyina ageze abona yamusize cyane atangira kwibaza. Ese mama murinde cyangwa nikomereze? Reka nikomereze musige. Kuki yemereye data ko dutura ku musozi twenyine? Sinabonye abatuye mu mudugudu baba bafite amazi hafi yabo! None nge biririwa bandushya manuka imisozi ngiye gushaka amazi!

Mu gihe yari akibaza byinshi umuyaga urahuha cyane uzamura umukungugu mwinshi umuzibiranya mu maso. Bituma asitara ku muzi w'igiti isafuriya y'amazi yari yikoreye, yitura hasi amazi yose aratemba. Nyina Mukamana wamugendaga inyuma agiye kubona abona umuvu w'amazi uratemba ariko arakomeza arazamuka ntiyabyitaho. Yigiye imbere gato akandagira ikinonko cyatohejwe n'uwo muvu aranyerera yitura hasi akabindi yari yikoreyemo amazi karameneka. Avana injyo mu kayira, arimyoza maze azamuka amara masa. Ngo yigire imbere gato asanga muhungu we Kagabo yicaye iruhande rw'isafuriya irimo ubusa, akimurabukwa arumirwa. Bamara umwanya baguye mu kantu ntawuvugisha undi, bigeze aho bagirana iki kiganiro:

Kagabo: Mama byakugendekeye bite ko nta kabindi ufite?

Mukamana: Byangendekeye nk'uko byakugendekeye. Mwana wa, iki kibazo cyo guhora mpangayikishijwe n'amazi kirandambiye. Kuva ubu ngiye kukiganiraho na so.

Kagabo: Ni byo koko mama mwarimu wacu yatubwiye ko gutura mu midugudu bituma Leta ishobora kwegereza abaturage ibikorwa remezo binyuranye birimo n'amazi. Dore ubu tugiye kurara amazi, numubwira ndagufasha tumusobanurire turebe ko yabyumva.

Bakomeza kugenda baganira ariko bababaye cyane. Bageze mu rugo basanga Kagenzi ahinguye ari mu bikingi by'irembo, ahanagura isuka ye. Baramusuhuza, arabikiriza maze bamubwira uko byabagendekeye. Mu nzu hari utuzi duke mu kajerekani baradutekesha bagiye kurya Mukamana yibuka ko nta munyu uhari. Bari batuye bonyine mu mpinga y'umusozi nta hantu bashoboraga kuwugurira hafi aho. Mukamana arabarurira babirira aho nta kunyu. Mu gihe baryaga na none Kagabo aterura iki ikiganiro.

Kagabo: Data, umwarimu wacu yatwigishije ko gutura mu midugudu bigirira akamaro abahatuye none ndabibonye.

Turaye amazi kubera ko tuvoma kure, turaye umunyu kubera ko amaduka bawucururizamo ari kure y'aho dutuye. Nyamara iyo abantu batuye begeranye ibyo byose babibona hafi.

Kagenzi: Mwana wa, wowe sinkubujije uzaturemo ariko nge nzakomeza nture mu gikingi cya data na sogokuru. Ko bahaturereye ntitwakuze! Ikibazo cy'amazi gikururwa n'ubunebwe mwifitemo mushaka kwigira indakoreka! Ababyeyi bacu bari bazi kuvumbika umuriro nta kibiriti twakeneraga. Umunyu bawuguraga isoko ryaremye.

Mukamana aramwitegereza ntiyagira icyo amusubiza arakomeza aririra. Yibuka uko byamugendekeye ku nda ye ya mbere maze kwihangana biramunanira. Araterura ati: "Ibyo umuhungu wawe akubwira ni ukuri ushatse wabitekerezaho tukegera abandi mu mudugudu. Wirengagije ko inda yange ya mbere yavuyemo kubera kubura ivuriro hafi! Sinafashwe nijoro tukarara tugenda ijoro ryose ikaviramo mu nzira tutarageera kwa muganga! Nyamara muri buri mudugudu haba hari ivuriro. N'aho ritari kandi haba hari umuhanda utuma abantu bagerayo mu buryo bwihuse. Ubu ntituraye amazi! Wanyereka umudugudu n'umwe utagira amazi? Ubu ntugiye kurarana uburimiro! Iyo tugiye kugura umunyu cyangwa ikibiriti ntitujya iyo bigwa!"

Nyamugabo ngo yumve izo mpanuro zose agejejweho n'umuryango we ntiyagira icyo asubiza ariko bimukora ku mutima yibuka ikiganiro umuyobozi w'umurenge yaherukaga kubagezaho ku ngaruka zo kudatura mu midugudu abona nta ho zitaniye n'ibyababayeho. Arakomeza arinumira ariko bimwanga mu nda amara umwanya akibitekerezaho yongera kuganira na Mukamana:

Kagenzi: Ibyo mumbwiye ni ukuri. Ndakomeza mbitekerezeho nzabasubiza.

Mukamana: Ntiwabonye uburyo kwa Mutima basigaye barateye imbere kubera kwegera abandi mu mudugudu! Bafite umuriro w'amashanyarazi mu nzu, ivuriro ribari hafi, abana babo biga hafi, itongo ryabo ryatumye bagira umurima munini wo guhinga basigaye beza bagahunika.

Kagenzi: Ni byo koko. Uzi ko mwarimu wa Kagabo yambwiye ko buri gihe agera ku ishuri yakererewe.

Mukamana: Naho turamurenganya! Reba nawe umwana umanuka umusozi akazamuka undi agiye kwiga. Yaza akamanuka umusozi agasingira akabande agiye kuvoma.

Ijoro ryose Kagenzi yaraye atekereza ku kiganiro yagiranye n'umuryango we, yibuka agahinda umugore yavuganaga amwibutsa uko inda y'umwana wabo w'imfura yavuyemo, amarira amuzenga mu maso. Bukeye ahamagara umugore we amubwirana ikiniga ati: "Mukama! Muzangaye gutinda ariko ntimuzangaye guhera! Muri iki gitondo ndajya kureba umuyobozi ubishinzwe ku murenge mugezeho ikifuzo cyacu. Mu nama iheruka yatubwiye ko mu mudugudu hakiri ibibanza bihagije."

Kagenzi yazindutse yitegura, ajya ku murenge. Ni we muturage wa mbere wahageze, bamwakira na yombi, avuga ikibazo ke. Bamushimiye ko yahinduye imyumvire, bidatinze bamuha ikibanza ku mudugudu. Yacyubatse vuba, ubu we n'umuryango we batuye mu mudugudu.

9.1.1 Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Duture heza" ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Imyitozo

1. Uzurisha izi nteruro amagambo cyangwa imvugo ukuye mu mwandiko.

   a) Batunguye Kamari bamusabye kwisobanura...............

   b) Wa mwana yari yarigize ....bamujyana mu kigo ngororamuco.

   c) Bagiye gushaka akazi mu mugi barakabura................

   d) Zimya uwo muriro imyotsi ....

   e)..........................ajya gushaka inshuti ye ayibwira ibyamubayeho abivuye imuzi.

2.Shaka impuzanyito z'amagambo akurikira yakoreshejwe mu mwandiko.

   a) Akebuka

   b) Umukungugu

   c) Akimurabukwa

   d) Arinumira

9.1.2.Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Duture heza" maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni ibihe byiza byo gutura mu midugudu bigaragara mu mwandiko?
2. Ni gute gutura mu midugudu bishobora gutuma ubutaka bwo guhinga bwiyongera?
3. Sobanura uko kudatura mu midugudu bishobora kubangamira ubuzima ndetse n'uburezi bw'abana.
4. Kagenzi yemeye inama yagiriwe n'umuhungu we ndetse n'umugore we. Tanga interuro ebyiri zibigaragaza zivuye mu mwandiko.
5. Vuga ibindi byiza byo gutura mu midugudu bitavuzwe mu mwandiko.

9.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko "Duture heza" maze usubize ibibazo bikurikira:

1. Muri rusange, ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa muri uyu mwandiko?
2. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa mu mwandiko.
3. Ku bwawe wumva ari ukubera iki byorohera Leta gushyira ibikorwa remezo mu mudugudu?
4. Wakora iki ubonye umuntu ugitekereza nka Kagenzi?

IX.2 Inkuru ngufi

Igikorwa

Ukurikije imiterere y'umwandiko "Duture heza" urasanga uyu mwandiko ari bwoko ki? Urangwa n'iki? Ibarankuru riteye rite? Abakinankuru ni ba nde? Kora ubushakashatsi ugaragaze icyo inkuru ari cyo, inshoza y'inkuru ngufi, uturango twayo, imyubakire yayo n'ishushanyabikorwa mu nkuru ngufi.

9.2.1 Inshoza y'inkuru ngufi

Inkuru ni igihangano cyanditse mu buryo bw'indondore, kigufi cyangwa kirekire, gifite abakinankuru bashushanya cyangwa bigana abantu babaho mu buzima busanzwe kandi bakorera ibikorwa byabo ahantu runaka, bikanatugaragariza imyifarire yabo, icyo bagamije n'ingorane bahura na zo mu buzima. Ikivugwa rero akenshi mu nkuru aba atari ukuri. Inkuru ziri mu buvanganzo nyandiko. Mu Kinyarwanda rero hababaho inkuru ngufi n'inkuru ndende. Aha turareba gusa inkuru ngufi.

Muri make; inkuru ngufi nk'uko iryo zina ribivuga ni inkuru iba ari ngufi, ibarwa n'umubarankuru avuga uko yagenze. Inkuru ngufi ishobora kuvuga ibyabayeho cyangwa ikaba ari inkuru mpimbano ariko bishobora kubaho.

Inkuru ngufi iba ifite inkuru ibara, uruhererekane rw'ibikorwa, ikaba yanditse mu nyandiko isanzwe; atari mu mikarago nk'ibisigo, kandi yifitemo ubwiza n'ubuhanga bw'imikoreshereze y'ururimi.

9.2.2 Ibiranga inkuru ngufi

Inkuru ngufi irangwa n'imiterere yayo, imyubakire yayo ndetse n'ishushanyabikorwa.

9.2.2.1. Imiterere y'inkuru ngufi

Inkuru ngufi iba ifite: abakinankuru, akabuga nkuru, imvugo y'ibiganiro, uburebure runaka n'ibarankuru.

a) Abakinankuru

Inkuru ngufi irangwa no kuba ifite umukinankuru mukuru umwe, abakinankuru bungirije n'abakinankuru ntagombwa.

- **Umukinankuru mukuru** ni we uba ari ipfundo ry'inkuru. Ni we ikigamijwe cyangwa intego y'inkuru iba ishingiyeho. Uyu ni we insanganyamatsiko rusange ivugwa mu nkuru iba ishingiyeho.
- A**bakinankuru bungirije** ni bo usanga mu nkuru bafasha umukinankuru mukuru kugera ku kigamijwe cyangwa bakamubera imbogamizi. Aba bakinankuru kandi ni na bo usanga insanganyamatsiko nto cyangwa zungirije zishingiyeho.
- **Abakinankuru ntagombwa** baba bameze nk'indorerezi, Iyo urebye usanga kuba mu nkuru kwabo cyangwa kutagaragaramo nta cyo byahindura ku kivugwa mu nkuru. Nta nsanganyamatsiko iba ibashingiyeho. Mu nkuru ngufi abakinankuru bashobora kuba abantu cyangwa inyamaswa.

b) Akabuga nkuru

Inkuru ngufi irangwa no kuba hari ahantu ibera mu gihe runaka. Irangwa no kuba ifite aho ibarirwa; ni ukuvuga akabuga nkuru. Ahantu inkuru ibera hashobora kuba hazwi neza cyangwa se hatazwi. Ni ukuvuga ko mu nkuru ngufi umuhanzi ashobora gukoresha akabuga nkuru k'ahantu habayeho cyangwa akabuga nkuru gahimbano.

c) Uburebure

Inkuru ngufi irangwa no kuba ari ngufi. Ntishobora kurenza impapuro makumyabiri.

d) Imvugo y'ibiganiro: Inkuru ngufi ishobora nanone gukoresha imvugo y'ibiganiro.

e) Ibarankuru

Ibarankuru ni kimwe mu biranga inkuru ngufi. Ibarankuru rishobora gukorwa ku buryo bune:

- Umubarankuru ashobora kubara inkuru na we ubwe akinamo. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya kabiri cyangwa iya mbere.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ari hanze yayo. Aha usanga akoresha ngenga ya gatatu asa n'uvuga ibintu yareberaga iruhande mu gihe byabaga.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ye ubwe. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere kuko ibyo avuga aba abivuga kuri we.
- Ashobora kandi kubara inkuru yiha gutekerereza umukinankuru. Mu kubara inkuru kwe usanga yiha kubara ibyo umukinankuru yatekerezaga igihe amubaraho inkuru.

Ibarankuru ry'inkuru ngufi rigenda umujyo umwe. Umuhanzi ntavangavanga ingingo, ibikorwa byose bikurikirana mu njyabihe yabyo.

Ikitonderwa:

Umubarankuru atandukanye n'umwanditsi w'inkuru. Umwanditsi w'inkuru ni umuhanzi wanditse inkuru ibarwa mu gitabo ke. Muri uko kwandika inkuru ye agena uburyo ibarwa. Muri ubwo buryo ibarwamo haba hari umuntu ugenda uyibara, uwo akaba ari we mubarankuru.

Cyakora hari igihe umwanditsi ashobora kuba ari na we mubarankuru igihe abara inkuru y'ubuzima bwe.

9.2.2.2. Imyubakire y'inkuru ngufi

Inkuru ngufi irangwa no kuba hari ikivugwa, kuba ari ngufi no kuba hari uburyo ibikorwa bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usoma ku buryo atarambirwa gusoma inkuru ibarwa. Nk'uko twabibonye inkuru ngufi irangwa no kugira abakinankuru. Abo bakinankuru, cyanecyane umukinankuru mukuru, ni bo ibikorwa bishingiraho mu kubaka inkuru. Umukinankuru mukuru n'abakinankuru bungirije bashinzwe kuyobora imigendekere y'ibikorwa byo mu nkuru kugeza ku mpera yayo.

9.2.2.3. Ishushanyabikorwa mu nkuru ngufi

Inkuru iyo ari yo yose irangwa no kuba ishobora gukorerwa ishushanyabikorwa:

a) **Nyiri ubwite:** uyu ni we mukinankuru mukuru inkuru iba ishingiyeho, ni we uba ufite intego agamije kugeraho muri iyo nkuru. Aba ashobora kuyigeraho cyangwa ntayigereho.

b) Ikigamijwe: ni icyo umukinankuru mukuru aba agamije kugeraho mu nkuru. Ni intego aba yahawe n'umwanditsi w'inkuru.

c) Ugenera: ni igituma umukinankuru mukuru agira intego afite muri iyo nkuru. Ashobora kuba undi mukinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora gutuma agira intego runaka.

d) Ugenerwa: nu yandi magambo ni nyiri inyungu; ni uwo ari we wese mu nkuru wagira icyo yunguka mu gihe umukinankuru mukuru ageze ku cyo yari agamije mu nkuru.

e) Abafasha: ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru agera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumushyigikira mu rugendo rwe rwose kimufasha, kabone n'iyo atakigeraho mu irangira ry'inkuru.

f) Imbogamizi: ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru atagera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumubangamira mu rugendo rwe rwose kimubuza amahirwe kabone nubwo yagera ku cyo yari agamije mu irangira ry'inkuru, ariko kikaba cyamubangamiraga.

Dore uko ishushanyabikorwa ry'abakinankuru riteye ku gishushanyo.

Umwitozo

Jya mu isomero ry'ikigo, usome inkuru ngufi wihitiyemo hanyuma uyisengure ugaragaza imiterere yayo, imyubakire yayo n'ishushanyabikorwa ryayo.

IX.3 Umwandiko: Ibikorwa remezo byaratwegereye

MUHIRWA Imena Daniel
Umudugudu wa Nyakiriba
Akagari ka Rusasa
Umurenge wa Nyegamo
Akarere ka Musange
Ter: 0788………

Nyakiriba, ku wa 02 Nzeri 2019

Kuri mubyara wange nkunda,

Uraho neza? Nejejwe no kukwandikira ngira ngo nkubaze amakuru yawe n'ayo mu rugo. Ubu iwacu turaho nta kibazo ndetse n'imyaka yeze neza.

Ndagira ngo nkumenyeshe ko ubu dusigaye dutuye neza kandi heza. Ya nzu yacu yo mu mudugudu twarayitashye. Ibikorwa remezo byaratwegereye, imihanda ni nk'imiharuro, amazi yo ni urubogobogo kandi aratwegereye. Uzi ko barumuna bange biga muri metero magana atatu uvuye mu rugo? Naho twe uribuka ko twakoraga ibirometero n'ibirometero tujya kwiga. Ubuzima bwaroroshye pe! Yewe "ararekwa ntashira", reka nkureke nudusura uzibonera uburyo iterambere ryatugezeho.

Ngaho rero unsuhurize masenge na babyara bange bandi uti: "Mutahe cyane, arabakumbuye rwose". Si nge uzabona mbonye akanya nkaza kubasura. Imana ibarinde.

Yari mubyara wawe

MUHIRWA Imena Daniel

9.3.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Ibikorwa remezo byaratwegereye" ushakemo amagambo udasobanukiwe hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranya.

Umwitozo

Koresha amagambo akurikira mu nteruro zumvikanisha neza icyo asobanura:

a) Masenge
b) Amazi y'urubogobogo
c) Umuharuro

9.3.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko"Ibikorwa remezo byaratwegereye", hanyuma usubize ibibazo bikurikira:

1. Ni nde wanditse ibaruwa?
2. Uwanditse ibaruwa atuye he?
3. Yayandikiye nde?
4. Ni ibiki uwanditse ibaruwa yishimiye yashakaga kumenyesha uwo yandikiye?

9.3.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko"Ibikorwa remezo byaratwegereye", usubize ibibazo bikurikira.

1. Hari ibyiza bivugwa mu mwandiko bigaragara aho utuye? Ni ibihe?
2. Sobanura imiturire y'aho utuye n'icyo wakora kugira ngo itere imbere.

IX.4 Ibaruwa mbonezamubano

Igikorwa

*Ongera usome umwandiko **"Ibikorwa remezo byaratwegereye"**, witegereze imiterere yawo maze utahure ubwoko bwawo. Kora ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango by'ibaruwa mbonezamubano.*

1. Inshoza y'ibaruwa mbonezamubano

Ibaruwa mbonezamubano bakunze kwita ibaruwa isanzwe cyangwa ya gicuti, ni ibaruwa umuntu yandikira umubyeyi, umuvandimwe we, inshuti … agamije kumubwira cyangwa kumubaza amakuru. Uwandika ibaruwa abwira uwo yandikira nkaho bari kumwe, ibyo yakamubwiye akabyandika ku rupapuro. Kuko urupapuro ruba ari ruto, umuntu wandika ibaruwa agomba kuvuga iby'ingenzi, nta kurondogora.

2. Ibiranga ibaruwa mbonezamubano

Ibaruwa **mbonezamubano** irangwa n'ibi bikurikira:

a) **Aderesi y'uwanditse:** amazina y'uwanditse n'aho abarizwa.

b) **Ahantu yandikiwe n'itariki:** uwandika agaragaza aho yanditse ari n'itariki

c) **Uwandikiwe:** uwandika agaragaza isano afitanye n'uwo yandikiye. Uwandika ashobora no kongeraho amazina y'uwandikiwe.

d) **Indamutso:** uburyo uwanditse asuhuza uwo yandikiye.

e) **Ubutumwa nyirizina bw'ibaruwa:** bukubiyemo ibyo baganiraho muri rusange.

f) **Umusozo:** ugaragaramo gusezera n'intashyo.

g) **Izina ry'uwanditse n'umukono we:** uwanditse ibaruwa mbonezamubano asoza yandika amazina ye agashyiraho n'umukono.

Umwitozo

Andika ibaruwa mbonezamubano uyandikire umuntu wihitiyemo mu bavandimwe cyangwa inshuti.

IX.5 Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Hanga inkuru ngufi ku nsanganyamatsiko wihitiyemo ifite nibura impapuro icumi kandi yubahirije ibiranga inkuru ngufi byose. Mu gihe uyirangije, yikorere ishushanyabikorwa ryayo.

Ubu nshobora:
- Gusobanurira abandi ibyiza byo gutura mu midugudu. - Gusesengura no guhanga inkuru ngufi ngendeye ku turango twayo. - Gusesengura no kwandika ibaruwa mbonezamubano.
Ubu ndangwa no:
Gusobanurira abantu ibyiza byo gutura mu mudugu.

IX.6.Isuzuma risoza umutwe wa kenda

Umwandiko: Uruhare rw'imiturire mu mibereho y'abaturage

Hari nyuma y'inama y'abaturage yo gukangurirwa akamaro ko gutura mu mudugudu, maze Muhire yegera Gahongayire, impuguke mu by'imiturire, amusobanuza kurushaho ibijyanye n'iyo gahunda n'imbogamizi ziboneka mu ishyirwa mu bikorwa ryayo.

Gahongayire amubwira ko mu bihugu bimwe na bimwe usanga abaturage batajya imbizi n'abayobozi bitewe n'uko Leta ishyiraho igishushanyo mbonera k'imiturire nticyubahirizwe. Ibyo bikaba bikunda kuba mu migi. Aho abakiri bato bibwira ko mu migi ari ho haboneka amaronko, dore ko mu cyaro haba hari ubukene buturuka ku bwiyongere bukabije bw'abaturage butuma amasambu agabanuka mu gihe ayo masambu ari yo bakuramo amaramuko. Iyo bahageze, kubera ko amacumbi aba akosha ndetse n'ibindi bikenewe, bituma buri wese aharanira gutunga inzu ye. Aho yabona hose mu buryo ubwo ari bwo bwose ahubaka inzu ijyanye n'ubushobozi bwe. Ibyo bigakorwa atitaye ku gishushanyo mbonera cy'aho hantu ndetse n'amategeko y'imiturire.

Gahongayire yakomeje avuga ko kubera ubwiyongere butajyanye n'amikoro y'abaturage, bituma uwubaka atanyura mu nzira zateganyijwe. Hari n'abarara bubaka ijoro ryose cyangwa bacungana n'abayobozi kuko batabibemerera. Hari n'abajyaga bubaka mu kajagari kugira ngo nihazashyirwa ibikorwa remezo nk'umuhanda, amashuri, amavuriro n'ibindi, Leta izabahe ingurane z'ibyangijwe. Ibyo ariko ntibikwiye Umunyarwanda w'inyangamugayo. Ibyo byaba ari ukuvangira ubuyobozi bushinzwe kurebera abaturage imibereho n'iterambere bikwiye.

Iyo miturire itagendeye kuri gahunda ya Leta ni yo ibyara akajagari. Nyamara buri wese wubaka yitabiriye gutura ku mudugudu yaba yirinze ibyago byinshi bituruka ku gutura mu kajagari. Buri muntu wese akwiye kubigira ibye, agaharanira gutura ku mudugudu kandi ku buryo buboneye. Gutura mu kajagari bituma abantu badatana n'indwara, bakibasirwa n'ibiza bya hato na hato, kwivuza ku buryo bugoye, umutekano muke, hatirengagijwe ko n'iyo nzu ishobora gusenywa mu gihe bigaragara ko ubuzima bw'abayituyemo buri mu kaga kandi nyirayo ntahabwe ingurane.

Indwara nyinshi zihiganje usanga ari iziterwa n'umwanda, indwara z'uruhu n'izifata imyanya y'ubuhumekero nk'igituntu, umusonga n'izindi. Akenshi ziterwa n'uko umuntu aba yubatse mu kajagari, inzu itujuje ibyangombwa, nko kuba idakoreye isuku, nta madirishya, idasakaye neza, rimwe na rimwe ikaba idafite ahashyirwa imyanda. Hari n'izindi ndwara nka malariya iterwa n'umubu wororokera cyane mu bizenga by'amazi. Umuntu utuye atyo, iyo yibasiwe n'indwara usanga kwivuza bigorana kandi bikamutwara byinshi akenshi aba atanafite kuko iyo urugo rufite umurwayi, umuryango ugomba kumukurikirana no kumwitaho.

Gahongayire yasoje abwira Muhire ko abantu bose bagira inyungu nyinshi mu kwitabira gutura ku mudugudu kuko ibikorwa remezo bibageraho ku buryo bworoshye kandi bakajyana na gahunda zose z'iterambere Igihugu cyacu gishyize imbere.

Muhire na we yamubwiye ko asobanukiwe kurushaho ibyiza byo gutura ku mudugudu n'akaga abatabyitabira ndetse n'abatura mu kajagari bashobora guhura na ko. Yamushimiye izo mpanuro nziza amuhaye, anamubwira ko na we agiye kuba intumwa nziza, akazakomeza kubisobanurira abandi bakiri inyuma mu myumvire.

I. Kumva no gusesengura umwandiko

1. Ni abahe banyarubuga bavugwa muri uyu mwandiko?
2. Shaka mu mwandiko impamvu zishobora gutera abaturage kubaka badakurikije igishushanyo mbonera.
3. Erekana ingaruka zishobora guterwa n'imiturire y'akajagari.
4. Wakora iki mu ruhande rwawe kugira ngo imiturire mibi icike?
5. Ni iyihe nsanganyamatsiko ivugwa muri uyu mwandiko?
6. Garagaza ingingo z'ingenzi zivugwa muri uyu mwandiko.

II. Inyunguramagambo

1. Sobanura aya magambo ukurikije inyito afite mu mwandiko.

    a) Impuguke

    b) Batajya imbizi

    c) Amaronko

    d) Amaramuko

    e) Akosha

2. Koresha mu nteruro amagambo akurikira:

    a) Ingurane

    b) Akajagari

    c) Imyumvire

    d) Kwibasirwa

    e) Intumwa

III. Ibibazo ku nkuru ngufi no ku ibaruwa mbonezamubano

1. Erekana ibiranga inkuru ngufi werekane n'ishushanyabikorwa mu nkuru ngufi.
2. Andikira umuntu wo mu muryango wawe ibaruwa mbonezamubano wubahiriza uturango twayo.

IBITABO N'INYANDIKO BYIFASHISHIJWE

1. IKIGÔ CY'ÛBUSHAAKASHAATSI MU BY'ÛBUHAÂNGA N'ÎIKÔRANABÛHAÂNGA (n.d), *Inkoranya y'Îkinyarwaanda mu Kinyarwaanda*, IRST Butare, Igitabo cya 1
2. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANYANYIGISHO NCDC (*2008). Imyandiko mfashanyigisho, Umwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye.*
3. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANYANYIGISHO NCDC (2008), *Imyandiko mfashanyigisho, Umwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye.*
4. INTEKO NYARWANDA Y'URURIMI N'UMUCO (2014). *Amabwiriza ya Minisitiri no 001/2014 yo ku wa 08/10/2014 agenga imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda*, Kigali.
5. NSANZABERA, J.D. (2013) Ikeshamvugo mu Kinyarwanda*: imvugo isukuye, ikeshamvugo ry'amagambo akwiye n'inshoberamahanga zisobanuye*. Kigali
6. JACOB I. (1983). *Dictionnaire Rwandais-Français* en 3 volumes, Tome premier, Kigali.
7. JACOB I. (1985). *Dictionnaire Rwandais-Français* en 3 volumes, Tome troisième, I.N.R.S, Butare.
8. Mgr BIGIRUMWAMI, A. (1984). *Imihango n'Imigenzo n'Imiziririzo mu Rwanda*, Nyundo, Troisième édition.
9. MINISTRY OF EDUCTION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019), Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye, umwaka wa 4, Amashami yiga Ikinyarwanda nk'isomo rusange.
10. MINISTRY OF EDUCTION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019), Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye, umwaka wa 5, Amashami yiga ikinyarwanda nk'isomo rusange.
11. RWANDA EDUCATION BOARD (2015) *Integanyanyigisho y'Ikinyarwanda mu mashuri nderabarezi (TTC) umwaka 1, amashami ya Siyansi n'uburezi n'imbonezamubano n'uburezi.*
12. COUPEZ, A. 1980. *Abrégé de Grammaire Rwanda*, Tome 1,2. Butare : INRS.
13. BIZIMANA, S., 1998, *Imiteêrere y'Îkinyarwaanda I*, IRST, Butare.
14. BIZIMANA, S., 2002, *Imiteêrere y' kinyarwaanda II*, IRST, Butare.
15. MINISITERI Y'AMASHURI ABANZA N'AYISUMBUYE: Ikinyarwanda: umwaka wa munani. Gashyantare 1988.

IMIGEREKA

TWIYUNGURE AMAGAMBO

Abacengeri: ni abantu b'ibikomangoma babaga berewe n'indagu z'ibwami bakajya mu gihugu bashaka gutera bakagenda batarwana ariko biyenza bakagwayo. Bizeraga ko amaraso yabo atera umwaku icyo gihugu bikabaha uburyo bwo kukigarurira.

Abahigi: abantu b'abahanga mu guhiga

Abasheshe akanguhe: abakuze

Abatabazi: ni abantu bagenewe kujya ku rugamba. Ahandi bishobora kuvuga ko ari abantu batabara abandi.

Abatasi: abantu bagenzura rwihishwa umuntu/igihugu bashaka gutera.

Abyumva nk'ejo: abyumva mu buryo bwihuse, abyumva vuba.

Akanunu: agakuru umuntu yumvana abandi kerekeye akarere umuntu cyangwa ikintu biherereyemo cyangwa inkuru iyo ari yo yose ihwihwiswa itaraba gikwira.

Akimurabukwa: akimubona.

Ako ku mugongo w'ingona: urumogi cyangwa kanabisi.

Amakenga: ubushishozi cyangwa impungenge.

Amaniga: ni imvugo nyandagazi isobanura bagenzi bawe, urungano.

Amapfa: igihe imvura yabuze hagacana izuba ryinshi rikangiza ibimera.

Amazeze: kwizera ikintu kitazaboneka.

Amwime ikico: amwime umwanya wo gukora ikintu runaka.

Anyihunza: agenda amva iruhande, agenda yigirayo.

Aramutwama: amubwira nabi amubuza kuvuga.

Aratemba: arashoka.

Aratinya: aguma mu rugo kuko yari akiri umugeni.

Bakamutsembera : bakamuhakanira bivuye inyuma.

Bakanirwe urubakwiye: bahabwe igihano kingana n'uburemere bw'ibibi bakoze.

Bakayihanika: bakayishyiraho igisenge bakoze.

Bamuhwitura: bamwibutsa ari nako bamutera umwete wo gukora ibyo ashinzwe.

Bamutata: bamugenzura kugira ngo bamutere cyangwa bamugirire nabi.

Barahwanya: barahuza neza.

Bararurwa: bahindurwa ibirara.

Basakiranye: bahuye umwe atari yabonye undi.

Bazababafate mpiri: bazababafate babatunguye/ bazabagwe gitumo.

Bimwanga mu nda: ntiyatuza.

Bwimbitse: busesenguye cyangwa bucukumbuye.

Byahumanya: byakwanduza bigatera indwara.

Guca ibintu: kwangiza ibintu cyane

Gufora umuheto: gukurura injishi n'umuheto cyane cyane ushaka kurasa.

Guhamura umuti: gushaka umuti ukoze mu byatsi.

Gukinga ingabo: kwikinga igikoresho bakoresha bikingira amacumu n'imyambi mu gihe barwana

Gukumira:guhagarika ikintu ukakibuza gukwirakwira.

Gukusanyiriza: guhuriza hamwe

Gupfundura amabere: gutangira gupfundura .

Hahanda: hababaza, hagirira abantu nabi.

Ibikorwa remezo: ibikorwa by'ibanze nk'amazi, amashanyarazi, amavuriro, amasoko…

Ibiyobyabwenge: ni ibintu byose ushobora kunywa, guhumeka,kwitera mu mubiri cyangwa ushobora kurya bikaba byahindura imikorere y'umubiri wawe bikaba byawangiza kandi bigatera indwara. Mu yandi magambo ibiyobyabwenge, ni ibintu byose iyo byinjijwe mu mubiri w'umuntu hakoreshejwe uburyo butandukanye, bishobora guhindura imikorere y'ubwonko n'imyanya y'ibyiyumviro ntikore neza, bigatuma umuntu ahindura imyifatire mu buryo budahwitse.

Icyomanzi: izina baha umuntu w'urubyiruko ugenda araraguzwa cyangwa wigize inzererezi kandi akaba afite imyitwarire ikemangwa.

Iduhundagazaho: iduha ku bwinshi.

Igicibwa: uwo bose baha akato.

Ikinonko: ikibumbe k'igitaka cyafatanye kubera izuba.

Ikiremo: igice cy'umwenda basanisha umwambaro wacitse

Impuha: inkuru zitari zo.

Impuzu: umwambaro ukozwe mu gishishwa cy'umuvumu abakera bambaraga.

Imvo n'imvano: intandaro , inkomoko.

Imyambi ndayisukiranya: imyambi nyirasa ubutitsa, ubutaruhuka.

Ingimbi: umwana w'umuhungu uri mu kigero kiri hagati y'imyaka cumi n'itatu na cumi n'itandatu.

Injyo: ikibaru kiva ku nkono cyangwa ikibindi cyamenetse.

Inkangu: ahantu haridutse hagacika igikuku, umukingo w'ubutaka bwakushumuwe n'amazi.

Insanganyamatsiko: ingingo nyamukuru iba igiye kuvugwaho.

Intere: indembe, umuntu wanoze wenda gupfa.

Intore: abantu bafite umuco mbese buje indangagaciro na kirazira.

Inturo: icumbi.

Ipfundo: ishingiro.

Isata: umuyaga mwinshi uzamura amazi y'ikiyaga akazamuka ameze nk'urufuro. Abanyarwanda bo hambere bavugaga ko ari inzoka nini iba yaje kunywa amazi mu kiyaga nyuma ikazamukana imbaraga nyinshi. Mu mvugoshusho babivugira ku muntu ufite icyo arusha abandi.

Ise: indwara ifata uruhu rukagenda rusa n' urweruruka.

Iyo riterwa inkingi: kure cyane.

Ku isonga: cya mbere.

Kubona izuba: kuvuka.

Kuganda: kunebwa, kudeha.

Kugondozwa: kwimwa umwanya wo gukora ikintu runaka.

Kukeburwa: gucyahwa no kugirwa inama kugira ngo umuntu areke

amakosa yakoraga.

Kumasha: kurasa witoza kuboneza

Kunganira: gufasha**.**

Kunoza: gutunganya.

Kurambika inda ku muyaga: kwiruka ubutarora inyuma, kwiruka cyane.

Kuvumbika: kurundarunda umuriro cyangwa kuwushyiramo ikintu gitinda gukongoka ngo utazima.

Kuzibukira: kwihinda cyangwa gukikama icyo bateye cyangwa bagira ngo bagukubite kigaca ku ruhande.

Kuzimanira: guha umuntu icyo anywa n'icyo arya.

Kwitamanzura: gukwira ahantu henshi/ kumenywa n'abantu benshi.

Mpobagurika: nyobagurika.

Mu gahinga:igice cy'umusozi gitumburutse.

Mu gikombe: ahantu hari ikena hagati y'imisozi.

Mu Mpeshyi: mu Ki/mu gihe k'izuba ryinshi.

Murandasi : inzira cyangwa umuyoboro w'ikoranabuhanga amakuru anyuramo ava ku bantu bamwe ajya ku bandi.

Mutindi: mubi, ugira nabi.

Nta byera ngo de: nta byabaho bidafite inenge na ntoya.

Ntibica ishati: ntibigoye na busa.

Rirabacuza: ribatwara ibyabo.

Riravuza ubuhuha: rikabije gutuma abantu bamererwa nabi.

Twakondewe: twahangiwe, twateguriwe.

Uburimiro: igitaka gifata ku maguru y'uwahinze cyangwa ku isuka yahingishijwe.

Uburoko: ahantu bafungira abantu, gereza, muri kasho.

Uharaze: ufite ari byinshi, bikuranga.

Umuhigo: inyamaswa bishe bahiga

Umusubizo: mu buryo bwihuta, ari nyinshi.

Umutsindo: insinzi cyangwa ubuneshe bw'icyarwanaga n'ikindi

Umutware: umuyobozi cyangwa ukuriye abandi mu muryango cyangwa mu buyobozi runaka.

Umuviye: ijambo ryo mu mvugo nyandagazi rikomoka ku rurimi rw'igifaransa risobanura umuntu ukuze, umusaza.

Umuvu: amazi ashoka ku butaka ari menshi.

Umuzibirinya: umwuzura mu maso umubuza kureba.

Umwangavu : umukobwa umaze gupfundura amabere.

Uruhando mpuzamahanga: ihuriro ry'ibihugu byinshi.

Wana: ijambo ryo mu mvugo nyandagazi rifite inyito ya shahu.

Yandagaye: atagira umwitaho.

Yaratanze: yarapfuye.

IMYANDIKO Y'INYONGERA

Mudakenesha

Murezi wese w'indahemuka
Urerera igihugu inyangamugayo
Ari ko uzihundagazaho ubumenyi
Butaborerana ntibunahinyuke
Usanzwe witwa NYAMUHIRIBONA
Mudakenesha turariguhese.
Shimwa mwungeri utagaramba
Ushora ahiye ntarumanze
Uri umubyeyi ubonera abo urerera.
Gumya ubavubire ubujijuke
Utabagerurira igise cyabwo
Unagenzura uko babuyora
Umunezero uhore ugusaba.
Imihigo yawe uko nayisanze
Isegeka myinshi mu y'imbonera
Uzira ubugugu ugira urugwiro
Ashwi nta huriro n'ibishagasha.
Mugumyabanga udahora mu rushya
Ishyaka Rugaba yagusendereje
Uhora urigabira u Rwanda rw'ejo.
Dore urureramo ingabo z'intwaza
Zigatabarukana imidende
Zivuga imyato yawe itimba
Kuko wazigabye unazigaburira.

Erega n'iyo wacyuye igihe
Imihayo yawe ntita itoto
Inshuke navugaga zigutaka
Ishyerezo ziza gutitiba
Inkoni waziragije ya kibyeyi
Ubwo ikakirwa na bene ibakwe.
Imyuga uko yakabaye
Ubukorikori bwose
Iryo ni ijuri ryawe.
Umuhinzi uramunyuze
Umworozi arakurahira
Umucuruzi ,umudereva
Umuvuzi,umuganga
Umubaji,umufundi
Bombi n'umucuruzi
Abahimbyi, abahanzi
Weguriye iby'inganzo
Imbumbamutekano
Abo wananuye ingingo
Leta abo yigombye
Ishinze imirimo myinshi
Utagisomesha ibanga
Utajya kuryandikisha
Kuko wamuhumuye
Bose warabaremeye

Kandi ntiwabarembye
None ni ko gushima:
Imyama barayiteye
Yikirijwe umudiho
Ibicuriro by'intore
Umurishyo si ugusuma
Umurya unoze w'inanga
Ni wo wabatuye impanda
Urwo rwunge rw'impundu
Zivuzwa n'abahe bawe
Igisagara cy'abeshi
Bo mu mpugu zose
Ngo akira iyi nganji
Ucyuriweho umunyafu
W'uko ushikurwa ukwawe
Bitadohora umwete
Cyangwa se ubwo buhanga
None uhorane ibyambo.
Inshungu mafubo tubona
Ushubije ingobyi imugongo
zihamya ko wibyaye
Zigumane impagarike.

Insigamugani: Akebo kajya iwa mugarura.

Uyu mugani waturutse ku muntu witwaga Mugarura wakuranye imico myiza nyane, akubitiraho n'ubukire bw'imyaka n'ubw'amatungo. Abantu baza kumucaho inshuro, akabereka ikibo cya mugerwa w'umuhinzi, umuhingiye yahingura akamuha inshuro y'umuhinzi muri icyo kibo, hanyuma akamushyiriramo n'indi y'ubuntu. Abigenza atyo imyaka myinshi, n'uje kumusaba inka na we akayimuha, ndetse byarimba akamuheta n'indi ya kabiri. Byibera aho, bukeye inshuti ze n'abana be baramukuba, bamubwira ko yangiza inka ze n'imyaka ye. Bati: "Dore urimaraho ibintu, ubyangiza, nihacaho iminsi uzasigara umeze ute? Ejo uzasanga rubanda bakunnyega ntawukureba n'irihumye." Mugarura akumva amagambo yabo akabihorera, ntagire icyo abasubiza; ntihagire uwumva ururimi rwe, biba bityo igihe kirekire.

Bishyize kera, haza umuntu amugeragerasha kumushuka, aramubwira ati: "Mugarura, ubuntu bwawe bwo gutanga utabaze turabwishimira, ariko nubwo tugushima bwose, gewe nta cyo urampa, none nje kugusaba inka eshanu zo kubaga." Mugarura aramwemerera amuha inka eshanu arazijyana. Azigejeje iwe aho kuzibaga arazorora; zirakunda zirororoka, ziba amashyo atanu. Rubanda babibonye batyo, barega Mugarura ibwami ko yangiza ibintu dore ko ibwami uwangizaga inka ze, bavugaga ko amara inka z'umwami.

Ibyo bituma umwami amugabiza rubanda baramunyaga, ariko inka n'ibintu bye nta muntu wabigabanye, byatwawe na rubanda rubyigagabanije.

Nuko ibwami bategeka ko Mugarura atazahabwa umuriro kuko yabaye umupfu mu bintu by'ibwami. Mugarura amaze kunyagwa ahinduka umukene cyane, abura aho aba n'umugore n'abana be aragumya arazerera. Hanyuma atunguka ku muntu wigeze kumuhingira ava mu nzu ya kambere ayiha Mugarura, asigara mu nzu yo mu gikari. Mugarura amaze kubona inzu abamo, rubanda bamenyako yabonye icumbi, abo yagiriye neza batangira kujya bagenda nijoro, bamushyira ibintu.

Ubwo kugenda nijoro batinyaga ibwami. Baramugoboka, bamuzanira amafunguro, bamwe mu twibo, abandi mu bitebo. Bigize aho abenshi mu bo yagiriye neza bajya kumuhakirwa ibwami baremera bamuha inka y'umuriro, rubanda barishima, noneho baza ku mugaragaro bamuzanira ibintu byo kumushimira ineza yabagiriye.

Bukeye wa mugabo wazaga kumushuka ngo amuhe inka eshanu zo kubaga yumvise ko Mugarura yabonye umuriro arishima cyane. Arazinduka ajya aho Mugarura acumbitse, aramubwira ati: "Ngize

amahirwe kuko wabonye umuriro; za nka wampaga zo kubaga uko ari eshanu narazoroye, zabaye amashyo atanu, none ngayo amashyo atatu nkwituye, nange ndasigarana abiri." Mugarura amushimana na rubanda. Barakomeza bamuzanira amaturo y'inka n'imyaka; abadafite imyaka myinshi bakamuzanira mu twibo, yubaka imitiba n'ibigega.

Kuva ubwo umuntu wituye uwamugiriye neza, bati: "Akebo kajya iwa Mugarura."

Insigamugani: Burya si buno!

Uyu mugani Abanyarwanda badatuza guca, cyanecyane iyo bacyuririrana; umuntu awuca iyo abonye urwaho rwo kwigaranzura uwari wamuzambije akamubuza amahwemo, cyangwa se iyo ashaka kumvisha ko umuntu ari "Mutima ukwe"; ni bwo avuga ngo "Burya si Buno!" Wakomotse kuri Burya na Buno bene Rugomwa rwa Maronko mu Gisaka (Intara y'Iburasirazuba); ahagana mu mwaka wa 1400.

Abo bahungu bombi bari impanga, bakaba bene Rugomwa rwa Muronko na Barakagwira ba Numugabo. Rugomwa yari umugesera w'umuzirankende; akaba umutware w'umutoni mu b'ingenzi kwa Kimenyi Musaya, umwami w' i Gisaka. Bukeye Kimenyi atoresha abakobwa beza bo mu Gisaka, bababazana mu rugo rwe rw'i Remera ry'i Mukiza (muri Komini Kigarama: Ubu ni mu Karere ka Ngoma) mu Gisaka i Mukiza hari nk'ibwami mu Rwanda). Bamaze kuhateranira, yohereza abagore bakuru ngo bahitemo abarusha abandi ubwiza, kugira ngo bamwe azabarongore, abandi abashyingire abahungu akunda. N'i Rwanda ni ko byagendaga; ni ko ibwami barambagizaga.

Nuko abagore bajya kurobanura abakobwa; babakenyeza impu z'imikane babareba imbere n'inyuma, babambika ubusa barabahindagura bareba intantu n'ibibero. Umukobwa wa mbere aba Barakagwira ba Numugabo. Igihe bakibisiganira, Kimenyi aba arahageze na wa muhungu Rugomwa; dore ko yamukundaga cyane. Ba bagore n'abakobwa bamubonye abatunguye barikanga. Arabasatira arabaramutsa n'abakobwa bose. Ubwo abagore bari bakikije Barakagwira. Kimenyi arababaza, ati: "Ko nduzi mukikije uyu mukobwa mwese ni ibiki?"

Abagore batinya kumubwira ko ari we uruta abandi mu bwiza, kugira ngo bagenzi be batagira ipfunwe n'ishyari. Kimenyi na we arabimenya aroroshya; ati: "Nimuze mbabaze". Abajyana mu yindi ngobe; dore ko ibyo byagirwaga mu gikari. Bahageze babona kumutekereza ko Barakagwira aruta bagenzi be bandi mu bwiza. Ubwo wa muhungu Rugomwa akaba

arimo aho. Kimenyi arashimikira; ati: “Arabaruta bose koko?” Bati: “Arabaruta turakakuroga!” Kimenyi akebuka Rugomwa; ati: “Muguhaye wanshima?” Rugomwa ati: “Nagushima mba nkuroga”. Kimenyi ati: “Ndamuguhaye uzamurongore”.

Rugomwa rero arongora Barakagwira, atahirira i Mukiza kwa Kimenyi. Barakagwira amaze kurongorwa ntiyazuyaza, ahera ko asama. Igihe cyo kubyara kigeze, yibaruka abahungu b’impanga: umwe bamwita Burya, undi bamwita Buno. Bamaze gukambakamba, Kimenyi atesha Rugomwa ubutware; aramusezerera ajya kuburereramo abana be. Bamaze kuba ingaragu, Kimenyi abajyana iwe bareranwa n’abe.

Bamaze kugimbuka arabashyingira, abaha inka n’imisozi.

Baba aho, bishyize kera Rugomwa arapfa. Abahungu be basigara mu bye babitungana n’ibyabo. Bitinze abantu bo mu Gisaka babagirira ishyari barabanga; babateranya na Kimenyi. Na we atangira kubareba nabi. Burya na Buno babibonye bagira ubwoba baracika; bamucikira i Bujinja. Bamaze kugerayo bakeza umwami waho. Arabakira arabahaka. Hagati aho Abanyagisaka bayoberwa aho bacikiye. Birarambanya hashira umwaka, ariko bageze aho barabimenya. Babwira Kimenyi, bati: “Burya na Buno bari i Bujinja”. Kimenyi yohereza abantu bo kujya kubagarura kuko yabakundaga cyane. Bagezeyo barabaririza barababona; bararamukanya barashyikirana. Bari bamaze kuba ibikwerere. Intumwa zibabwira ubutumwa bwa Kimenyi bw’uko bagaruka iwabo. Bamaze kubyumva, Burya arabyemera, Buno araricurika ararahira; yanga kugaruka. Burya agarukana n’intumwa, Kimenyi amusubiza ibyabo byose, na we Buno yigumira iyo.

Nuko atindaharirayo, kugeza igihe agwiriyeyo yiseguye ubutindi. Rubanda rero rumaze kubona uko izo mpanga zanyuranyije ibitekerezo byari mahwi amambere, babikurizaho imvugo yahindutse umugani baca bagira ngo: “Burya si Buno!” Bawuca bashaka kuvuga ko umuntu ari mutima ukwe; nk’uko abo bahungu babusanyije ibitekerezo kandi bari akara kamwe. Ku ruhande baba bashima Burya ku rundi baba bagaya Buno. Ariko mu mvugo, bisobanura ko ibihe biha ibindi; ni nk’aho umuntu yagize ati: “Birya wangiriraga burya ntishoboye, ubu noneho byahindutse!”

Naho rero iyo umuntu abajije undi ati: “Mbese ni Burya na Buno!” Ubwo aba ashaka kumubaza ngo: “Mbese biracyari kwa kundi?” Burya si Buno bisobanura umuntu ni mutima ukwe cyangwa se ibihe biha ibindi; nta gahora gahanze. Burya na Buno = biracyari kwa kundi ntacyahindutse.

Igitekerezo: Sakindi

Umugabo witwa Sakindi yabaye mu rugerero cyane, akajya amara yo imyaka myinshi ari ibwami, kuko abakera bajyaga bajya mu rugerero ntibatahe n'uwasize arongoye umugore, yasiga yarasamye akazasanga umwana yarubatse. Kera rero ababaga mu rugerero ni uko byagendaga bagatinda cyane iyo yabaga atagira abazamukura, atagira abo bava inda imwe cyangwa bene wabo.

Uwitwa Sakindi rero ajya mu rugerero atindayo cyane, yarasize umugore atwite. Bukeye abyaye, abyara umwana w'umukobwa, uwo mwana ararerwa arakura. Amaze kuba umwana w'umwangavu, arabaza ati: "Data aba he?" Baramubwira bati: "So yagiye ku rugerero ni ho aba ntagira umukura yibera yo".

Umukobwa aba aho aramutegereza araheba, bukeye atangiye kumera amabere, aherako yigira mu bacuzi. Abacuzi arabinginga bamukorogoshoreramo amabere bayamaramo maze rero amabere ye arasibangana, agira igituza nk'icy'abahungu. Yibera aho yiga gusimbuka, yiga kurasa intego, yiga gufora umuheto, yiga gutera icumu, yibera aho aba mu nka za se. Abyirutse rero abyiruka gihungu, ntihagire umuhungu umurusha gusimbuka, ntihagire umuhungu ugira icyo amurusha kerekeye ku mirimo y'abahungu.

Akora ibyo atyo, bukeye ajyana n'ingemu zigemurirwa se ku rugerero. Atungutse ibwami, aho se acumbitse, aragenda aramubwira ati: "Ndi umwana wawe. Kandi kuva navuka sinigeze nkubona nawe ntabwo unzi. Ariko byarambabaje cyane kuko wabaye mu rugerero hano, uru rugerero ukarubamo utagira gikura abandi bagataha, geho nazanywe no kugukura, umurikire umwami unshyire mu rugerero nge mu bandi bahungu nge mu bandi batware, maze nkubere mu rugerero nawe utahe, wicare iwawe, utunge ibyawe nange nzaguhakirwa.

Uwo mukobwa rero ni we witwaga Sakindi. Ise rero amubonye abona ko abonye noneho umuvunyi, aboneza ubwo aramujyana, amujyana ibwami aramumumurikira ati: "Dore umwana waje kunkura mu rugerero asubiye mu kiraro cyange asubiye mu kirenge cyange aho nari ndi, mumubane nta kundi nange ndatashye ndasezeye".

Umwami aramusezerera ati: "Nta kundi ubwo mbonye umukura se kandi hari ikindi?" Nuko aherako aritahira yigira iwe, yitungira inka

ze yibera aho, umukobwa rero yibera aho na we aba mu bandi bahungu, baramasha arabarusha, barasimbuka arabarusha, bigenda bityo, imirimo y'abahungu yose arayibarusha, bagiye kurasa intego arabarusha, maze Sakindi aragenda aba intwari mu bandi bahungu mu rungano rungana na we arabarusha rwose.

Bukeye abandi bahungu biratinda bakajya mu gitaramo, bakajya basohoka bakajya kunyara, na we yajya kunyara akajya kubihisha, akajya kure ngo batamubona. Bukeye ibya rubanda bazi kugenzura cyane bakomeza kumugenzura, bati: "Uriya muntu; Sakindi tubona aho ni umuhungu, aho ntabwo ari umukobwa?" Bukeye bavamo umwe aramugenzura aramubona anyara. Amwitegereje, aramureba amenya ko ari umukobwa neza biraboneka, amaze kubyibonera aragenda ahamagara umwami amushyira ukwe aramwihererana ati: "Aho uzi Sakindi, uzi mu rugerero, muzi mu muhigo uburyo aturusha, uzi mu isimbuka uburyo aturusha, ukamenya kurasa intego uburyo aturusha?" Ati: "Burya bwose abigira ari umukobwa".

Undi ati: "Urabeshya ntabwo ari umukobwa umuntu umeze kuriya w'umuhungu mu bandi kandi akaba ari intwari ko nta muhungu umurusha ibyivugo; ntihagire ugira umurimo w'abahungu amurusha rwose uriya ni umukobwa ahajya he?" Ati: "Mubimenye ninsanga ari umuhungu ndagutanga urapfa n'inka z'iwanyu zikanyagwa. Ninsanga ari umukobwa kandi urabizi uzi kugenzura, uraba waragenzuriye ukuri koko.

Ati: "Nawe uzigenzurire nta kundi". Barara aho, barara mu nkera buracya mu gitondo baramukira ku biraro byabo, umwami atumira Sakindi, aramwihererana iwe mu rugo, ati: "Umva rero Sakindi, ndagusaba kugira ngo icyo nkwibariza nawe ukimbwire kandi nuba ukizi ukimbwire koko". Amwihererana iwe ikambere aramubaza ati: "Uri umuhungu cyangwa uri umukobwa?"

Undi ati: "Ubimbarije iki se? Ko ntananiwe urugerero; nkaba ntananiwe itabaro ry'abahungu; nkaba nta kintu kerekeye imirimo y'abakobwa wari wabona nkora; icyo ubimbarije ni iki kuvuga ko ndi umukobwa? Ni uko ubona ngira ubutwari buke?" Undi ati: "Oya si ibyo nkubarije. Ndakubaza uko mbikubajije ndagira ngo nawe unsubize uko biri umbwire niba uri umuhungu mbimenye, niba uri umukobwa mbimenye". Ati: "Ndi umuhungu".

Abikurikiranya atyo. Ati: "Umva ikimara agahinda ni uko unyambarira ukuri, si ukugira ngo wambare ubusa ahubwo unyambarire ukuri ndore".

Aramubwira bihererey e, ati: "Umva rero noneho aho turi hano, yenda

n’abandi bantu baratwumva, heza cyane twiherere nkubwire”. Araheza basigara mu nzu bonyine.

Ati: “Ubu rero naravutse. Mvuka ndi umukobwa. Mvukiye mu rugo rwa data nsanga atarurimo. Mbajije aho data yagiye, bambwiye ko ari mu rugerero rw’ibwami”. Arakomeza ati: “Ndi umukobwa koko. Bakuyemo amabere, niga gusimbuka, niga kurasa intego, niga kujya mu muhigo niga imirimo y’abahungu bakora yose niga iyo, mbabajwe na data kuko yabaye mu rugerero, atagira umukura, ni icyo cyanzanye. Cyakora naje ndi umukobwa, ariko rero naje gukura data mu rugerero, nje kubikubwira nta wundi wari ubizi, mbikubwiriye icyo ubimbarije”.

Nuko ati: “Ndagushimiye kuko ubinyemereye, ukaba ubimbwiye kandi umbwiye ukuri, ndagira ngo unyambarire ukuri noneho mbirebe nange mbyimenyere koko bye no kuba impuha ne no kukubaririza”. Umukobwa arabyemera, yambara ukuri nk’uko abimubwiye akuramo imyambaro asigara ahagaze gusa.

Arabireba umwami ati: “Tora imyambaro yawe wongere ukenyere, arakenyera arangije gukenyera. Umwami ati: “Ntiwongere gusohoka guma mu nzu”. Yibera aho abigeza mu bandi abitekerereza abandi bari bakuru. Havamo umwe mu bakuru bari aho ati: “Uwo muntu yarababaye rero cyane kandi hirya hari abandi basa n’uwo nguwo, muruzi ko ibintu byacitse imusozi, abantu bararushye cyane, washyize abantu mu rugerero biratinda bamwe baherana intanga mu mibiri, n’ababyaye abana ntibaziranye, ikimenyetso kibikwereka ni kiriya”.

Wa mukobwa bwije nijoro umwami aramurongora, ati: “Nzagutungira icyo kuko wabaye intwari kandi ukaba waragiriye so akamaro, ikigeretse kuri ibyo kandi uri mwiza sinanigeze nkugaya mu bandi bahungu”. Amurongora ubwo atumira se arabimubwira, ati: “Wamumpaye uzi ko ari umukobwa?” Undi ati: “Nabonye ansanga ku kiraro ntazi uwo ari we napfuye kuguha umwana nzi ko ari uwange gusa.”

Abyeza atyo, aba umugore we, se baramushima cyane kuko yavuye mu rugerero atahasize ubusa, kandi akahasiga intwari itunganye, nuko umukobwa umwami aramurongora, amugira umugore. Umwami agabira sebukwe inka amagana kugeza igihe asaziye mu bye. Ntiyongera gusubira mu rugerero ukundi. Umukobwa we aratunga aratunganirwa ibya Sakindi birangirira aho.

Umugani muremure: Muyaya

Muyaya yari umuntu w'umukene, abyara umwana w'umukobwa mwiza, umukobwa abwira se, ati: "Ngiye kuguhakirwa", ajya ibwami yihundura umuhungu. Umwami aramukunda kuko na we yari azi ubwenge. Umwamikazi akifuza uwo musore abona ari umuhungu, ndetse aramushuka. Amunaniye amurega ibinyoma umwami aramutanga. Mbere yo kujya kumwica ati: "Mwami nyagasani urebe niba ibyo umugore wawe ambeshyera nabishobora." Yambara ubusa babona ari umukobwa, barumirwa. Umwamikazi baramwica. Umwami arongora mwene Muyaya umukobwa akira atyo.

Habayeho umugabo Muyaya aba aho ari inkeho. Bukeye ashaka umugore babyarana umwana umwe w'umukobwa gusa. Muyaya akaba yari yarabwiye abantu bo hirya no hino, ugiye kumwuhirira inka akamuha indi nka, kugira ngo abone amaboko, kugira ngo abone uko atunga izo nka kugira ngo yihe amaboko muri bagenzi be mbese agasa n'uwigura.

Umwuhiriye, umuragiriye, umukamiye inka adahari, akazikuramo inka. Bukeye uwo mwana we w'umukobwa amaze kumenya ubwenge aramubwira ati: "Dawe nkubwire, dore igihe wavunikiye ndi umwe, kandi utunze, nshakira umuheto, unshakire imyambi, ndashaka kwambara kigabo ngo nzage kuguhakirwa ibwami, noneho abaja bazampa n'abagaragu niba mpabonye ubutoni nzaguhemo abashotsi n'abashumba."

Se Muyaya ati: "Ese mwana wange ko uri umukobwa uzamenya uhakirwa abo bashumba ute ngo nzababone, wagumye aha nkazagushyingira ariko ntuge guhakwa ko utabishobora?"

Umukobwa ati: "Nzabishobora." Se amushakiye umuheto, umukobwa atwaye icumu nk'abagabo, mbese yigira nk'umuhungu rwose, abamubonye bose bakamwita umuhungu.

Bukeye umukobwa ati: "Igihe kirageze, njyana ibwami nge kuguhakirwa, dore igihe waherereye uge wisigarira mu byawe nange mpakubere." Ubwo se aherako aramujyanye, agezeyo umwami amubonye abona ari umusore mwiza wambaye kigabo atwaye icumu, ntiyamenya ko ari umukobwa amushyira mu itorero, aba umusore mwiza kandi ari inkumi. Kera rero ngo hari abizingishaga amabere na we yari yaragiye kwizingisha amabere kugira ngo azakunde akamire se.

Arakomeza aba umusore mwiza akamenya guhamiriza umwami aramukunda, aba mwiza akubitiyeho n'amaraso y'ubukobwa aba umusore mwiza koko uteranye. Akamenya gukirana, umufashe ntamuheze.

Akamenya kwiruka, akamenya gutwara umuheto akarasa, akamenya kurasa intego akamasha. Aho bari agahiga abandi, umwami akajya amuha inka.

Umwami aramukunda cyane, kubera ko ari n'urwego rwe, ari umusore mwiza, uko umwaka ushize akamuha inka.

Bukeye ati: "Umva rero Nyagasani!, data ni umukene ni inkeho, arankunda cyane kandi izi nka mumpa nta muntu agira uziragira, ntizigira abashotsi none ntako mwagerageza nkagira icyo ndamiraho data?" Umwami ati: "Yewe, ni koko, aho so atuye nzahava nzakubwira." Undi ati: "iii".

Bukeye ajyana n'uwo musore afata abantu bose bari batuye mu kagari uwo se atuyeho, abaha Muyaya; bose abagabiye Muyaya. Ati "Umva rero Muyaya aha hategeke, ngaba abashumba, ngaba abashotsi, ngaba abahinzi." Ubwo wa mukobwa aba atangiye gukiza se atyo.

Ubwo ariko mu itorero umwamikazi akaba amureba, akamureba akumva amukunze akibwira ati: "Icyampa uriya musore ngo nzamubyareho akana k'agahungu gasa na we, ariko n'iyo namubyaraho agakobwa." Umwamikazi akajya amureba kenshi na kenshi, akamuha inzoga y'inturire, iy'inkangaza, agira ngo abone uko amwiyegereza.

Kubera ko mwene Muyaya yari umukobwa nta gitekerezo kindi yagiraga ibyo ntabyiteho ntabigirire umutima. Noneho umwamikazi akibwira ko ari ukubura umwanya akabona ko ari no kumutinya.

Bukeye umwami ajya guhiga umuhigo w'umurara, ihembe rirararitse, abahigi bukeye barambaye, imyambi barayityaje, inkota bazikozeho bati: "Tuge guhiga". Kera bavaga guhiga nk'aha bakajya guhiga nk'i Burundi (Nyamata – Burundi). Abantu barahagurutse baragiye, bageze ku gasozi ko hakurya umwami ati: "Murabizi nibagiwe amayombo y'imbwa zange; nihagire ufite imbaraga agende anzanire amayombo." Bararebana bati: "Umusore utite imbaraga ni Mwene Muyaya, ni Muyaya rwose ni we ukwiye kujya kuzana amayombo, wowe ndakuzi uri rutebuka." Umukobwa arirukanse, ahageze umwamikazi ati: "Si wowe nabona." Ati: "Ngwino noneho ni wowe nashakaga." Bageze mu nzu umwamikazi aramufata ati: "Ngwino nguhe inzoga." Undi ati: "Nta cyo nshaka mpa amayombo." Mwene Muyaya ati: "Mwamikazi, mbwira icyo ushaka." Ati: "Ngwino ngusasire, nimara kugusasira uge guhiga". Undi ati: "Shwi, ntabwo ari icyo nagenewe". Umwamikazi na we ati: "Amayombo nta yo nguhaye." Mwene Muyaya abona amayombo aho amanitse, aba yasimbutse arayiha arirukanka.

Yarirukanse umwamikazi ati: "Cyo rero, uriya munyagwa anyumviye

ubusa." Yiga uburyo bwo kumwubikaho icyaha kugira ngo umwami aho azazira amwice. Ati: "Anyumviye ubusa kandi hari ubwo yazabibwira abandi." Umwamikazi agize inkingi y'intagara y'umwami arayivunnye, agize inkingi y'inganona yo arayivunnye, mbese akoze ibintu byo kugira ngo yicishe mwene Muyaya.

Ubwo rero umuhigo uraraye, buracya urasibiye, ku munsi wa gatatu umuhigo uraje noneho abagiye gusanganira bahura n'umuhigo uko wakaje. Umwami arababaza ati: "Ni amahoro?" Bati "Nta mahoro nta yo, umwamikazi ameze nabi." Ati: "Azize iki?" Bati: "Yazize uwo mwene Muyaya ngo ni we wamwishe kandi ngo yashakaga ko ajya kumusasira noneho umwamikazi yanze, mwene Muyaya asiga aciye ibintu aranamuterura amukubita hasi, rwose yaciye ibintu yaragomye." Umwami ati: "iii. Umuvunamuheto ko namukundaga, none nkaba ngiye kumwica!" Umwami rero iyo bamubwiraga umuntu wagomye, yabaga yamushumbije amaboko yaramwicaga. Arinjira umwamikazi amukubise amaso arigwandika ati: "Mwami ngo urebe uko mu nzu bimeze." Aritegereje ati: "Akwiriye gupfa."

Yegereye mwene Muyaya ati: "Nibagufate bakujyane iwanyu, ntunshika ntuntoroka, usezere so, usezere nyoko, usezere n'umuryango wawe uze nkwice." Undi ati: "iii." Ntabwo yari azi icyo azira. Aragiye asanze nyina na se, areba abantu bamushoreye nk'imbagwa ngo adacika bati: "Ese ko yajyaga aza akaza arongoye inka akaza neza, bariya bantu ko bamushoreye"?

Umukobwa yajya kugira icyo avuga abwira se, ikiniga kikamwica.

Nyina aramubwira ati: "Shinga icumu turamukanye,

Mwana wa Muyaya".

Umukobwa na we akamusubiza ati:

"Abakecuru ntimubarirwa

Mama na Muyaya,

Genda ubwire data

Mama na Muyaya,

Atore indi y'ubugondo

Mama na Muyaya,

Ugende wikwere

Mama na Muyaya,

Mwene Muyaya agiye

Kumara urw'ingoma,

Iby'ibwami biragora

Mama na Muyaya".

Bakamukurikirana, akongera akababwira atyo abura ikindi yabasubiza, ariko ubwo bamenya ko agiye gupfa. Bageze ibwami ku Karubanda, ubwo se na nyina baje babakurikiye. Umwami ati: "Umva rero nta kindi ubu ngiye kukwica".

Igihe ngo ashatse kumwicira aho imbere y'umuryango, aho bitaga ku gitabo, mwene Muyaya ati: "Ashwi, ntabwo ugomba kunyicira hano, ngwino tuge mu gikari". Bahageze amwereka uko ateye, umwami asanga ari umukobwa. Umukobwa ati: "Iyo ujya kuvuga ko nagomye, najyaga ku buriri bwawe njya gukora iki? Uwo mugore wawe nari mukeneye ko ureba nange ndi umugore nka we?" Umwami araca agwa mu kantu, ati: "Cyo ye! Uyu muntu yari arenganye koko!"

Umwami ati: "Fata imyambaro yawe wambare". Umukobwa ati: "Ntabwo nambaye ntacyo nambara, abantu bose bambonye, ni ubusa nabwambaye na none iyicire". Abantu bose bati: "Rwose ambara". Nyirasenge arahendahenze ati: "Ambara mwana wange". Undi ati: "Oya ntabwo nambara". Umwami arabireba asanga umwamikazi ari we ufite icyaha gikomeye. Arabasohora aramwica ati: "Ni wowe wiyishe utumye nambika ababyeyi b'i Rwanda ubusa" Abwira mwene Muyaya ati: "Injira ni wowe mwamikazi".

Ingoma ziravuga, Mwene Muyaya ahabwa abaja n'abagaragu arakira. Muyaya na we akira atyo, abona abavunyi, abona abashotsi.

Si nge wahera.